

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE
BEYHAK
(1040-1157)

YÜKSEK LİSANS TEZİ
HALE AKYÜZ

TEMMUZ-2021

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE
BEYHAK
(1040-1157)

YÜKSEK LİSANS TEZİ
HALE AKYÜZ

DANIŞMAN
PROF. DR. CİHAN PİYADEOĞLU

TEMMUZ-2021

İMZA SAYFASI

Hale Akyüz tarafından hazırlanan “*Büyük Selçuklular Döneminde Beyhak (1040-1157)*” başlıklı bu yüksek lisans tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

.....

Üyeler:

Prof. Dr. Haşim Şahin

Sakarya Üniversitesi

.....

Doç. Dr. Yunus Arifoğlu

Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi

.....

Tez Savunma Tarihi: 08/07/2021

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

İmza

Hale AKYÜZ

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığını taahhüt ederim.

İmza

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU

ÖNSÖZ

Şehir tarihi çalışmaları, çalışma yapılan şehrin önemli yönlerini açığa çıkarırken aynı zamanda şehre hâkim olan devletlerin tarihi hakkında paha biçilmez bilgiler vermektedir. Beyhak, tarihî-coğrafi özellikleri, sosyo-ekonomik hayatı, ticarî gelişimi, mimarî eserleri, ilmî ve kültürel yapısı ile Horasan'ın en önemli kavşak noktalarından biridir. Bu bağlamda Beyhak hakkında yaptığımız bu çalışma Beyhak'ın yukarıda zikrettiğimiz yönlerini açıklamayı hedeflemektedir.

Beyhak, Sebzevâr ve Hüsrevçird gibi önemli tarihsel süreçleri olan yerleşim birimlerine sahiptir. Sebzevâr, eski İran efsanelerinde dahi adı geçen bir yerleşim yeri olarak eski öneminde olmasa da günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Beyhak'ın köyleri dahi gayet gelişmiş, bayındır beldelerdir. Selçuklular'ın bölgeye hâkim olmasından sonra da sosyal ve siyasî önemini koruyan Beyhak, Selçuklu sultanlarının ve hânedan üyelerinin özel ilgisine mazhar olmuştur. Beyhak'ta yaşanan siyasî gelişmeler Selçuklu tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda Beyhak'ta özellikle fetret döneminde yaşananlar adeta Selçuklu tarihinin bu dönemine ışık tutar niteliktedir. Beyhak tarihi hakkında müstakil bir kaynak olan *Tarih-i Beyhak*'a dayanarak edindiğimiz bilgileri ilgili kaynaklarla da karşılaştırmak suretiyle bu dönemi ayrıntılarıyla ele aldık.

Geçmişte de bir ilim merkezi olan Beyhak, Selçuklular'ın bu mirasa sahip çıkmalarıyla bu özelliğini devam ettirmiştir. Beyhak'ın sadece bu yönüyle bile incelenmesi ve anlaşılmasının gerekli olduğunu düşündüğümüzden çalışmamızın bir bölümünü Beyhak'ın ilmî ve kültürel hayatına ayırdık. Nitekim gerek bölgedeki ilim adamlarının hayat hikâyeleri gerek eğitim faaliyetleri gerekse eğitim müesseseleri hakkında elde edilen bilgiler bir ilim merkezi olma özelliğiyle Beyhak'ın Horasan tarihinde ne kadar önemli bir yer edindiğini gözler önüne sermektedir. Selçuklular döneminde de bölgeden yetişen birçok ilim adamı sadece kendi bölgeleri için çalışmamış, Horasan'ın birçok şehrinden gelen davetlere icabet ederek ilimlerini yaymak ve eğitim öğretim faaliyetlerinde bulunmak için buralara yolculuklar

yapmışlardır. Bunlar arasında Horasan coğrafyasında ün yapmış Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî, İbn Funduk gibi büyük ilim adamları olduğu gibi, ilmi günlük yaşantısının bir parçası haline getirmiş ve bu doğrultuda bir hayat sürmüş sayısız ilim insanı vardır.

Gerek etnik yapısı, mezhepsel yapısı ve gerekse sosyo-ekonomik yapısı itibariyle Horasan'ın küçük bir örneği niteliğinde olan Beyhak hakkında elde ettiğimiz bilgiler Selçuklu-Horasan tarihi açısından aydınlatıcı niteliktedir. Beyhak'taki etnik çeşitlilik Beyhak'ın sosyal, kültürel hayatına yansıdığı gibi mezhepsel çeşitlilik de eğitim hayatına ve ilmî faaliyetlere yön veren en önemli faktör olmuştur. Hatta bu mezhepler arasında meydana gelen tartışmaların dönem dönem çatışmalara dönüştüğü görülmüştür. Beyhak'taki mahallî ailelerin bölgedeki varlıklarının önemine binaen çalışmamızda sadece bu ailelere ayırdığımız bir kısım bulunmaktadır. Bu aileler sadece Beyhak'ın riyâseti ile ilgilenmemiş ayrıca bölgenin kadılığını yapanlar da dâhil olmak üzere sosyal ve kültürel hayatında önemli rol oynayan birçok şahsiyet Beyhak tarihi ile birlikte Horasan tarihine de yön vermiştir.

Kaynakların araştırma ve telif eserlerle desteklenmesi suretiyle oluşturduğumuz çalışmamızın yazım aşamasında özel isim, coğrafi isim ve yer adlarının yazılış ve söyleniş biçimlerinin genel olarak değişmediğini gerek temel kaynağımız olan *Tarihi Beyhak*'tan gerekse elimizdeki coğrafya kaynaklarından tespit ettik. Ancak bazılarının telâffuzundaki dönemsel farklılıklar karşısında çalıştığımız döneme en yakın yazılış ve söyleniş biçimini esas aldık. Ayrıca ülkemizdeki imlâ birliğini sağlamak amacıyla *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*'ni örnek aldık.

Beyhak'taki yapıların, mimarî eserlerin ve somut verilerin yok denecek kadar az olması sebebiyle elde ettiğimiz bilgilerin daha çok kaynak ve araştırma ile sınırlı kalması araştırmalarımız esnasında zorlandığımız en önemli husus olmuştur. Bu noktada Büyük Selçuklu dönemi Beyhak tarihine ait görsel materyal olarak verebileceğimiz somut veriler ve günümüze ulaşmış ayakta kalabilen mimarî eserler de çok azdır. Bölgedeki mimarî eserlerin günümüze kadar ulaşamamalarının en önemli

nedeni yeterince dayanıklı olmayan malzemelerden inşa edilmiş olmaları sebebiyle zaman, iklim, savaş ve doğal afetlere karşı koyamamış olmalarıdır.

Çalışmalarımızın başladığı andan itibaren en başta tarafıma duyduğu güven ve tez konumuzun tespiti de dâhil olmak üzere büyük desteğini gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu'na teşekkür ederim. Çalışma sürecimizin planlanandan daha uzun bir zamana yayılması karşısında göstermiş olduğu anlayış ve sabır için de kendisine ayrıca müteşekkirim. Tezimizin temelini oluşturan Farsça ve Arapça kaynakların tercümelerinde yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Esra Yördem'e ve Arş. Gör. Musa Elmas'a verdikleri destek için şükranlarımı sunuyorum. Çalışmamız esnasında gösterdiğimiz çaba ve ihtimama rağmen eksik kalmış hususların hoş görüleceğini umarken diğer taraftan da Beyhak hakkında bazı araştırmalarda kısıtlı olarak verilmiş bilgiler olsa da tarihi, coğrafyası, sosyo-kültürel hayatı, ilmî yapısı ve mimarî eserleri hakkında müstakil bir çalışma olmayışı göz önüne alındığında tezimizin yol gösterici bir çalışma olması en büyük temennimizdir.

Hale Akyüz

Temmuz 2021

İÇİNDEKİLER

İMZA SAYFASI	i
BİLDİRİM	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
EK LİSTESİ	xi
ÖZ	xii
ABSTRACT	xiv

GİRİŞ	1
1. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	1
1.1. KAYNAKLAR	1
1.2. ARAŞTIRMA ESERLER	21
2. TEZ PLANI VE YÖNTEM	26
3. BEYHAK ADININ KÖKENİ VE BEYHAK'IN KURULUŞU	28
4. BEYHAK'IN MÜSLÜMANLARCA FETHİ VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR BEYHAK	30
5. BEYHAK'IN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	38
5.1. Beyhak'ın Coğrafi Konumu, Sınırları ve İklimi	38
5.2. Beyhak'a Bağlı Yerleşim Yerleri ve Köyleri	42

1. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BEYHAK

1.1. SULTAN TUĞRUL BEY DÖNEMİ	48
1.2. SULTAN ALP ARSLAN DÖNEMİ	52
1.3. SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİ	54
1.4. SULTAN BERKYARUK VE SULTAN MUHAMMED TAPAR DÖNEMİ ...	56
1.5. SULTAN SENCER DÖNEMİ	64

2. BÖLÜM

BEYHAK'IN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

2.1. HALKIN SOSYAL YAPISI	73
2.1.1. Etnik Yapı ve Dil	73
2.1.2. Yönetim, Toprak Mülkiyeti ve Bunun Sonucunda Ortaya Çıkan Mahallî Aileler	77
2.2. DİNÎ UNSURLAR	98
2.2.1. Yaygın Olan İslâm Mezhepleri	99
2.2.2. Bâtınîler'in Çıkardığı Karışıklıkların Sosyal Hayata Etkisi	101
2.3. TARIM VE HAYVANCILIK	103
2.3.1. Tarım Faaliyetleri ve Yetiştirilen Ürünler	104
2.3.2. Hayvancılık	106
2.4. EKONOMİK HAYAT	106
2.4.1. Dokumacılık Faaliyetleri	107
2.4.2. İmalât ve Sanayi	107
2.4.3. Ticaret	108
2.4.4. Çıkarılan Madenler	109
2.5. EKONOMİYİ OLUMSUZ YÖNDE ETKİLEYEN FAKTÖRLER	109

3. BÖLÜM

BEYHAK'TA İLİM VE KÜLTÜR HAYATI, MİMARÎ ESERLER

3.1. EĞİTİM VE ÖĞRETİM	113
3.1.1. Beyhak'ta Bulunan Medreseler ve Müderrisler	113
3.1.2. Medrese Dışındaki Diğer Eğitim Kurumları	116
3.2. BEYHAK'TA SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE YETİŞEN ÂLİMLER	118
3.2.1. Dinî İlimler ve Bu Alanlarda Yetişen Âlimler	119
3.2.1. Fen ve Doğa İlimleri ve Bu Alanlarda Yetişen Âlimler	134
3.2.3. Tarih, Dil ve Edebiyat ve Bu Alanlarda Yetişen Âlimler	137
3.3. BEYHAK'TAKİ MİMARÎ ESERLER.....	149
3.3.1. Cami ve Mescitler	151
3.3.2. Çarşı ve Pazarlar	154
3.3.3. Meydanlar ve Kaleler	155
3.3.4. Yer Altı Kanalları (Kehrîz/Kârîz)	156
SONUÇ	160
KAYNAKÇA	162

KISALTMALAR

b. : bin, ibn

açkl. : Açıklamalar

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

çev. : Çeviren

d. : Doğum tarihi

Değr. : Değerlendirme

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

edt. : Editör

Eİ² : Encyclopaedia of Islam (Second Edition)

Eİr : Encyclopaedia Iranica

haz. : Hazırlayan

H. : Hicrî

hş. : Hicrî Şemsî

İA. : İslâm Ansiklopedisi (MEB)

İng. : İngilizce

İSAR : İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı

Koord. : Koordinatör

M. : Milâdî

MEB : Mili Eğitim Bakanlığı

MÜİFVY : Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

nşr. : Neşreden

ö. : Ölüm tarihi

S. : Sayı

terc. : Tercüme

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

TTKY : Türk Tarih Kurumu Yayınları

t.y. : Baskı tarihi yok

thk. : Tahkîk eden

tsh. : Tashîh eden

USAD : Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi

vd. : ve devamı

vb. : ve benzeri

yay. : Yayınlayan

Yay : Yayınları

yy. : Yüzyıl

y.y. : Baskı yeri yok

EK LİSTESİ

Sayfa

EK:1 Horasan Haritası	188
EK:2 Horasan - Beyhak Haritası (1).....	189
EK:3 Horasan - Beyhak Haritası (2)	190
EK:4 Hüsrevcird Minaresi (İşaret/Işık Kulesi) (1).....	191
EK:5 Hüsrevcird Minaresi (İşaret/Işık Kulesi) (2).....	192
EK:6 Ribat-ı Zaferîyân (1).....	193
EK:7 Ribat-ı Zaferîyân (2)	194
EK:8 Fîrûzâbâd Minaresi	195

ÖZ

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BEYHAK (1040-1157)

Akyüz, Hale

Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu

Temmuz, 2021. 195 sayfa

Beyhak, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş merkezi olan Horasan'ın önemli kavşak noktalarından birisi olarak, doğal zenginliğinin yanı sıra ilmî ve kültürel zenginliğe de sahip kadim bir bölgedir. Nîşâbûr'un idarî sınırları içinde kalan Beyhak'ın merkezi Hüsrevçird iken zaman içinde onun yerini Sebzevâr almıştır. Selçuklular'ın kuruluşundan itibaren Tuğrul Bey'in hâkim olduğu bölge, geçmişten gelen siyasî, ekonomik ve kültürel birikimini Selçuklular'a aktarmış, Selçuklular da bu birikime büyük katkı yapmışlardır. Beyhak, ilim dünyasında ismini duyurmuş pek çok güzîde âlim ve edebiyatçının yetiştiği bölge olarak önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenden ki tarihte Beyhak'a *Küçük Mekke* denmiş ve geçmişinden getirdiği bu ilim merkezi olma özelliğini Selçuklular döneminde de sürdürmüştür. Ticaret yollarının kavşağında bulunması sebebiyle ticarî hayatın canlı olduğu Beyhak'taki ılıman iklim sebebiyle tarım faaliyetlerinden de gayet güzel verim alınmaktaydı. Güzel coğrafyası ve yeşillikler içindeki köyleriyle Beyhak, insanların her dönemde yerleşmek için tercih ettiği bir yer olmuştur. Nitekim Nîşâbûr'un asilzâde aileleri yaşamak için bu bölgeyi seçmişlerdir. Beyhak'ta mukim ve bölgede uzun yıllar varlık göstermiş bu köklü asilzâde aileler bölgenin sosyal, ekonomik, siyasî ve kültürel hayatına olan katkılarıyla Beyhak'ın tarihine de yön vermişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihi boyunca yaşanan tüm olayların tam manasıyla ve derhal yankı bulduğu Beyhak, adeta Büyük Selçuklu Devleti'nin nabzının tutulduğu bölgelerden birisi olmuştur. Özellikle fetret döneminin tüm gerçekliği ile yaşandığı Beyhak, sosyal ve ekonomik anlamda en çok yıpranan bölgelerden birisidir. Bölgedeki etnik ve mezhepsel çeşitlilik Beyhak'taki eğitim hayatına ve ilmî faaliyetlere yön verdiği gibi zaman zaman bu unsurlar arasında çatışmalara da sebep olmuştur. Siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatıyla tam bir

Selçuklu şehri olan ve dönemin Horasan'ını en güzel şekilde yansıtan Beyhak, çarpıcı ve kalıcı izler bırakarak tarihteki yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Horasan, Nîşâbûr, Beyhak

ABSTRACT

BAYHAQ IN THE ERA OF THE GREAT SALJUQ STATE (1040-1157)

Akyüz, Hale

Master's Thesis, İstanbul Medeniyet University

Department of History, Medieval History Program

Advisor: Prof. Cihan Piyadeoğlu

July, 2021. 195 pages

One of the important crossroads of Khorasan, the founding center of the Great Saljuq State, is the ancient region of Bayhaq which is situated within the administrative borders of Nishapur district. Bayhaq was renowned for its intellectual and cultural wealth as well as an abundant natural habitat. As Kosrowjerd, the central town of Bayhaq region gradually lost its importance, the neighboring town of Sabzavar gained in importance and became the central town in Bayhaq. The political, economic and cultural accumulation that had built up in the district, which had been ruled over by Toğril Beg since the founding of the Saljuq empire, continued in the Saljuq era with important additions. A concentration of many religious and literary figures residing within Bayhaq is what led to its renown as an important center. For this reason, Bayhaq became well known in history as “*Little Mecca*”, a special status that remained during the Saljuq rule. Because Bayhaq was located at the crossroads of the trade routes, a lively commercial life developed there, and its temperate climate brought agricultural abundance as well. The beautiful and fertile lands of its villages, attracted settlers in every period. Indeed, the aristocratic families of Nishapur chose to live in this district. The social, economic, political and cultural contributions of aristocratic families rooted there for generations assumed a prominent place in the history of Bayhaq. Throughout the entire history of the Great Saljuq State, anything that happened within the empire's borders had an impact on Bayhaq which became one of the leading spots for reading the pulse of Saljuq society. During the interregnum period in particular, Bayhaq of all the districts was among those most negatively affected socially and economically. The plurality of ethnic and religious groups, which placed great

importance on the educational life and scholarly activities in Bayhaq, led to disputes among them from time to time. The political, economic, social and cultural life of this truly Saljuq city of Bayhaq – Khorasan’s finest expression – left memorable and lasting footprints on the history of the period.

Keywords: Great Saljuq State, Khorasan, Nishapur, Bayhaq

GİRİŞ

1. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Büyük Selçuklular döneminde Beyhak'ın coğrafî, siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve ilmî tarihini incelemeyi amaçlayan tezimizin araştırma safhasında birçok kaynak eser ve yine bu kaynak eserlerden faydalanarak yazılmış olan telif ve araştırma eserlerden istifade ettik. Kaynak eserleri genel tarihler, özel tarihler (Selçuknâmeler), bölge ve şehir tarihleri, coğrafî eserler, tabakât ve biyografi kitapları, ilim ve kültür hayatıyla ilgili eserler, edebî eserler başlıkları altında tanıttık, bunun yanında kaynak eserlerden yararlanılarak kaleme alınmış olan araştırma ve telif eserleri de ayrı bir başlıkta ele aldık.

1.1. KAYNAKLAR

1.1.1 Genel Tarihler

İslâm dünyasının önemli âlimlerinden ve tarihçilerinden olan Taberî, şiiir, gramer, lugat, tefsir, hadis, fıkıh, tarih, matematik ve tıp gibi çok çeşitli alanlarda çalışmalar yapmıştır.¹ Birçok eser telif eden Taberî'nin *Tarih-i Taberî (Târih el-rusul ve'l-mülûk)* adlı eserinden Beyhak'ın Selçuklular'dan önceki tarihi hakkında istifade ettik. Eser Türkçeye tercüme edilmiş olup, çalışmamızda Türkçe tercümesinden yararlandık. Eser metinde *Tarih-i Taberî* olarak kısaltılmıştır.²

İbnü'l-Cevzî adıyla meşhur Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Cemâlüddîn el-Bağdadî (ö. 597/1201), Bağdat'ta doğmuş ve burada vefat etmiştir. Genellikle dinî ilimler alanında eserler kaleme almasına rağmen, tarih ve biyografi

¹ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, (İstanbul: İSAR, 1998), 53-54; Mustafa Fayda, "Taberî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXIX, 314-318.

² Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr'üt-Taberî, **Tarih-i Taberî (Târih el-rusul ve'l-mülûk)**, çev. M. Faruk Görtünca, (İstanbul: Sağlam Yayınevi, t.y.).

alanlarında da eserler vermiştir. Bunlar arasında Arapça olarak kaleme aldığı eseri *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, genel bir tarih özelliği taşısa da daha ziyade Bağdat merkezli olayların aktarılması şeklinde kaleme alınmıştır. Bunun yanında Tabakât özelliği de taşımaktadır.³ Eserde yer alan Selçuklu tarihi ile ilgili bilgiler seçme, tercüme ve değerlendirme yoluyla bir araya getirilerek Ali Sevim tarafından *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem'de Selçuklular* adıyla yayımlanmıştır. *el-Muntazam*'ın 430/1038-1039 ilâ 446/1054-1055 yılları arasındaki olayların konu alındığı XV. Cildi ve 448/1056-1057 ilâ 484/1092-1093 olayların ele alındığı XVI. Cildini esas alan eserde Selçuklu tarihi ile ilgili bilgiler tercüme edilmiştir. Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin ağırlıklı olarak ele alındığı eserde Sultan Alp Arslan ve Nizâmülmülk'ün biyografisi üzerinde de durulmuştur. Belirtilen tarihler arasında meydana gelen olaylar yıl yıl, kronolojik olarak ele alınmıştır. Çalışmamızda eserin bu tercümesini kullandık ve eserden siyasî olayların genel değerlendirmesinin yapılmasında ve ünlü şahsiyetlerin hal tercümeleri hakkında yararlandık. Metinde İbnü'l-Cevzî olarak kısaltılmıştır.⁴

Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233)'in ünlü eseri *el-Kâmil fî't-Tarih*, yaradılıştan 628/1231 yılına kadar yaşanmış bütün askerî ve siyasî olayları kronolojik olarak anlatmaktadır. İbnü'l-Esîr'in bu eseri kendisinden önce yazılmış, fakat günümüze ulaşmamış eserlerden de faydalandığı için ayrıca önem arz etmektedir.⁵ Çalışmamızda sıkça başvurduğumuz bir kaynak olan eserden Büyük Selçuklular'ın kuruluşundan yıkılışına kadar siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda ihtiva ettiği bilgilerden ziyadesiyle

³ H. Laoust, "İbn al-Djawzî", *Encyclopaedia of Islam (Second Edition) (EI²)*, III, 751-752; Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, 543-545.

⁴ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Cemâlüddîn el-Bağdadî (İbnü'l Cevzî), *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, çev. Ali Sevim, *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem'de Selçuklular*, (Ankara: TTKY, 2014).

⁵ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 137-139; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 26-27; Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 281-283.

faydalandık. Eser neşredilmiş ve aynı zamanda tamamı Türkçeye tercüme edilmiştir. Türkçe tercümesini kullandığımız eser, metinde *el-Kâmil* olarak kısaltılmıştır.⁶

589/1193 yılında Fîrûzkûh'ta doğmuş olan Kadı Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî, ilimle meşgul olan bir aileye mensuptur ve babası Sirâceddîn de o dönemin önde gelen âlimlerindendir. İyi bir eğitim almış olan müellif müderrislik, kadılık gibi görevlerde de bulunmuş ve 664/1266 yılında vefat etmiştir. Farsça kaleme aldığı *Tabakât-ı Nâsirî yâ Tarih-i İrân ve'l-İslâm* adlı eseri genel İslâm tarihidir.⁷ Selçuklular'ın başlangıcından Sultan Sencer'in ölümüne kadar olan Selçuklu siyasî tarihi hakkında bilgi verdiği bir bölüm de içermektedir. Eserden daha çok Selçuklu-Gazneli mücadeleleri hakkında vermiş olduğu bilgilerden yararlandık. Eser neşredilmiş olup Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler, Hârizmşahlar kısmı Erkan Göksu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Çalışmamızda da kullandığımız eserin Türkçe tercümesi, metinde *Tabakât-ı Nâsirî* şeklinde kısaltılmıştır.⁸

646/1248 yılında Hemedan'da doğan Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî, İlhanlılar döneminde yaşamış tabip ve devlet adamıdır. 718/1318 tarihinde Olcaytu Han'ı zehirleyerek öldürdüğü suçlamasıyla oğluyla birlikte idam edilmiştir.⁹ Selçuklu tarihi konusunda çok değerli bilgiler veren Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî'nin en önemli eseri ve dünya tarihi niteliğinde olan *Câmiu't-tevârih*, onun İslâm dünyasının en önemli tarihçileri arasında yer almasına vesile olmuştur. Başlıca dört kısımdan oluşan eser, özellikle Türk-Moğol tarihiyle ilgili olarak diğer müelliflerin göz ardı ettiği konularda vermiş olduğu bilgiler açısından büyük önem taşımaktadır. Eserin I. Cildi Moğol tarihine ayrılırken, II. Cildinde Hz. Adem'den başlayarak Abbâsîlerin yıkılışına kadar, Selçuklular da dâhil olmak üzere bütün siyasî yapılardan ve

⁶ Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, çev. Abdullah Köşe, VI/Abdülkerim Özaydın, IX, X, XI, XII/Ahmed Ağırakça, I, III, VII, VIII/M. Beşir Eryarsoy, II, IV/Yunus Apaydın, V, **İslâm Tarihi**, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985-1986-1987).

⁷ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 162-163; A. S. Bazmee Ansari, "Cûzcânî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, VIII, 98-99.

⁸ Kadı Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. Erkan Göksu, **Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsahlar**, (Ankara: TTKY, 2015).

⁹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 234 vd.; Zeki Velidi Togan, "Reşîdüd-dîn Tabîb", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, IX, 705 vd.; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXV, 19-21.

halklardan bahsedilmektedir. Farsça, Arapça ve Moğolca olarak yazılan eserin Selçuklular ile ilgili kısmı adeta özel bir tarih gibi kaleme alınmıştır. Selçuklular ile ilgili bilgiler, devletin kurulması süreciyle başlar ve son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a kadar devam eder. Eserden Selçuklu siyasî tarihi olaylarının değerlendirilmesi hususunda yararladık. Eserin Selçuklular ile ilgili bölümü Ahmet Ateş tarafından Farsça olarak neşredilmiş ve Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından da Türkçe tercümesi yapılmıştır. Çalışmamızda bu tercüme kullanılmış olup, metinde Reşîdüddîn olarak kısaltılmıştır.¹⁰

Hamdullah el-Müstevfî (ö. 740/1340'tan sonra), 680/1281 yılında Kazvîn şehrinde dünyaya gelmiştir. Döneminin önemli âlimlerinden dersler almış, sonraları Reşîdüddîn Fazlullah tarafından Kazvîn, Ebher ve Zencân'ın malî işleriyle ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir. Tarihle ilgilenmesinde Reşîdüddîn'in etkili olduğu bilinmektedir.¹¹ *Tarih-i Güzîde* adlı eseri *Câmiu't-tevârih*'in özeti mahiyetinde bir genel tarihtir. Farsça kaleme aldığı eserine yeni bilgiler de ilave etmiş ve *Câmiu't-tevârih*'in yazılmasından sonra gelişen olayları 730/1329-1330 yılına kadar getirmiştir. Selçuklular tarihi, Büyük Selçuklular'ın başlangıcından Irak Selçuklularının sonuna kadar, Kirmân Selçukluları ve Türkiye Selçukluları olarak üç başlık halinde verilmektedir. Müellifin yaşadığı dönemle ilgili kıymetli bilgiler içeren ve özellikle İlhanlı tarihi için önemli bir eserdir. Eserden daha çok Selçuklular'ın siyasî tarihiyle ilgili olarak faydalandık. Eserin neşri yapılmış olup, Türkçeye de tercüme edilmiştir. Çalışmamızda Türkçe tercümesini kullandığımız eser, metinde *Tarih-i Güzîde* olarak kısaltılmıştır.¹²

Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1373), 701/1301 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Daha sonra Dimaşk'ta döneminin önemli âlimlerinden dersler almış, hocası olan Zehebî vefat ettikten sonra onun yerine

¹⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih (Zikr-i Târîh-i Âli Selçûk)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010).

¹¹ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 240-241; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV, 454-455.

¹² Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, haz. Ayşe Ayna-Bilal Şahin-Ayşe Alhan-Sevgi Kübra Akdemirel-Ayşe Tepe-Sibel Temiz, edt. Erkan Göksu, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015).

müderriis olarak görev yapmıştır.¹³ İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eseri başlangıçtan 767/1365-1366 yılına kadar gelen olayları nakleden genel bir tarihtir. Eserin X. cildi Selçuklular hakkında bilgiler içermektedir. Siyasî, askerî, kültürel açıdan da önemli bir kaynak olan eserin Selçuklular'ın siyasî tarihi hakkında vermiş olduğu genel bilgiler yanında sosyal ve ekonomik hayat hakkında verdiği bilgiler bizim için önemlidir. Arapça olarak yazılan eser neşredilmiş olup, Mehmet Keskin tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Türkçe tercümesini kullandığımız eser metinde *el-Bidâye* olarak verilmiştir.¹⁴

1.1.2. Özel Tarihler (Selçuknâmeler)

Ebû Saîd Abdülhayy b. ed-Dahhâk İbn Mahmûd Gerdîzî, Gazne'nin kuzeydoğusunda yer alan Gerdîz'de dünyaya gelmiştir. Hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Gerdîzî'nin ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 445/1053-1054 tarihinden sonra öldüğü rivâyet edilmektedir.¹⁵ Gerdîzî'nin *Zeynü'l-ahbâr* adlı eserinin yedinci bölümünde “Selçuklu Türkleri'nin İlk Zamanları” adını taşıyan bir başlık yer almakta ve burada Türkmenler'in Horasan'a gelişleri sırasında yaşanan olaylar nakledilmektedir. Eser, Abdülhayy Habîbî tarafından yayımlanmıştır. Öznur Alkan'ın yüksek lisans tezi olarak çalıştığı ve tercümesini yaptığı *Zeynü'l-Ahbâr'ın Tercüme ve Değerlendirmesi* adlı çalışmasından da yararlandığımız eser metinde *Zeynü'l-ahbâr* olarak gösterilmiştir.¹⁶

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, Beyhak'ın Harisâbâd köyünde doğmuştur. İlk öğrenimini doğduğu köyde aldıktan sonra Nîşâbûr'a gitmiştir. Nîşâbûr'da eğitimini tamamladıktan sonra Gazneliler'in Dîvân-ı Risâlet'inde kâtip olarak görev yaptıktan sonra değişik görevlerde bulunmuş ve hayatının sonlarına

¹³ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 196-197; C. Brockelmann, “İbn Kesîr”, **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, V/2, 761.

¹⁴ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X-XII, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995).

¹⁵ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 80; Erdoğan Merçil, “Gerdîzî, Ebû Sa'id Abd el-Hayy b. el-Dehhâk b. Mahmûd, Zeyn el-Ahbâr”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 1, (İstanbul:1970); Orhan Bilgin, “Gerdîzî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XIV, 29-30.

¹⁶ Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, çev. Öznur Alkan, **Zeynü'l-Ahbâr'ın Tercüme ve Değerlendirmesi**, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2014.

doğru eserlerini kaleme almaya başlamıştır. Önemli bir tarihçi olup, Kur'an ilimleri, hadis, Arap edebiyatı alanlarında çalışmalar yapmıştır. 470/1077 yılında vefat ettiği nakledilmektedir. Selçuklu-Gazneli ilişkilerinin en yakın tanığı olan Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin kaleme almış olduğu *Tarih-i Beyhakî*'de bilgiler hatırat şeklinde kaydedilmiştir. Yaradılıştan 451/1059 yılına kadar gelen olayların nakledildiği eser otuz cüzden oluşmaktadır. Ancak günümüze sadece 421-430/1030-1040 tarihleri arasındaki olayların nakledildiği kısımlar ulaşabilmiştir. Bu bölüm Sultan Mahmûd'un ölümünden başlayıp Sultan Mes'ûd'un Dandanakan yenilgisinden sonra Hindistan'a iltica ettiği yıla kadar gelen olayları anlatır. Selçuklular'ın Horasan'a inmelerinden sonra yaşanan olaylar günbegün nakledilmektedir. Eserden Selçuklu-Gazneli mücadeleleri ve Selçuklular'ın kuruluş dönemiyle ilgili olarak yararlandık.¹⁷ Farsça olarak kaleme alınan eser, birçok isim tarafından çeşitli tarihlerde neşredilmiştir. Çalışmamızda Necati Lugal tarafından yapılan Türkçe tercümeden yararlandık. Eser metinde *Tarih-i Beyhakî* şeklinde kısaltılmıştır.¹⁸

İmâm Gazzâlî¹⁹'nin Sultan Sencer ve onun vezîrlere göndermiş olduğu mektupların bir araya getirilmesinden oluşan eser, özellikle Selçuklu sosyal hayatına dair değerli bilgiler vermektedir. Eserde yer alan yirmi altı mektuptan on beşi Selçuklu yöneticilerine gönderilmiştir. İmâm Gazzâlî bu mektuplarda Horasan'ın içinde bulunduğu durum, sosyal hayata yönelik tespitler ve yapılması gerekenler hakkında tavsiyeler vermektedir. Özellikle fetret döneminde halkın içinde bulunduğu durumu tüm canlılığıyla anlattığı kısımlar çalışmamıza katkı yapmıştır. Çalışmamızda eserin Türkçe tercümesini kullandık ve metinde *İmâm Gazzâlî'nin Mektupları* şeklinde kısalttık.²⁰

¹⁷ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 80-81; Tahsin Yazıcı, "Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, VI, 63-64.

¹⁸ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, **Tarih-i Beyhakî**, çev. Necati Lugal, haz. Hicabi Kırılancı, (Ankara: TTKY, 2019).

¹⁹ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XIII, 489 vd.

²⁰ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, **Mekâtib-i Fârsi-yi Gazzâlî**, çev. Gürsel Uğurlu, **İmâm Gazzâlî'nin Mektupları**, (İstanbul: İnkılâb Yayınevi, 2002).

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (ö. 603/1207)'nin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. *Râhatü's-sudûr* ve *Âyetü's-sürûr* adlı eserini takdim etmek istediği II. Tuğrul'un vefat etmesiyle Irak Selçukluları yıkıldığı için Konya'ya gelen müellif, bu eserini Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'e sunmuş ve onun hizmetine girmiştir. Râvendî, özellikle Irak Selçukluları hakkında değerli bilgiler vermektedir.²¹ Farsça kaleme alınan eser, başlangıcından 590/1194 yılına kadar geçen olayların nakledildiği Selçuklu tarihi biçimindedir. Diğer kaynaklardan farklı olarak Oğuz istilâsı sırasında yaşanan olaylardan daha ayrıntılı bir şekilde bahseder. Siyasî olayları naklederken vermiş olduğu sosyal ve ekonomik hayata dair bilgiler bir hayli değerlidir. İlk kez Muhammed İkbâl tarafından neşredilen eser, Ahmet Ateş tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Çalışmamızda bu tercümeden yararlandık ve eseri metinde Râvendî olarak kısalttık.²²

590/1194 yılında vefat eden Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî hakkındaki bilgiler çok azdır. Araştırmalarda eserin aslının Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî tarafından yazılan *Zübdetü't-tevârih* olduğu ve ismi bilinmeyen bir müellif tarafından *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* ismiyle iktibas edilerek hazırlandığı tespit edilmiştir. Eserin iki yerinde müellif olarak el-Hüseynî adının geçmesinden dolayı onun eseri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Abbâsî Halîfesi Nâsır Lidînîllah'ın (575-621/1180-1225) adından bahsedilmesi sebebiyle de bu dönemde kaleme alındığı görüşü ileri sürülmektedir. Bu ismiyle günümüze ulaşan eserin dili Arapça olup, Muhammed İkbâl tarafından neşredilmiştir. 1943 yılında da Necati Lugal tarafından Türkçeye kazandırılmıştır.²³ Selçuklular'ın başlangıcından itibaren Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslanşah'ın ölümüne kadar gelişen olayların aktarıldığı eser, adeta Büyük Selçuklu Devleti tarihinin bir özeti niteliğindedir. Özellikle siyasî olaylar açısından sıkça istifade ettiğimiz eser, sosyal ve ekonomik

²¹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 126-127; P. Kraus, "Râvendî", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, IX, 639.

²² Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, **Râhatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr**, çev. Ahmet Ateş, I, (Ankara: TTKY, 1999).

²³ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 126-127; Osman Gazi Özgüdenli, "Hüseynî, Ali b. Nâsır", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, EK-1, 572.

hayata dair konularda da çok faydalı bilgiler vermektedir. Çalışmamızda Türkçe tercümesini kullandığımız eser, metinde Hüseyinî şeklinde kısaltılmıştır.²⁴

el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî (ö. 643/1245), aslen Isfahânî olup, hayatı hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, İmâdeddîn Kâtip el-Isfahânî'nin *Nusretü'l-fetre ve usratü'l-katre* adlı eserinin muhtasarıdır.²⁵ Bundârî, bu özeti yaparken sadece tarihî bilgileri alarak eseri sade üslupla yazılmış tarihî bir kitap haline getirmiştir. 623/1223 tarihinde telifine başlanan eser, Selçuklular'ın başlangıcından 571/1175-1176 yılına kadar gelen olayları nakleder. Müellif eserinde sultanlar için farklı başlıklar altında bilgiler verirken vezîrlar için de aynı şekilde bilgi aktarmaktadır. Selçuklu tarihinin siyasî olayları ağırlıklı olmak üzere sıkça yararlandığımız eser, sosyal ve ekonomik hayata dair önem arz eden bilgiler de içermektedir. Özellikle Sultan Sencer hakkında naklettiği bilgiler pek çok kaynaktan farklılık taşımaktadır. Eser neşredilmiş olup, Kivameddîn Burslan tarafından *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* adıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Çalışmamızda bu tercümeden yararlanılmış olup, metinde Bundârî olarak kısaltılmıştır.²⁶

Zahîrüddîn Nîşâbü'rî (ö. 582/1186-?)²⁷'nin Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a takdim ettiği eser, günümüze ilk ulaşan *Selçuknâme* olarak bilinmektedir. Eser, Selçuklular'ın kuruluşundan Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslan'a kadar gelen olayları nakleder. Kendisinden sonra gelen pek çok müellif bu eserden istifade etmiştir. Çalışmamızda eserin Selçuklular'ın siyasî tarihiyle ilgili olarak vermiş olduğu bilgilerinden istifade ettik. Tek nüshası sadece Londra Royal Asiatic Society Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Çalışmamızda 2004 yılında H. A. Morton tarafından

²⁴ Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali el-Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye (Zübdetü't-tevârih)**, çev. Necati Lugal, (Ankara: TTKY, 1999).

²⁵ Abdülkerim Özeydin, "Bündârî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, VI, 489-490.

²⁶ el-Feth b. Ali b. Muhammed Bundârî, **Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra**, çev. Kivameddîn Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, (Ankara: TTKY, 1999).

²⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Nîşâbü'rî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XLIV, 102-103.

yayınlanan *Selçuknâme*'nin Ayşe Gül Fidan tarafından yapılan Türkçe tercümesinden yararlandık. Eser metinde Zahîrüddîn Nîşâbü'rî olarak verilmiştir.²⁸

Aslen Bursalı olan Ahmed b. Mahmûd, İstanbul'a geldikten sonra değişik medreselerde eğitim görmüş ayrıca kendisi de dersler vermiştir. Müellifin 977/1569-1570 yılında vefat ettiği kaydedilmektedir.²⁹ Kaleme aldığı eseri *Selçuk-Nâme* Arapça kaleme alınmış, daha sonraları Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiştir. *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye* eserin özünü teşkil eder. Bununla birlikte müellif eserini yazarken dönemin tarihini aydınlatan birçok kaynaktan faydalanmıştır. Selçuklular'ın başlangıcından itibaren gelişen olaylar 664/1242-1243 yılına kadar nakledilmektedir. Selçuklu siyasî tarihi alanında vermiş olduğu bilgiler kendisinden önceki kaynakları destekler mahiyettedir. Eser, Erdoğan Merçil tarafından dilimize kazandırılmış olup, metinde Ahmed b. Mahmûd olarak kısaltılmıştır.³⁰

1.1.3. Bölge ve Şehir Tarihleri

Birçok önemli tarihçinin referans olarak kullandığı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîşâbü'rî (ö. 405/1014)'nin *Tarih-i Nîşâbü'r* adlı eserinin tamamı günümüze ulaşmamıştır. *Tarih-i Nîşâbü'r*'un günümüzde en çok kullanılan özetlerinden biri olan ve bizim de çalışmamızda kullandığımız, Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Ma'ruf tarafından yayınlanan özettir. Bu özete ek olarak Richard N. Frye'nin tahkiki ile basılmış bir özet daha vardır. Özet eserde Nîşâbü'r'da doğmuş, büyümüş ve eğitim almış ve ilmî camiada ismini duyurmuş âlimlerin sadece isimlerine yer verilmiştir. Ayrıca Nîşâbü'r şehrinin beldeleri, mahalleleri, mescidleri, kaleleri ve ile ilgili detaylar da mevcuttur. Eserden Nîşâbü'r'un idarî sınırları içinde kalan Beyhak'la ilgili olarak verdiği bilgilerden istifade ettik.³¹ Çalışmamızda hem Frye'nin özetini hem de Ahmed el-Ma'ruf'un Farsça özetini

²⁸ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, **Selçuknâme**, çev. Ayşe Gül Fidan, (İstanbul: Kopernik Kitap, 2018).

²⁹ Erdoğan Merçil, "Ahmed b. Mahmûd'un Selçuknâmesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (TD)**, S. 23, (İstanbul:1969).

³⁰ Ahmed b. Mahmûd, **Selçuknâme**, haz. Erdoğan Merçil, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011).

³¹ İsmail Pırlanta, **Orta Çağ'ın İncisi Nişabur**, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 22-23.

kullandık. Eserler metinde “*The Tarixi Nîşâbûr*” ve *Telhîs-i Tarih-i Nîşâbûr* şeklinde kısaltılmışlardır.³²

Ebu’l-Hasan Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî (ö. 529/1134-1135), 451/1059 yılında Nîşâbûr’da dünyaya gelmiştir. Âlim bir aileye mensup olduğu için ilk eğitimini aile mensuplarından almıştır. Daha sonra İmâmü’l-Haremeyn’den fıkıh öğrenmiş ve dört yıl boyunca onun derslerinde onun yardımcılığını yapmıştır. Aldığı eğitim sonrasında muhaddis, Arapça âlimi ve Nîşâbûr hatibi olmuştur. Beyhak’ta yaşamış ilim adamlarının tespiti konusunda faydalandığımız *el-Halkatü’l-ula min Tarih-i Nîşâbûr el-Müntehab mine’s-Siyâk*, 518/1124 yılında İmâm el-Hâfız Ebu’l-Hasan el-Fârisî tarafından Hâkim en-Nîşâbûrî’nin *Tarih-i Nîşâbûr* adlı eserine zeyl olarak yazılmıştır ve H. IV. yüzyılın sonu ve V. yüzyıl içerisinde yaşayan zatların hayat hikâyelerini içermektedir. Bu zeylin günümüze ulaştığı kaydedilse de basımı yapılmamıştır. Onun yerine İbrahim b. Muhammed es-Sarîfînî (ö. 641/1243)’nin bu zeyle yaptığı müntehab ve muhtasar basılmıştır. Yine Ebu’l-Hasan Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî’nin muhtasarı *el-Muhtasar min Kitabi’s-Siyâk li-Tarih-i Nîşâbûr* adlı eseri de vardır. Her iki eserin neşrini Kâzım el-Mahmûdî yapmasına rağmen müntehab daha ayrıntılı ve hacimlidir.³³ Bizim de çalışmamızda kullandığımız *el-Halkatü’l-ula min Tarih-i Nîşâbûr el-Müntehab mine’s-Siyâk*’ta verilen hal tercümeleri alfabetik sırayla nakledilmiştir. Özellikle ilim adamları ve kültür hayatı konularında yararlandığımız eserin orijinali Arapçadır. Metinde *el-Müntehab mine’s-Siyâk* olarak kısaltılmıştır.³⁴

Beyhak tarihi hakkında müstakil bir eser olması sebebiyle tezimizin ana kaynağı olan *Tarih-i Beyhak*, Ebu’l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-

³² Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hâkim en-Nîşâbûrî, **Tarih-i Nîşâbûr**, Telhîs, (Halîfe-i Nîşâbûr adıyla bilinen) Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed Ma’ruf, **Telhîs-i Tarih-i Nîşâbûr**, (Tahran: İttihad Yayınevi, t.y.); Richard N. Frye, “The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nîşâbûr”, **Zeki Velîdî Togan Armağanı**, (Ankara: TTK, 2010).

³³ Recep Uslu, **Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997, 9; M. Yaşar Kandemir, “Abdülgâfir el-Fârisî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, I, 203-204.

³⁴ Ebu’l-Hasan Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî, **el-Halkatü’l-ula min Tarih-i Nîşâbûr el-Müntehab mine’s-Siyâk**, seçki Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. el-Ezher es-Sarîfînî, haz. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, yay. Cemaatü’l-Müderresin fi’l-Havzati’l-İlmiyye fi Kumm el-Mukaddese, 1362 hş.

Beyhakî (İbn Funduk)³⁵ tarafından kaleme alınmıştır. Mahmûd el-Verrâk (ö. 450/1057)'ın yaradılıştan 409/1057 yılına kadar getirdiği esere zeyl niteliği taşımaktadır. 563/1167-1168 tarihinde Farsça olarak kaleme alınan eser, Beyhak tarihine ışık tutmanın yanında şehrin coğrafyası, şehirde yaşamış bulunan ünlü aileler ve şahsiyetler hakkında da bilgiler içermektedir. Eser Beyhak'ta yetiştirilen ürünler, hayvancılık, ticaret, pazarlar, medreseler, âlimler, camiler, kısaca bir şehri şehir yapan her türlü özellik hakkında tafsilat içermektedir. Selçuklular zamanında kaleme alınan eserin, tam bir Selçuklu şehri olarak Beyhak'ın tarihi, coğrafyası, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatı ile ilgili olarak vermiş olduğu bilgiler bizim için büyük önem teşkil etmektedir. Ayrıca dönemin Horasan'ını en iyi yansıtan bölgelerden biri olan Beyhak hakkında yazılmış olan bu eser, Horasan tarihi ve Selçuklu şehir yapısı hakkında paha biçilmez bilgiler ihtiva etmektedir. Bu alandaki hemen her araştırmacının başvurduğu önemli ve vazgeçilmez bir kaynak olan eserin neşri yapılmış olup henüz Türkçeye kazandırılmamıştır. Metinde *Tarih-i Beyhak* olarak kullanılmıştır.³⁶

1.1.4. Coğrafi Eserler

Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî (ö. 279/892), İran asıllı bir müelliftir.³⁷ Hayber'in fethinden Emevî Halifesi I. Velid devrine kadar geçen olayları anlatan *Fütûhu'l-büldân* adlı eseri İslâm fetihleri tarihi ve iskânı açısından önemlidir. Horasan'ın Selçuklular'dan önceki dönemde etnik ve idarî yapısı ve Beyhak'ın Müslümanlarca fethi hakkında vermiş olduğu bilgilerden yararlandığımız eser Arapça olup, 1956 yılında Zakir Kadirî Ugan tarafından ve 1987 yılında da Mustafa Fayda tarafından dilimize kazandırılmıştır. Çalışmamızda Mustafa Fayda tarafından yapılan tercümeyi kullandık. Eser metinde Belâzürî olarak kısaltılmıştır.³⁸

Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb (Ya'kûbî) (ö. 292/905), büyük tarihçiler ve coğrafyacılar arasında yer almaktadır. Önce Abbâsî dîvânlarında daha sonra Tâhirîler

³⁵ Hakkında bkz. Beyhak'ta Selçuklular Döneminde Yetişen Âlimler Bölümü, 137-138.

³⁶ Ebu'l-Hasan Zahîrûddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (İbn Funduk), **Tarih-i Beyhak**, nşr. Ahmed-i Behmenyâr, (Tahran: Furûgi Kitabevi, t.y.).

³⁷ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 48; Mustafa Fayda, "Belâzürî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, V, 392-398.

³⁸ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, çev. Mustafa Fayda, **Ülkelerin Fetihleri**, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013).

zamanında Doğu Anadolu ve Horasan'da kâtiplik yapmıştır.³⁹ Ya'kûbî'nin *Kitâbu'l-büldân* adlı eseri, Müslümanlar tarafından yazılan ilk coğrafya kitabı olarak kabul edilmektedir. Yazar eserini uzun süren araştırma ve seyahatlerinden sonra derlediği malzemeye uygun olarak kaleme almıştır. Horasan, Nîşâbûr ve Beyhak'la ilgili verdiği tarihî ve coğrafi bilgilerden faydalandığımız eserin Mağrip kısmı M. J. De Goeje tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve yine De Goeje tarafından 1892 yılında Leiden'de neşredilmiştir. 2002 yılında Murat Ağarı tarafından Türkçe tercümesi yapılarak, *Ülkeler Kitabı* adı altında yayınlanmıştır. Çalışmamızda bu tercümesini kullandığımız eser, metinde *Kitâbu'l-büldân* olarak kısaltılmıştır.⁴⁰

Hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-913)'in adı ilk İslâm coğrafyacıları arasında geçmektedir. İran'ın Cebel bölgesi posta müdürlüğünü yaptıktan sonra Abbâsî Halîfesi Mutemid'in nedimleri arasında yer almıştır.⁴¹ İbn Hurdâzbih'in *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri, ağırlıklı olarak kara ve deniz yollarının güzergâhları, şehirlerin coğrafyaları, vergileri, seyahat haberleri, Nîşâbûr'un tarihî coğrafyası gibi önemli konularda bilgiler veren genel bir coğrafya tarihi niteliğindedir. Beyhak'ın köy ve kasabaları ve bunlar aralarındaki mesafeler hakkında yararlandığımız eser M. J. De Goeje tarafından Leiden'de neşredilmiş olup, 2008 yılında Murat Ağarı tarafından *Yollar ve Ülkeler Kitabı* adı altında Türkçe tercümesi yapılmıştır. Bu tercümeden yararlandığımız eser metinde *Kitabü'l-Mesâlik* olarak kısaltılmıştır.⁴²

Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rüsteh, (ö. 300/913)'in *el-A'lâku'n-Nefise* adlı eserinin coğrafya ile ilgili olan yedinci bölümü M. J. De Goeje tarafından 1892 yılında Leiden'de neşredilmiş, Ali Fuat Eker tarafından da 2017 yılında *Dünya Coğrafyası* adı

³⁹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 51-52; Murat Ağarı, **İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002), 265-275; Murat Ağarı, "Ya'kûbî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XLIII, 287-288.

⁴⁰ Ahmed b. Ebî Ya'kûb, (Ya'kûbî), *Kitâbu'l-büldân*, çev. Murat Ağarı, **Ülkeler Kitabı**, (İstanbul: ayışığıkitapları, 2002).

⁴¹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 97-98; Ağarı, **Müslüman Coğrafyacılar**, 253-263; C. V. Arendonk, "İbn Hurdâzbih", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, V/2, 755.

⁴² Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullah b. Hurdâzbih el-Bağdadî el-Fârisî, **Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, çev. Murat Ağarı, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008).

altında Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴³ Çalışmamızda Türkçe tercümesini kullandığımız eserin Beyhak ve çevresinin coğrafi özellikleri, yerleşim yerleri arasındaki yollar ve mesafeler ile ilgili olarak verdiği bilgilerden istifade ettik. Eser metinde *el-A'lâku'n-Nefise* olarak kullanılmıştır.⁴⁴

X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Ebû İshâk el-Fârîsî el-İstahrî (ö. 340/952), aslen Bağdat'lıdır. İstahrî, yaptığı seyahatlerden ve Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü'l-ekâlim* adlı eserinden istifade ederek oluşturduğu *Mesâlikü'l-Memâlik* adlı eserini kaleme almıştır.⁴⁵ Önemli coğrafya eserleri arasında sayılan eser, İslâm dünyası ve komşu memleketlerin coğrafi özelliklerinden, bölgelerin iklimi, yolları, şehirleri hakkında bilgilerden bahseder. Bu kaynaktan Beyhak'ın coğrafi özellikleri konusunda yararlandık. Farklı neşirleri bulunan eser, 2019 yılında Murat Ağarı tarafından *Ülkelerin Yolları* adı altında Türkçeye kazandırılmıştır. Türkçe tercümesini kullandığımız eser, metinde *Mesâlikü'l-Memâlik* olarak kısaltılmıştır.⁴⁶

Kitâbu Sûreti'l-'arz'ın müellifi olan İbn Havkal (ö. 367/977), aslen Nusaybinli olan Bağdat'ta yaşamış bir tüccar ve seyyahtır. 331/945 yılında ticaret ve yeni coğrafi bilgiler elde etmek amacıyla Bağdat'tan ayrılmıştır. Pek çok yere seyahatler yaptıktan sonra yazmış olduğu eserinde İstahrî'nin *Suretü'l-'arz* adlı eserinden, görüş ve tavsiyelerinden hareket ederek eserini hazırlamıştır. Eserin bir anlamda İstahrî'nin eserine zeyl olarak kaleme alındığı kabul edilebilir. İbn Havkal'ın *Kitâbu Sûreti'l-'arz* adındaki bu eseri klasik İslâm coğrafya eserlerinin zirvelerinden birisi olarak kabul edilmektedir.⁴⁷ Beyhak'ın coğrafi özellikleri hakkında vermiş olduğu bilgilerden faydalandığımız eserin neşri yapılmış olup, 2017 yılında Ramazan Şeşen tarafından *10. Asırda İslâm Coğrafyası* adı altında Türkçeye tercüme edilmiştir.

⁴³ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 98-99; Ağarı, *Müslüman Coğrafyacılar*, 277-290; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, 253-254.

⁴⁴ Ebû Ali Ahmed b. Ömer (İbn Rüsteh), *el-A'lâku'n-Nefise*, çev. Ali Fuat Eker, *Dünya Coğrafyası*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).

⁴⁵ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 101; Ağarı, *Müslüman Coğrafyacılar*, 337-347; Marina Tolmacheva, "İstahrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 203-205.

⁴⁶ Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Ülkelerin Yolları*, (İstanbul: ayışığıkitapları, 2019).

⁴⁷ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 101-102; Ağarı, *Müslüman Coğrafyacılar*, 349-363; C. V. Arendonk, "İbn Havkal", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, V/2, 747.

Türkçe tercümesini kullandığımız eser, metinde *Kitâbu Sûreti'l-'arz* olarak kısaltılmıştır.⁴⁸

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Mukaddesî (ö. 390/1000 civarı), 336/947 tarihi civarında Kudüs'te (Beytü'l-Makdis) dünyaya gelmiştir. Bu sebeple Makdisî veya Mukaddesî nisbesiyle anılır. Anne tarafından Horasanlı olan Mukaddesî, hayatının yirmi yılını Endülüs, Halep, Horasan ve Mâverâünnehir'de geçirmiştir. Zira bu bölgedeki Türkler hakkında geniş bilgiler veren ve ilk defa “Türkmen” kelimesini kullanan coğrafyacı olmuştur. İbn Havkal'ın *Kitâbu Sûreti'l-'arz* adlı eseriyle birlikte klasik İslâm coğrafya eserlerinin zirvesi olarak kabul edilen *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlim*'i 378/988 yılı civarında tamamlamıştır. Mukaddesî, eserinde sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları ön plana çıkartması sebebiyle dönemin coğrafya eserleri arasında farklı bir yere konulmuştur. Bu anlamda Mukaddesî, coğrafya ilmini beşerî coğrafya alanına çeviren kişi olarak kabul edilmektedir. Genelde Horasan bölgesini ve özelde de Nîşâbûr ve çevresini iyi analiz ettiği eseri *Ahsenü't-tekâsîm*, Arap ve Acem ülkeleri şeklinde iki bölüm halindedir.⁴⁹ Beyhak'ın fizikî, beşerî ve ekonomik coğrafyası hakkında faydalandığımız eser, ilk olarak M. J. De Goeje tarafından 1877, 1906, ve 1967 yıllarında Arapça olarak yayınlanmıştır. 2015 yılında da Ahsen Batur tarafından *İslâm Coğrafyası* adı altında Türkçeye tercüme edilmiştir. Çalışmamızda Türkçe tercümesini kullandığımız eser, metinde *Ahsenü't-tekâsîm* olarak kısaltılmıştır.⁵⁰

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, X. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olan eserin müellifi bilinmemektedir.⁵¹ Eserden Horasan, Nîşâbûr ve Beyhak coğrafyaları hakkında istifade ettik. Farsça olarak kaleme alınan eser, V. Minorsky tarafından İngilizce olarak, Minûçehr Sutûde tarafından Farsça olarak olarak

⁴⁸ Ebu'l-Kâsım İbn Havkal, **Kitâbu Sûreti'l-'arz**, çev. Ramazan Şeşen, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017).

⁴⁹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 102-103; Ağarı, **Müslüman Coğrafyacılar**, 365-380; Marina Tolmacheva, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXVII, 431-432.

⁵⁰ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Bennâ el-Mukaddesî eş-Şamî el-Beşşarî (Mukaddesî), **Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlim**, çev. Ahsen Batur, **İslâm Coğrafyası**, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015).

⁵¹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 105; Rıza Kurtuluş, “Hudûdü'l-Âlem”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XVIII, 304.

neşredilmiştir. 2008 yılında da Abdullah Duman ve Murat Ağarı tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Çalışmamızda Türkçe tercümesinden yararlandığımız eser, metinde *Hudûdü'l-Âlem* şeklinde kısaltılmıştır.⁵²

Ebû Abdullah Şihabüddîn Yâkut b. Abdullah Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), Anadolu'dan esir olarak götürüldüğü Bağdat'ta Hamalı bir tüccarın yanında ticaretle meşgul olmaya başlamıştır. Daha sonra farklı bölgelere seyahat etmeye başlayarak yazacağı eserler için değişik kütüphanelerde araştırmalar yapmıştır. Hârizm ve Mâverâünnehir bölgesinde bulunduktan sonra Moğol ordularının batıya yönelmesiyle birlikte Irak'a geri dönmüştür. Bizim için önem arzeden eserlerinden biri olan *Mu'cemü'l-büldân* 1224 yılında Musul'da tamamlanmıştır. Eser alfabetik olarak düzenlenmiş bir coğrafya lugatıdır. Hamevî eserini kendinden önceki coğrafyacıların eserlerinden yararlanarak ve kendi seyahatlerini de ekleyerek kaleme almıştır.⁵³ Beyhak'ın coğrafi konumu, coğrafi özellikleri ve sosyal yapı hakkında yararlandığımız eserin neşri yapılmış olup, metinde *Mu'cemü'l-büldân* şeklinde kısaltılmıştır.⁵⁴

Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 682/1283), 600/1203 yılında Kazvîn'de dünyaya gelmiş, bu şehirde eğitimini tamamladıktan sonra Suriye'ye gitmiştir. Kazvînî, çeşitli yerlerin kadılığı görevlerinde bulunmuş ve ayrıca müderrislik yapmış önemli bir coğrafyacıdır. Meşhur eseri *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*'ta dünyayı 7 iklime göre değerlendirirken, yer isimlerini alfabetik olarak sıralamıştır. Kazvînî eserini üç bölüme ayırmış olup eser, tarihî coğrafya eseri olarak çok önemli olup, diğer eserlerde bulunmayan pek çok bilgiyi ihtiva eder.⁵⁵ Eserden Selçuklu döneminde Nîşâbûr ve çevresinde yaşanmış tarihî olaylar ve tarihî şahsiyetler hakkında faydalandık. Farsça ve Topkapı Sarayı'nda Osmanlı Türkçesi tercümeleri

⁵² **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib**, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, (İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2008).

⁵³ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 135-136; Casim Avcı, “Yâkut el-Hamevî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XLIII, 288-291.

⁵⁴ Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, edt. Fuat Sezgin, (Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1994).

⁵⁵ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 168-169; Cevat İzgi, “Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXV, 160.

olan eserin ilk kez 1848 yılında Göttingen’de F. Wüstenfeld tarafından neşri yapılmıştır. 2019 yılında da Murat Ağarı tarafından *Kazvînî ve Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd’ı* adı altında Türkçeye kazandırılmıştır. Türkçe tercümesinden istifade ettiğimiz eser, metinde *Âsâru’l-Bilâd* olarak kullanılmıştır.⁵⁶

Tarih, coğrafya ve manzum eserleri bulunan Hamdullah el-Müstevfî (ö. 750/1350), Kazvinli köklü bir aileden gelmektedir. Dedesi Nasr, İlhanlı Devleti’ne hizmet etmiş ve hatta Irak müstevflüğüne yükselmiştir. Müstevfî nisbesi de buradan gelmektedir. Hamdullah el-Müstevfî’nin 740/1340 yılında tamamlanmış olduğu *Nüzhetü’l-kulûb*, adlı eseri tabiat tarihi, antropoloji ve coğrafya olarak üç bölümden müteşekkildir. Kendisinden önceki coğrafya eserlerinden faydalanılarak kaleme alınmıştır. Müellif, eserinde kendi dönemindeki Anadolu ve İran coğrafyasının ekonomik ve coğrafi yapısı hakkında bilgiler vermektedir.⁵⁷ Beyhak ve bağlı yerleşim yerleri, iktisadî, sosyal, kültürel yapısı, mimarî eserleri ve ekonomisi hakkında vermiş olduğu bilgilerden yararlandığımız eserin neşri yapılmıştır. Eserin tamamı Melîkû’l-küttâb Mirza Muhammed Şîrâzî tarafından, coğrafya kısımları Guy Le Strange tarafından, zoolojiye ait kısmı ise John Stephenson tarafından yayınlanmıştır. Çalışmamızda İngilizce tercümesini kullandığımız eser, metinde *Nüzhetü’l-kulûb* olarak kullanılmıştır.⁵⁸

1.1.5. Siyasetnâmeler

Büyük Selçuklu vezîri Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme (Siyerü’l-mülûk)* adlı eserini 484/1091 yılında Sultan Melikşah’ın isteği üzerine kaleme almıştır. 485/1092 yılında Sultan Melikşah’a sunduğu ve Farsça olarak kaleme aldığı eserde Nizâmülmülk, saray ve devlet yönetimi ile ilgili kaidelerin belirlenmesi için devlet idaresinde karşılaşılabilecek sorunlar karşısında hükümdarın yapması gerekenleri, devlet idaresinde uygulanması gereken

⁵⁶ Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd b. Yahyâ, (Kazvînî), *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, çev. Murat Ağarı, *Kazvînî ve Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd’ı*, (İstanbul: ayışığıkitapları, 2019).

⁵⁷ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 241-242; Zeki Velidi Togan, “Hamdullah Müstevfî”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, V/1, 186-188.

⁵⁸ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü’l-kulûb*, İng. çev. G. Le Strange, *The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub*, (Leyden – London: E – J. Brill – Luzac and Co., 1919).

prensipier hakkındaki görüŖlerini örneklendirerek anlatmaktadır. Bu eser Büyük Selçuklu Devleti'nin adeta bir kanun metni gibi değeriendirilmiŖ olup, daha sonraki Türk-İslâm devletleri yöneticileri tarafından da dikkate alınan ve uygulanmaya çalıŖılan adeta bir el kitabı olmuŖtur.⁵⁹ Eserden çalıŖmamızın sosyal ve ekonomik hayatla ilgili bölümünde Selçuklu Devleti'nin işleyiŖi hakkında özellikle iktâ sistemi ve şehirlerin yönetiminde reislerin rolleri ile ilgili verilmiŖ olan örneklerden faydalandık. Eserin neŖri yapılmıŖ olup, Türkçeye de tercüme edilmiŖtir. ÇalıŖmamızda Mehmet Altay Köymen'in Türkçe tercümesinden yaralandığımız eser, metinde *Siyâsetnâme* olarak kısaltılmıŖtır.⁶⁰

1.1.6. Tabakât ve Biyografi Kitapları

Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (İbn Funduk)'nin önemli bir biyografi eseri olan *Tetimmetü Sıvani 'l-hikme* adlı eser, *Tarihu Hukemâi 'l-İslâm* olarak da bilinmektedir. Sicistânî'nin *Sıvani 'l-hikme* adlı eserine zeyl olarak kaleme alınan eser, 111 âlimin hal tercümesini içermektedir.⁶¹ Özellikle fen ilimleri alanında çalıŖmalar yapmıŖ olan âlimler hakkında vermiŖ olduğu bilgilerinden faydalandığımız eserin neŖri yapılmıŖ olup, metinde *Tarihu Hukemâ* olarak geçmektedir.⁶²

Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (İbn Funduk)'nin bu alandaki bir diğeri önemli eseri *Lübâbü 'l-Ensâb ve 'l-Elkâb ve 'l-A'kâb*'tır. 558/1163 yılında ensab türünde yazılan bu eser, soy ağacı mahiyetindedir. Beyhaklı âlimlerin biyografilerinden, özellikle seyyid ailelerine mensup şahsiyetler hakkında verilen bilgilerden istifade ettik. Eserde Beyhaklı seyyidlerin lakapları ve

⁵⁹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 82; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXIII, 194-196.

⁶⁰ Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî, Nizâmülmülk, **Siyâsetnâme (Siyerü 'l-mülûk)**, çev. ve haz. Mehmet Altay Köymen, (Ankara: TTKY, 2013).

⁶¹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 115-116; Abdülkerim Özaydın, "Beyhakî, Ali b. Zeyd", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, VI, 62-63.

⁶² Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (İbn Funduk), **Tarihu Hukemâi 'l-İslâm**, thk. Memduh Hasan Muhammed, (Kahire: Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-Diniyye, 1996).

soyları ayrıntılı bir şekilde verilmektedir. Eser metin içerisinde *Lübâbü'l-Ensâb* şeklinde kısaltılmıştır.⁶³

Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, (ö. 562/1166) Nîşâbü'r'da dönemin önemli hocalarından ders almış ve Nîşâbü'r Nizâmiye Medresesi'nde de bir müddet görev yapmış olan Selçuklu döneminin önemli âlimlerindendir. *el-Müntehab min mu'cemi şuyûhi'l-Îmâm el-Hâfız Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî et-Temîmî*, Sem'ânî tarafından kaleme alınan tarih ve biyografi alanındaki önemli eserlerden biridir.⁶⁴ Eser İslâm coğrafyasında yetişmiş bulunan âlimlerin hal tercümelerini içermektedir. Kültürel hayat konusunda önemli başvuru kaynaklarımızdan biri olan eserden özellikle Beyhaklı âlim ve muhaddislerin hayat hikâyeleri hakkında vermiş olduğu bilgiler hakkında faydalandık. Neşri yapılmış olup, metinde *el-Müntehab* olarak kısaltılmıştır.⁶⁵

Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî'nin diğer bir eseri olan *el-Ensâb* da biyografi alanındaki önemli eserlerden biridir. Çalışmamızın "İlmî ve Kültürel Hayat" kısmında yararlandığımız eser, ilim adamlarının nisbelerine göre alfabetik olarak düzenlenmiş bir biyografi ve coğrafya eseridir. Ülke, şehir, belde, mezhep ve meslek gruplarına göre alfabetik olarak hazırlanmıştır ve Horasan'da yaşamış pek çok âlim hakkında bilgi vermektedir. Beyhaklı âlimlerin hayat hikâyeleri ile ilgili olarak verdiği bilgilerden istifade ettiğimiz eserin neşri yapılmış olup, metinde *el-Ensâb* şeklinde kullanılmıştır.⁶⁶

Eş'arî kelâmcısı ve aynı zamanda tarihçi olan Tacüddîn Ebû Nasr Abdülvahhâb b. Ali b. Abdulkâfi es-Sübkî, 727/1327 yılında Kahire'de dünyaya

⁶³ Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (İbn Funduk), **Lübâbü'l-Ensâb ve'l-Elkâb ve'l-A'kâb**, thk. es-Seyyid Mehdî Recai, (Kum: 2007).

⁶⁴ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 114-115; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXVI, 461-462.

⁶⁵ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, **el-Müntehab min mu'cemi şuyûhi'l-Îmâm el-Hâfız Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî et-Temîmî**, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadîr, (Riyad: Câmiatü'l-Îmâm Muhammed b. Suû'd el-İslâmiyye, 1996).

⁶⁶ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1977).

gelimiştir. İlimin önemsendiği bir aileden gelen Sübkî iyi bir eğitim almış, Şam’da ve Kahire’de müderrislik, kadılık yapmış ve 771/1370 yılında Dımaşk’ta vefat etmiştir.⁶⁷ Sübkî’nin kaleme aldığı ve önemli kaynaklarımızdan biri olan *Tabakâtü’ş-Şâfi’îyyeti’l-kübrâ*, Şâfiî fakihlerinin biyografilerinden bahseden bir biyografi eseridir. Eser, çalışmamızın “İlim ve Kültür Hayatı” bölümünde hayat hikâyelerini verdiğimiz müderris, muhaddis, fakih, müfessir ve diğer alanlardaki ilim adamları hakkında bilgiler içermektedir. Siyasî tarih konularında düşmüş olduğu kayıtlar, özellikle Amîdül-mülk’ün Horasan âlimleri hakkında verdiği tutuklama emri sonrasında yaşanan olayları nakleden tek kaynak özelliği taşımaktadır. Neşredilmiş olan eser, metinde *Tabakâtü’ş-Şâfi’îyyeti’l-kübrâ*, olarak verilmiştir.⁶⁸

Türk asıllı meşhur tarihçi ve hadis âlimi Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî’nin (ö. 748/1348) kaleme aldığı diğer bir kaynağımız, *Siyeru A’lâmi’n-nübelâ* adlı eserdir. Zehebî, 673/1273 yılında Dımaşk’ta doğmasına rağmen Diyarbakır’a bağlı Meyyâfârikîn (Silvan)’den Dımaşk’a göç etmiş olan Türkmen bir aileye mensuptur. İlk eğitimini Dımaşk’ta tamamlayan Zehebî, döneminin önemli şehirlerine seyahatler yaparak değerli âlimlerden dersler almış, daha sonraları hatiplik, müderrislik yapmış, pek çok eser kaleme almış ve daha sonra Dımaşk’a gelerek burada vefat etmiştir.⁶⁹ Değişik alanlarda eser veren Zehebî’nin *Siyeru A’lâmi’n-nübelâ* adlı eseri, geniş bir biyografi kitabıdır. Hacimli bir tabakât olan eser, yirmişer yıllık tabakalardan oluşan kırk adet tabakadan müteşekkildir. Çalışmamızın kültürel hayat kısmı için önemli kaynaklardan birini teşkil eden eserden, burada vermiş olduğumuz Beyhaklı âlimlerin hal tercümelerinde faydalanılmıştır. Farklı ciltleri, farklı kişiler tarafından neşredilmiş olan eser, metinde *A’lâmi’n-nübelâ* olarak kısaltılmıştır.⁷⁰

⁶⁷ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 196; Bilal Aybakan, “Sübkî, Tâceddîn”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXVIII, 13-14.

⁶⁸ Tacüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdulkâfi es-Sübkî, **Tabakâtü’ş-Şâfi’îyyeti’l-kübrâ**, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Adülfettâh Muhammed el-Hulv, (Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbi el-Halebî, 1964).

⁶⁹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 185-186; Tayyar Altıkulaç, “Zehebî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XLIV, 180-188.

⁷⁰ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, **Siyeru A’lâmi’n-nübelâ**, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996).

H. IV-XIV. yüzyıllar arasında yetişen Şîî âlimlerin biyografilerini ihtiva eden *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a* adlı eser, münzevî lakabı ile de anılan Âga Bozorg et-Tahrânî (ö. 1970)⁷¹ tarafından *ez-Zerî'a*'ya ek mahiyetinde yazılmıştır. Eserin genel adı *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a* olmakla birlikte, her yüzyıla tahsis edilen müstakil bölümlere ayrı isimler verilmiştir. Çalışmamızın ilim ve kültür hayatıyla ilgili kısmında yer verdiğimiz Beyhakkı âlimlerin hayat hikâyeleri ile ilgili olarak çokça faydalandığımız eser birçok cildten oluşmaktadır. Ancak bizim çalışma konumuzu ilgilendiren kısımlar eserin II. ve III. ciltlerinde yer aldığı için bu ciltler üzerinde durulmuştur. Eser metin içinde *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a* olarak verilmiştir.⁷²

1.1.7. İlim ve Kültür Hayatıyla İlgili Eserler

Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî'nin daha çok tarih ve coğrafya eserleri olmasına rağmen dil ve edebiyat âlimlerinin biyografilerinden oluşan *Mu'cemü'l-üdebâ* adlı eseri de diğerleri kadar önemlidir. Eserin adı *irşâdü'l-erîb ilâ marifeti'l-edîb* olmakla birlikte *Mu'cemü'l-üdebâ* olarak da bilinmektedir. Eserin girişinde tarih ve coğrafya ilminin öneminden bahsedildikten sonra alfabetik sıraya göre İslâm dünyasında yetişen edipler, şairler, tarihçiler, coğrafyacılar, hattatlar, filozoflar, matematikçiler ve tıp alanında yetişmiş ünlülerin biyografileri hakkında bilgiler verilmektedir. Beyhakkı müderris, edip ve muhaddislerin hal tercümelerini naklederken kullandığımız eser, kültür tarihi açısından önemli kaynaklarımızdan biri olmuştur. Neşredilmiş olan eser, metinde *Mu'cemü'l-üdebâ* olarak verilmiştir.⁷³

Atebetü'l-Ketebe, Sultan Sencer'in Dîvân-ı İnşâ başkanı ve aynı zamanda nedimi olan Müeyyidüddele Müntecebüddîn Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cüveynî'nin (ö. 552/1157'den sonra) ünlü eseridir. *Atebetü'l-Ketebe*, otuz sekiz adet

⁷¹ Orhan Bilgin, "Âga Büzürg-i Tahrânî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, I, 446-447.

⁷² Âga Bozorg et-Tahrânî, *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a ve hüve en-Nâbisü fi'l-karni'l-hâmis*, II, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2009); Âga Bozorg et-Tahrânî, *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a es-Sikâtü'l-'uyûn fi sâdisi'l-kurûn*, III, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2009).

⁷³ Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-üdebâ irşâdü'l-erîb ilâ marifeti'l-edîb**, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993).

resmî belgenin toplandığı bir *Münşeat Mecmuası*'dır. Eserin ilk kısmında hemen her konuda yapılan tayinler için fermanlar yer alırken, ikinci bölümde daha ziyade özel mektuplara yer verilmiştir. Farsça kaleme alınan eser, Selçuklu Devleti'nin işleyişi hakkında çok önemli bilgiler içermektedir. Yöneticilere aktarılan emirlerde öğütlere de yer verilmekte ve bu öğütler daha ziyade sosyal içerikli mesajlar içermektedir. Beyhak'ın riyâsetinden sorumlu olan reislerin yetki ve görevleri hakkında, reise bağlı olarak çalışam memurlar ve idarenin işleyişi hakkında verdiği bilgilerden istifade ettiğimiz eserin çalışmamıza önemli katkısı olmuştur.⁷⁴ Eser neşredilmiş olup, Sonay Ünal tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmış ve tercümesi yapılmıştır.⁷⁵ Eser metinde *Atebetü'l-Ketebe* olarak verilmiştir.⁷⁶

1.2. ARAŞTIRMA ESERLER

Tezimiz ile ilgili önemli araştırma eserlerden birisi Guy Le Strange tarafından kaleme alınan *The Lands Of The Eastern Caliphate* adlı çalışmadır. Özellikle Horasan, Nişâbûr ve Beyhak hakkında coğrafya, iklim, fizikî yapı gibi konularda çalışmamızda yol gösterici olmuştur. Eser 2015 yılında *Doğu Hilâfetinin Memleketleri* adı altında Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır. Çalışmamızda Türkçe tercümesinden faydalandığımız eser, metin içinde *The Lands* şeklinde kısaltılmıştır.⁷⁷

Diğer bir önemli araştırma ise Ferîdûn Gerâyilî'nin *Nişâbûr Şehr-i Fîrûze* adlı çalışmasıdır. Gerâyilî çalışmasında ilk dönemlerinden günümüze kadar Nişâbûr'un idarî sınırları içinde kalan yerler ve Beyhak'ın da dâhil olduğu yerleşim yerleri, tarihi,

⁷⁴ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları, *Atebetü'l-Ketebe*'nin Neşri Münasebetiyle", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S. 4, (Ankara, 1951); Mustafa İsmet Uzun, "Münşeat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXII, 18-20.

⁷⁵ Sonay Ünal, **Sultan Sencer Dönemi Münşeat Mecmuası (Atebetü'l-Ketebe)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.

⁷⁶ Müntecebüddîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, **Kitâbu Atebetü'l-Ketebe Mecmûa-i Murâselât ve Dîvân-ı Sultan Sencer**, tsh. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, (Tahran: Şirket-i Sihâmî-i Çâp, 1329).

⁷⁷ G. Le Strange, **The Lands Of The Eastern Caliphate**, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, **Doğu Hilâfetinin Memleketleri**, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015).

coğrafyası, sosyal yapısı, kültürü, ilim ve öğretim kurumları hakkında bilgiler vermiştir. Eserin büyük kısmı günümüz Nîşâbûr'unu tanıtmaktadır. Çalışma metin içerisinde Gerâyîlî, *Nîşâbûr* olarak kısaltılmıştır.⁷⁸

Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye ve Tesîrât-ı İlmî ve İctimâ-yî Ân* adlı çalışmasında Selçuklular tarafından kurulmuş olan Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi de dâhil olmak üzere, bütün Nizâmiye medreselerini incelemiş ve bu medreselerin İslâm ve Batı dünyası üzerindeki etkilerini ele almıştır. Çalışmamızda Beyhaklı âlimlerin hayat hikâyeleri ile ilgili olarak istifade ettiğimiz eser, metin içerisinde *Medâris-i Nizâmiye* şeklinde kısaltılmıştır.⁷⁹

Değerli Selçuklu tarihçisi Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*⁸⁰ adlı eseri, çalışmamızda Selçuklu siyasî tarihi ve dönemin sosyo-ekonomik ve kültürel hayatına ışık tutarak bizlere yardımcı olmuş önemli bir kaynaktır. Metinde *Selçuklu Tarihi* şeklinde kısaltılmıştır.

İbrahim Kafesoğlu pek çok değerli eseri ve makalesi ile araştırmacılara yol gösteren önemli bir Selçuklu tarihçisidir. Biz de çalışmamızda özellikle *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*⁸¹ adlı eseri ve diğer kıymetli eserlerinden faydalandık.

Önemli Selçuklu tarihçilerinden Mehmet Altay Köymen'in *Tuğrul Bey ve Zamanı*⁸² gibi önemli eserleri ve makaleleri Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, askerî ve sosyal tarihini anlamak açısından çalışmamızın ana kaynaklarından olmuştur.

⁷⁸ Ferîdûn Gerâyîlî, *Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze*, (İntişârât-i Hâverân, 1383 hş.).

⁷⁹ Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye ve Tesîrât-ı İlmî ve İctimâ-yî Ân*, (Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1374 hş.).

⁸⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2014).

⁸¹ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2014).

⁸² Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, (İstanbul: MEB, 1976).

Erdoğan Merçil'in *Gazneliler Devleti Tarihi*,⁸³ adlı eserinden Selçuklu-Gazneli mücadelelerinin değerlendirilmesinde, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*⁸⁴ adlı eserinden de çalışmamızın "Sosyal ve Ekonomik Hayat" kısmında faydalandık. Merçil'in Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, askerî ve sosyal tarihine ışık tutan diğer kitapları, makaleleri ve konumuzla ilgili ansiklopedi maddeleri, ihtiva ettiği çok değerli bilgilerle çalışmamızın önemli kaynaklarını teşkil etmiştir.

Abdülkerim Özaydın, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, askerî ve sosyal tarihi ile ilgili eserler veren bir diğer önemli Büyük Selçuklu tarihçisidir. *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*⁸⁵ ve *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*⁸⁶ gibi değerli eserleri, makaleleri ve konumuzla ilgili ansiklopedi maddeleri, çalışmamızın önemli kaynakları arasındadır.

Eserleriyle çalışmamıza ışık tutan Selçuklu tarihçilerinden bir diğeri de Ramazan Şeşen'dir. Özellikle *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*⁸⁷ adlı eseri bazı coğrafi terim ve mesafelerin anlaşılması konusunda çalışmamıza yardımcı olmuştur.

Sergey Grigoreviç Agacanov'un *Oğuzlar*⁸⁸ ve *Selçuklular*⁸⁹ isimli eserleri çalışmamızda istifade ettiğimiz eserler arasındadır. Siyasî tarih, sosyo-ekonomik ve kültürel tarih bahislerinde bu eserlerden yararlandık. Adı geçen eserler metinde *Oğuzlar* ve *Selçuklular* şeklinde kullanılmıştır.

⁸³ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, (Ankara: TTKY, 1989).

⁸⁴ Erdoğan Merçil, **Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı**, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015).

⁸⁵ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001).

⁸⁶ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)**, (Ankara: TTKY, 1990).

⁸⁷ Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, (Ankara: TTKY, 2001).

⁸⁸ Sergey Grigoreviç Agacanov, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, (İstanbul: Selenge Yayınevi, 2013).

⁸⁹ Sergey Grigoreviç Agacanov, **Selçuklular**, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2006).

Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*⁹⁰ adlı eserinden de Selçuklu tarihi siyasî gelişmeleri hakkında doğrudan ya da dolaylı olarak yaralandık.

Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*⁹¹ adlı eserinde Nîşâbûr için bir bölüm ayırmıştır. Nîşâbûr'un sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgiler veren eserden onun idarî sınırlarına dâhil olan Beyhak'ın sosyo-kültürel yapısı hakkında da dolaylı olarak bilgi edindik. Eser metinde *Anadolu Erenlerinin Kaynağı şeklinde kısaltılmıştır.*

G. M. Kurpalidis'in *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*⁹² adlı eserinden Selçuklu ekonomisinde çok önemli bir yeri olan iktâ sistemi ve Beyhak'ın riyâsetinden sorumlu reislerin yetki, sorumlulukları gibi sosyal ve ekonomik hayatın önemli unsurları hakkında faydalandık. Türkçe tercümesinden yararlandığımız eser metinde "Kurpalidis" şeklinde kısaltılmıştır.

Recep Uslu'nun *H. I. ve II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*⁹³ adlı doktora tezi, Horasan'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve İslâmlaşma sürecine değindikten sonra, Horasan'ın siyasî, idarî, ilmî ve kültürel hayatına da yer vermiştir. Beyhak'ın fethi ve bir parçası olduğu Horasan'ın siyasî, dinî, coğrafi, etnik, ilmî, kültürel, ziraî ve ticarî yapısı hakkında istifade ettiğimiz eser, metinde *Horasan Tarihi* şeklinde kısaltılmıştır.

Cihan Piyadeoğlu'nun Büyük Selçuklular döneminde Horasan'ın siyasî, idarî, sosyal, kültürel, ekonomik ve ilmî yapısını incelediği *Güneş Ülkesi Horasan*⁹⁴ adlı eseri, Horasan'ın küçük bir örneği niteliğinde olan Beyhak'ın siyasî, sosyal, ekonomik, kültürel ve ilmî hayatı hakkında çalışmamızda yol gösterici olmuştur.

⁹⁰ V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, (İstanbul: Kronik Kitap, 2017).

⁹¹ Mürsel Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilasına Kadar)**, (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001).

⁹² G. M. Kurpalidis, **Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, çev. İlyas Kamalov, (İstanbul: Ötügen Yayınevi, 2011).

⁹³ Uslu, **Horasan Tarihi**.

⁹⁴ Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan**, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2012).

Niteliği itibariyle ülkemizde ilk olan eser gerek kullanılan kaynaklar gerekse verdiği bilgiler itibariyle Selçuklu tarihi alanında çalışan hemen her araştırmacının başvurduğu kaynaklar arasındadır. Esere metin içinde *Horasan* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Osman Gazi Özgüdenli'nin *Selçuklular, I*⁹⁵ adlı çalışmasından Selçuklu siyâsi tarihi ile ilgili olarak istifade ettik.

İsmâil Pırlanta'nın *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur*⁹⁶ adlı çalışması Nîşâbûr'un Müslümanlar tarafından fethedilmesinden başlayarak, Emevîler, Abbâsîler, Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler dönemlerini kapsayan önemli bir çalışmadır. Pırlanta bu dönemler kapsamında Nîşâbûr'un fiziki, sosyal, ekonomik, kültürel ve ilmî durumunu ortaya koymaya çalışmıştır. Eserden Nîşâbûr'un yanısıra idarî sınırları içinde kalan Beyhak'la ilgili olarak verdiği bilgilerden de istifade ettik. Esere metin içinde Pırlanta, *Nişabur* şeklinde atıfta bulunulmuştur.

Nadir Baştürk'ün *Büyük Selçuklular Döneminde Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)*⁹⁷ adlı doktora tezinden çalışmamızın özellikle "İlim ve Kültür Hayatı" bölümünde istifade ettik. Çalışma metinde *Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim* şeklinde kısaltılmıştır.

Yukarıda anlattığımız değerli eserlerin yanında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, *Encyclopedia Iranica (EIr)*, *Encyclopaedia of Islam (Second Edition) (EI²)* gibi ansiklopedilerin konumuzla ilgili maddeleri de çalışmamızda kullandığımız dökümanlar arasında yer almıştır.

⁹⁵ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular, I*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013).

⁹⁶ Pırlanta, *Nişabur*.

⁹⁷ Nadir Baştürk, *Büyük Selçuklular Döneminde Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2019.

2. TEZ PLANI VE YÖNTEM

Büyük Selçuklular Döneminde Beyhak (1040-1157) adlı tezimizin amacı, Horasan'ın önemli merkezlerinden birisi olan Beyhak'ın Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyetindeki tarihî, coğrafi, sosyal, ekonomik, ilmî ve kültürel yapısını ayrıntılı bir şekilde incelerken bir Selçuklu şehri olarak Beyhak'ın önemi vurgulamak, diğer taraftan da Beyhak tarihi üzerinden coğrafyasına dâhil olduğu Horasan ve Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihine damgasını vurmuş önemli siyasî, sosyal, ekonomik, ilmî ve kültürel gelişmeleri daha iyi anlamak ve yorumlamaktır.

Araştırma safhasında ilk olarak Beyhak hakkında yazılmış müstakil bir eser olması hasebiyle İbn Funduk adıyla meşhur Ebu'l Hasan Zahîrüdîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî'nin *Tarih-i Beyhak* adlı eserini ana kaynağımız olarak belirledik. Eser, Büyük Selçuklular döneminde yaşamış bir müellif tarafından kaleme alınmış olması sebebiyle araştırma konusu yaptığımız dönemi her yönüyle yansıtmakta ve bir Selçuklu şehri olan Beyhak'ı da çok iyi bir şekilde tanıtmaktadır. Eserin incelemesini etraflıca yaptıktan ve gerekli notlarımızı aldıktan sonra tezimize ışık tutacak Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Beyhak'ın tarihi, coğrafyası, ilmî ve kültürel hayatı, sosyal ve ekonomik durumuyla ilgili doğrudan ya da dolaylı olarak bilgi içeren birçok kaynak, telif ve araştırma eser de ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Bu çalışmalar sonucunda oluşturduğumuz plana göre tez metnimiz, giriş ve üç müstakil bölümden oluşmuştur. Buna göre; Tezimizin *Giriş Bölümünde*, Beyhak'ın Müslümanlarca fethinden Büyük Selçuklu hâkimiyetine geçtiği zamana kadarki tarihi, coğrafi özellikleri, Beyhak'a bağlı yerleşim yerleri ve köyleri incelenmiştir. *Birinci Bölümde* ise Büyük Selçuklular döneminde Beyhak'ın siyasî tarihi inceleme konusu yapılmış olup, Selçuklu hükümdarlarının hâkimiyet yıllarına göre Beyhak'ta cereyan eden önemli siyasî olaylara yer verilmiştir. *İkinci Bölümde*, Beyhak'ın sosyal, dinî ve ekonomik yapısı ele alınmış ve özellikle bölgede oynadıkları önemli roller ile Beyhak tarihine yön veren mahallî aileler ve fertleri hakkında tafsilat verilmiştir. Bölümün en sonunda Büyük Selçuklu hâkimiyeti boyunca Beyhak'ta ekonomiyi olumsuz yönde etkileyen faktörler ele alınmıştır. Tezimizin *Üçüncü Bölümü* de Beyhak'taki ilim ve

kültür hayatı ve buradaki mimarî eserleri tanıtmaya ayrılmıştır. Beyhak'ın ilim ve kültür hayatı, buradaki medreseler, medrese dışındaki eğitim faaliyetleri ve Beyhak'ta yetişmiş ya da bulunmuş güzîde âlimler hakkında tafsilat verilmiş ve akabinde Beyhak'taki Büyük Selçuklu dönemi mimarî eserleri incelenmiştir.

Planını bu şekilde oluşturduğumuz çalışmamızın yazım aşamasına geçildiğinde de Beyhak hakkındaki en önemli kaynağımız olan *Tarih-i Beyhak*'tan elde ettiğimiz bilgileri diğer kaynaklar ve araştırma eserlerle karşılaştırmak, onlardan destek almak suretiyle tez metnimiz oluşturulmuştur.

3. BEYHAK ADININ KÖKENİ VE BEYHAK'IN KURULUŞU

İbn Funduk⁹⁸ adıyla meşhur Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, Beyhak adının kökeni ile ilgili olarak üç farklı görüş belirtmektedir. Bu görüşlerden ilki; Beyhak kelimesinin çok iyi, çok beğenilen anlamına gelen Farsça Bîhîn kelimesinin kökeni olan Bîhe'den türemiş olduğu görüşüdür. Bu sebeple, Nîşâbûr'un en güzel bölgesi olduğu için bu bölgeye Beyhak adı verilmiştir. Bir diğer görüşe göre; bu kelimenin kökeni Farsça ayak (pey) anlamına gelen Pîhe'dir. Bu bölgenin toprağı ayakla ölçüldüğü için bu ad verilmiştir. Üçüncü görüşe göre ise; Behmenü'l-mülk b. İsfendiyâr⁹⁹ zamanında adına Bîhe denen bir adam Aminâbâd köyünün mukabili bir köy kurmuş, bu isme istinaden de bu bölge onun adıyla adlandırılarak Beyhak adı verilmiştir. Yâkût el-Hamevî¹⁰⁰ de Beyhak kelimesinin Farsça daha iyi, daha güzel anlamına gelen Beyhe veya Behâhîn kelimesinden türediğini ve en güzel, en kaliteli yer anlamında kullanıldığını belirtmektedir.

*Tarih-i Beyhak*¹⁰¹'ta belirtildiğine göre Beyhak, Behmenü'l-mülk b. İsfendiyâr tarafından kurulmuştur. Behmenü'l-mülk b. İsfendiyâr, Beyhak'taki Behmenâbâd köyünü kurmuş ve onun döneminde Behmenâbâd büyük bir yerleşim yeri olmuştur. Farsça Hüsrev'in güzel işi, mamur yeri anlamlarına gelen Beyhak'ın

⁹⁸ **Tarih-i Beyhak**, 33.

⁹⁹ İran'da İslâm öncesi hânedanlardan Keyânîler'in hükümdarlarındandır. Keyânîler, M.Ö. 900-775 yılları arasında İran'ı idare eden Zerdüşť hânedandır. Keyânî hükümdarları, Zerdüşťlüğün kutsal kitabı Avesta'da ve İran'ın ulusal destanı olan Şehnâme'de dinî ve millî kahramanlardır. Behmenü'l-mülk b. İsfendiyâr, babası İsfendiyâr b. Güştâsb öldükten sonra onun yerine geçmiştir. Avesta'da zikredilmemesine rağmen Pehlevî edebiyatında popüler bir figür olan Behmen, büyük bir ihtimâlle Güştâsb'dan sonra Zerdüşť topluluğunun mahallî yöneticiliğini yapmıştır. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Keyânîler", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXV, 346.

¹⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I/2, 804.

¹⁰¹ İbn Funduk, 39-40.

Hüsrevcird¹⁰² kasabası ve Hüsrevâbâd köyü de Keyhüsrev¹⁰³ b. Siyâvuş b. Keykâvus'un saltanatı döneminde inşa edilmiştir. Hüsrevcird'e bağlı olan Belâşâbâd köyünü de Belâş¹⁰⁴ b. Fîrûz inşa etmiştir. Beyhak'ın merkezi konumundaki Sebzevâr kasabasının ise Sâsûye b. Şâpûrû'l-mülk tarafından kurulduğu nakledilmektedir. Keyhüsrev döneminde Nîşâbûr valisi olan Sâsûye'nin oğulları da kendisinden sonra uzun yıllar Nîşâbûr valiliği yapmışlar, bağını bahçesini imar ederek, bu kenti geliştirmişlerdir. Sâsânâbâd ya da Sâsûyeâbâd olarak da adlandırılmış olan Sebzevâr, güzelliği, gölge salan ağaçları, yeşillikleri ve verimliliği ile muazzam güzel bir şehir olmuştur. Sebzevâr ismi halk arasında Sazvâr, Senzvâr, Sabzvâr, Sebzvâr, şeklinde yazılıp söylenegelmiştir.¹⁰⁵

Beyhak'ın İslâm öncesi tarihi hakkında çok fazla bilgiye ulaşılamamaktadır. Medler, Persler ve Partlar zamanında Horasan'ın önemli merkezlerinden biri olmuş, Sâsânî hükümdarları Ceyhun'dan gelen saldırıları önlemek için bu bölgeyi güçlü tutmaya çalışmışlardır. Yine Sâsânî-Akhun (Heyâtıla) mücadelesinde Beyhak, diğer Horasan şehirleri gibi istilâya uğramıştır.¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr¹⁰⁷, Beyhak'a çok yakın olan Hüsrevcird hakkında verdiği bilgilerde, Keyhüsrev'in Efrâsiyâb'ı öldürmeden önce bu kaleyi inşa ettirmiş olduğundan bahseder.

¹⁰² İbn Funduk, "...Rivâyet edilmiştir ki, Keyhüsrev, Hüsrevcird'i inşa ederken orada uzun ömürlü âlimlerin olması için, orayı uygun bir zamanda kurmuştur. Orada uzun ömürlü âlimler olmuştur. Fıkıh Âlimi Ahmed Sûrî'yi, Hatip ve Kadı Ali b. Ahmed'i, Hâkim İmâm Abdü'l-Hâmid'i ve onlarla aynı dönemde ilim, ibadet ve refah içinde yaşamış uzun ömürlü kişileri gördüm." demektedir. Bkz. **Tarih-i Beyhak**, 160.

¹⁰³ İran'da İslâm öncesi hânedanlardan Keyânîler'in hükümdarlarındandır. Bkz. Kurtuluş, "Keyânîler", **DİA**, XXV, 346.

¹⁰⁴ İran'da İslâm öncesi hânedanlardan Keyânîler'in hükümdarlarındandır. Fîruz b. Yezdicerd'in oğlu, Nûşirevân b. Kubat'ın da amcasıdır. Bkz. Kurtuluş, "Keyânîler", **DİA**, XXV, 346.

¹⁰⁵ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 38, 41-43; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I/2, 804, II/1, 441; Strange, **The Lands**, 476; İtimadü's-Saltana, Muhammed Hasan Han, **Mir'âtü'l-büldân**, tsh. Abdurrahmân Nevâi ve Mîr Hâşim Muhaddis, (Tahran: Müesses-i İntişârât ve Çâp-i Dânişgâh-i Tahran, 1368 hş.), I, 524.

¹⁰⁶ Enver Konukçu, "Beyhak", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, VI, 57.

¹⁰⁷ **el-Kâmil**, XI, 215.

4. BEYHAK'IN MÜSLÜMANLARCA FETHİ VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR BEYHAK

Horasan, İran ve Türkistan arasında bir geçiş noktası olmasından dolayı tarihi boyunca pek çok devletin hâkimiyeti altına girmiştir. Tüccarların kervanlarıyla oluşturdıkları ticarî yolun cazip olması sebebiyle medeniyet ve ticaret gelişmiş, aynı zamanda bu bölge önemli medenî gelişmelere sahne olmuştur.¹⁰⁸

İslâm orduları Horasan'a ulaştığında Merv'e kadar olan bölge kısmi olarak Sâsânîler'in egemenliğindeydi. Hz. Ömer döneminde İslâm ordularının Nihâvend Savaşı'nda Sâsânî ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmasıyla İran toprakları İslâm hâkimiyetine açılmıştır (21/641-642). Horasan bölgesindeki İslâm hâkimiyeti, Hz. Ömer dönemine oranla Hz. Osman zamanında daha kalıcı bir hale gelmiş ancak Hz. Ali ile Muâviye arasında başlayan mücadele kısa bir süre de olsa bölgedeki hâkimiyeti kesintiye uğratmıştır. Horasan'da ilk ciddi fetihler Hz. Osman'ın Basra ve Horasan valisi olarak tayin ettiği Abdullah b. Âmir b. Kureyz¹⁰⁹ ile başlamıştır (29/649-650).¹¹⁰ Nîşâbûr ve çevresindeki yerleşim yerleri fethedildikten sonra Abdullah b. Âmir'in otorite tesis etmek istediği diğer bir yerleşim yeri de Beyhak olmuştur.¹¹¹ Abdullah b. Âmir b. Kureyz, 30/650-651 yılında Kirmân yolundan Deyvere'ye gelmiş ve oradan Beyhak'a geçmiştir. Beyhak halkı, Nîşâbûr halkı iman ederlerse biz de razı oluruz ve iman ederiz demiş ve bunun üzerine Abdullah b. Âmir Beyhak halkıyla savaşmamış, Nîşâbûr'a geri dönmüştür. Ardından Esved b. Kûlsüm el-Advî'yi Beyhak bölgesine göndermiş, ancak Beyhak halkı Esved'i şehre sokmak istememiştir. Bu esnada çıkan çatışmada Esved b. Kûlsüm de dâhil olmak üzere pek çok kişi hayatını kaybetmiştir.

¹⁰⁸ Uslu, **Horasan Tarihi**, 18; Piyadeoğlu, **Horasan**, 26; C. L. Huart, "Horasan", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, V/I, 560-562; Osman Çetin, "Horasan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XVII, 234.

¹⁰⁹ Hz. Osman ve Muâviye döneminin Basra valisidir. Bkz. Mustafa Fayda, "Abdullah b. Âmir", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, I, 84-85.

¹¹⁰ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldan**, 463; Ya'kûbî, **Kitâbu'l-büldân**, 75; **Tarih-i Taberî**, III, 546-549; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, III, 129-132; Uslu, **Horasan Tarihi**, 51; Osman Gazi Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Araştırmaları**, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 12.

¹¹¹ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldan**, 463-464; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, II/1, 409; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, III, 129-132; Gerâyîlî, **Nîşâbûr**, 26; Uslu, **Horasan Tarihi**, 29, 53, 147; Pırlanta, **Nîşabur**, 201-202; Frye, "The Tarixi Nîşâbûr", 415-419; E. Honigmann, "Nîşâpûr", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, IX, 303.

Esved b. Kûlsüm'ün vekili ve kardeşi Ethem b. Kûlsüm birliklerin başına geçerek onları toparlamıştır. Toparlanan Müslüman kuvvetleri Beyhak'ı fethetmişler ve akabinde Beyhak halkı ile barış yapılmıştır.¹¹²

Emevîler döneminde Ziyâd b. Ebîhî'nin Horasan valisi olarak atanmasıyla başlayan Arap nüfusunun arttırılmasına yönelik politikalar sayesinde Horasan'da Arap hâkimiyeti daha da genişlemiştir (44/664-665). İslâm Devleti'nin Horasan fetihleri sırasında buraya gelen idareci ve komutanlardan bazılarının Horasan bölgesinin çeşitli yerlerinde akrabaları, torunları kalmıştır. Bu bölgelerden birisi de Beyhak bölgesi olmuştur. Nitekim Horasan'da idareci olarak görev yapan Mühelleb b. Ebû Sufre ve oğlu Yezîd b. Mühelleb¹¹³'in Beyhak bölgesine yerleşen, toprak ve mülk edinen akraba ve torunlarının oluşturduğu Mühellebîler ailesinin fertleri uzun yıllar Beyhak'ın reisliğini yapmıştır.¹¹⁴ Emevîler'in Horasan valilerinden Esed b. Abdullah el-Kasrî¹¹⁵'nin Nîşâbûr yakınlarında bir mevkide toprak edinmesi buranın diğer insanlar tarafından yerleşmek üzere seçilmesinde büyük rol oynamıştır. Nitekim bu durum ileride burasının Beyhak'ın Esedâbâd olarak isimlendirilen bir köyü haline gelmesine sebep olmuştur.¹¹⁶ Horasan bölgesinde Abbâsî dâîlerinin faaliyetleri, Emevî yönetiminin son Horasan valisi olan Nasr b. Seyyâr¹¹⁷ dönemde iyice yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Abbâsî dâîlerinin başına Ebû Müslim el-Horasânî¹¹⁸ getirilmiştir. İbn

¹¹² Belâzürî, **Fütûhu'l-büldan**, 464; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 25-26; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, III, 129-132; Gerâyilî, **Nîşâbûr**, 26; Uslu, **Horasan Tarihi**, 55; Pırlanta, **Nişabur**, 202; A. K. S. Lambton, "Bayhak", **Encyclopaedia of Islam (Second Edition) (EI²)**, I, 1130; Konukçu, "Beyhak", **DİA**, VI, 57; C. E. Bosworth, "Bayhaq", **Encyclopedia Iranica (EI)**, III/8, 888-889, <http://www.iranicaonline.org/articles/bayhaq-town> (Erişim tarihi: 27/05/2020)

¹¹³ Emevîler döneminin Horasan valisi ve kumandanıdır. Bkz. Fatma Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XLIII, 522-523.

¹¹⁴ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldan**, 478-479; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 83-101; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, V, 27; Barthold, **Türkistan**, 207; Uslu, **Horasan Tarihi**, 69-70.

¹¹⁵ Emevîlerin Horasan valilerindendir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Esed b. Abdullah el-Kasrî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XI, 365.

¹¹⁶ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldan**, 490; Ya'kûbî, **Kitâbu'l-büldân**, 81-82; Zeynü'l-Ahbâr, 99-101; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I/1, 245; Barthold, **Türkistan**, 214; Mir'âtü'l-büldân, I, 75; Uslu, **Horasan Tarihi**, 78, 83, 121, 151; Pırlanta, **Nişabur**, 214.

¹¹⁷ Nahide Bozkurt, "Nasr b. Seyyâr", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXII, 415-416.

¹¹⁸ Abbâsî ihtilâlinin önde gelen isimlerindendir. bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim el-Horasânî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, X, 197-199.

Funduk¹¹⁹, Ebû Müslim el-Horasânî'nin Nîşâbûr ve çevresine yaşattığı hezimet zamanlarında Beyhak bölgesine gelen Nasr b. Seyyâr'ın üstüne ordu komutanı Hâmid b. Kahtebe'yi gönderdiğini ancak Nasr b. Seyyâr'ın kaçtığını nakletmektedir. Emevîler'in sonlarında ve Abbâsîler döneminin başlarında Beyhak'ta Oştorserây denilen yerde gerçekleşen bu olayda Nasr'ın ordusundan çok sayıda insan ölmüştür. Abbâsî Devleti'nin kurulmasından sonra ilk Horasan valisi olarak atanan Ebû Müslim el-Horasânî, başlarda Abbâsî hâkimiyetinin genişlemesinde faydalı işler yapmış olsa da zaman içinde bağımsız bir tavır sergilemeye başlayınca Abbâsî Halîfesi Ebû Cafer el-Mansûr tarafından öldürtülmüştür (137/754-755). 198/813-814 yılında Me'mûn, kardeşini saf dışı ederek Abbâsî tahtına oturmuştur. Abbâsî idaresine karşı başlatılan isyan hareketlerinin bazıları büyük çoğunluk tarafından destek görmemiştir. Hâricî lider Hamza b. Azerek el-Hâricî'nin Halîfe Hârûnürreşîd döneminde başlatmış olduğu isyanı bu bağlamda değerlendirebiliriz.¹²⁰ Bu sırada Halîfe Me'mûn Horasan valiliğine Tâhir b. Hüseyin'i atamış, zaten burada güçlü bir konumda bulunan Tâhir b. Hüseyin, bir süre sonra bağımsızlığının ilân etmiştir. İlk Müslüman fetihlerinden sonra Horasan'ın başkentleri Merv ve Belh iken Tâhirî Hânedanı idare merkezini Nîşâbûr'a nakletmiştir. Çok kısa bir valilik dönemi geçiren Tâhir b. Hüseyin'in 207/822-823 yılında ölümü üzerine Horasan valiliğine getirilen Talha b. Tâhir'in idareciliğinin büyük bir bölümü Hâricîlerle mücadeleyle geçmiştir.¹²¹ Neredeyse bütün Horasan coğrafyasını etkisi altına alan Hamza b. Azerek el-Hâricî isyanı Beyhak'ta da etkili olmuştur. Hamza b. Azerek 213/828-829 yılında Kûhistan ve Turaysîs tarafından Beyhak bölgesine geldiğinde, Sebzevâr'da uzun yıllar hafızalardan silinemeyecek

¹¹⁹ **Tarih-i Beyhak**, 270.

¹²⁰ **Tarih-i Taberî**, IV, 401-403, 486 vd.; **Zeynü'l-Ahbâr**, 67, 113-115; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, V, 334-340, 380-392; Uslu, **Horasan Tarihi**, 90, 95, 128-129, 133, 149; Özgüdenli, **Türk-İran**, 14-15; Piyadeoğlu, **Horasan**, 27; Pirlanta, **Nişabur**, 220-224; K. V. Zettersteen, "Abbâsîler" **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, I, 18-19.

¹²¹ Ya'kûbî, **Kitâbu'l-büldân**, 87; **Zeynü'l-Ahbâr**, 116-117; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, VI, 313-315, 329-331; Strange, **The Lands**, 467; Gerâyilî, **Nîşâbûr**, 10; C. E. Bosworth, **The New Islamic Dynasties: A Chronological And Genealogical Manual**, çev. Hande Canlı, **Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri Tarihi**, (İstanbul; Kaknüs Yayınları, 2005), 235-237; Uslu, **Horasan Tarihi**, 101; Özgüdenli, **Türk-İran**, 17; Piyadeoğlu, **Horasan**, 27; V.V. Barthold, **Orta Asya-Tarih ve Uygarlık**, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 431; Pirlanta, **Nişabur**, 228-229; V.V. Barthold, "Tâhirîler", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, XI, 636-637; Konukçu, "Beyhak", **DİA**, VI, 58; Hasan Kurt "Tâhirîler", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXIX, 403-404.

büyük bir kıyım yapmıştır.¹²² İbn Funduk¹²³, un bildirdiğine göre Hamza b. Azerek, yedi gün ve yedi gece boyunca Sebzevâr'da otuz binden fazla yetişkini ve erkek çocuğunu öldürmüştür. Abbâsî Halîfesi Me'mûn, Abdullah b. Tâhir¹²⁴'i Horasan bölgesini sükûnete kavuşturmak maksadıyla Horasan valiliğine tayin ettiğinde o da atası Tâhir b. Hüseyin gibi kendisine idare merkezi olarak Nîşâbûr'u seçmiş, Nîşâbûr ve çevresindeki bölgelerin sosyal ve ekonomik kalkınmasında faydalı işler yapmıştır.¹²⁵ Abdullah b. Tâhir'in bu çalışmalarının Nîşâbûr'a hem mesafe olarak çok yakın olmasından hem de sosyal ve kültürel olayların burayla paralel olarak yaşanmasından dolayı Beyhak'ı da olumlu yönde etkilediğini söyleyebiliriz. 248/862-863 yılında vefat eden Tâhir b. Abdullah'ın yerine Horasan valisi olarak getirilen Muhammed b. Tâhir'in küçük yaşta olması, Nîşâbûr'un ve Horasan valiliğinin Tâhirîler'in elinden gitmesini kaçınılmaz bir durum haline getirmiştir. Nitekim siyâsî faaliyet sahasına Sistân bölgesindeki Ayyârlar¹²⁶ ismi verilen gönüllü gaziler birliğinin başına geçerek çıkan Ya'kûb b. Leys, adım adım bu hânedanın sonunu getirmiştir.¹²⁷ Halîfenin desteğini almayı başaran Ya'kûb b. Leys, 259/872-873 yılında Nîşâbûr'a girmiş, Muhammed b. Tâhir de aile efradıyla birlikte tutuklanarak Sistân'a gönderilmiştir.¹²⁸ 264/877-878 yılında Ya'kûb b. Leys vefat ettiğinde yerine Amr b. Leys, Saffârî hükümdarı olmuştur. Büyük kardeşinin aksine Abbâsî Hilâfeti ile

¹²² **Zeynü'l-Ahbâr**, 114; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 44-46; Bosworth, "Bayhaq", **Eİr**, III/8, 888-889.

¹²³ **Tarih-i Beyhak**, 44-45.

¹²⁴ Abbâsîler devrinin ve Tâhirî Hânedanı'nın önemli devlet adamı ve kumandanlarından. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tâhir", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, I, 137-138.

¹²⁵ Ya'kûbî, **Kitâbu'l-büldân**, 59, 87; İbn Havkal, **Kitâbu Sûreti'l-'arz**, 373; Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 343; **Zeynü'l-Ahbâr**, 117-118; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, VI, 359; Strange, **The Lands**, 470; Gerâylî, **Nîşâbûr**, 10, 64; Pırlanta, **Nîşabur**, 230-231; Honigmann, "Nîşâpûr", **İA**, IX, 303; Barthold, "Tâhirîler", **İA**, XI, 636-637.

¹²⁶ Ayyar terimi ve ayyarlar, Ortaçağ İslâm dünyasında kendi çıkarları için toplum düzenini bozan zümreler hakkında kullanılan bir tabir olarak daha çok olumsuz anlamda ıstılahî mana verilerek kullanılır. Bkz. İsmail Pırlanta, **Ortaçağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar**, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015); Abdülkadir Özcan, "Ayyâr", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, IV, 296.

¹²⁷ **Zeynü'l-Ahbâr**, 119-120; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 66; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, VII, 20, 60-61; Barthold, **Türkistan**, 237-238; Barthold, "Tâhirîler", **İA**, XI, 636-637.

¹²⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 66; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, VII, 155-156, 218-219; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, XI, 66, 72; Barthold, **Türkistan**, 238- 239; Pırlanta, **Nîşabur**, 233, 236-237; Honigmann, "Nîşâpûr", **İA**, IX, 303; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXV, 464-465.

hasmane ilişkiler içine girmeyen Amr b. Leys, takip ettiği politikanın sonucu olarak Halîfe tarafından 265/878-879 yılında Horasan valisi olarak atanmıştır.¹²⁹ Bu dönemde Horasan bölgesinin merkez şehri konumundaki Nîşâbûr'da idareyi alan Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî¹³⁰'nin farklı bir konumda olduğunu görüyoruz. Vefat ettiği 268/881-882 yılına kadar aktif, sözü dinlenir ve bağımsız bir konumda kalmayı başarmıştır. Nitekim ele geçirdiği Nîşâbûr'da hutbeyi doğrudan doğruya Halîfe Mu'temid ve kendi adına irâd ettirmiştir. Bu duruma güzel bir örnek olarak, Hamza b. Azerek el-Hâricî'nin Sebzevâr'a yaptığı baskın sırasında harap olan Cuma Mescidi'nin Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî eliyle inşa edilmesini gösterebiliriz. Kasabanın ileri gelenlerinin gayretiyle Halîfe Mu'temid ve o zamanki Horasan Valisi Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî eliyle Sebzevâr'ın Büyük Camii 266/879-880 yılında inşa edilmiş ve minberin üzerine Ahmed-i Hucistânî'nin ismi yazılmıştır.¹³¹ Amr b. Leys ve İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî arasında Mâverâünnehir hâkimiyeti yüzünden ortaya çıkan ölüm kalım mücadelesini İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî kazanmıştır. *Tarih-i Beyhak*¹³²'ta, Amr b. Leys'in İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî tarafından yakalandıktan sonra onun demirden bir kafes içinde Sebzevâr meydanına bırakıldığını, burada teşhir edildiğini ve bu tarihten öldüğü tarih olan 289/901-902 yılına kadar hapis yattığı bildirilmektedir.¹³³ İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî ile Nîşâbûr merkezli Horasan'da Sâmânîler dönemi başlamıştır.¹³⁴ Bu dönemde büyük ölçüde istikrar ve aynı zamanda ekonomik refah sağlanmıştır. II. Nasr b. Ahmed döneminde Simcûrîler ve Muhtâcoğulları gibi nüfuzlu sülâleler bağımsız hükümdarlar gibi bölgede hareket etmeye başlamışlardır.¹³⁵ Sâmânî Hükümdarı I. Abdülmelik'in çocuk yaşta tahta

¹²⁹ **Târîh-i Sistân**, çev. Vural Öntürk, (İstanbul: ayışığıkitapları, 2018), 208-209; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 66; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, VII, 271-272; İbn Kesîr, **el-Bidâye** XI, 82; Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Leys", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, III, 86-87.

¹³⁰ Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî'nin faaliyetleri için bkz. İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, VII, 246-252.

¹³¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 49-50, 66, 270-271; Pırlanta, **Nişabur**, 240; Bosworth, "Bayhaq", **Eİr**, III/8, 888-889.

¹³² İbn Funduk, 67.

¹³³ **Zeynü'l-Ahbâr**, 72, 124-126; **Târîh-i Sistân**, 232 vd.; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 69; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, VII, 430; Özgüdenli, **Türk-İran**, 18; Usta, **Sâmânîler**, 90-94; Pırlanta, **Nişabur**, 242-243.

¹³⁴ **Zeynü'l-Ahbâr**, 126-127; Kazvînî, **Âsâru'l-Bilâd**, 317; Özgüdenli, **Türk-İran**, 18; Honigmann, "Nîşâpûr", **İA**, IX, 303.

¹³⁵ Piyadeoğlu, **Horasan**, 28; Pırlanta, **Nişabur**, 250-251.

çıkmasıyla birlikte bölge, yönetimde ağırlığı giderek artan Alptegin'in faaliyetlerine sahne olmuş, akabinde Sâmânî yönetimi, Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'yi Horasan valisi olarak Nîşâbûr'a göndermiştir (350/961-962).¹³⁶ Başkenti Buhara'yı korumak üzere Sebüktegîn'den yardım alan II. Nuh, bunun karşılığında Sebüktegîn'e Horasan Sipehsâlârlığını vermişti (383-384/994-995). Ondan sonra da bu görevi oğlu Mahmûd devralmıştır.¹³⁷ 387/997 yılında Sâmânî tahtına geçen II. Mansûr, Mahmûd'a karşı Nîşâbûr ve Horasan'a yeni bir vali atayınca, Gazne ordusuyla yapılan savaş Sâmânîler'in yenilgisiyle sonuçlanmış ve bu yenilgi sonrasında Sâmânîler, Horasan topraklarını kaybetmişlerdir. Akabinde II. Abdülmelik'in kısa saltanatı Karahanlılar'ın Buhara'yı işgaliyle son bulmuştur (389/998-999). Muntasır lakabıyla Sâmânî tahtına çıkan İsmâil b. Nûh'un Sâmânîler Devleti'ni yeniden toparlamak için yaptığı mücadele de neticesiz kalmış ve onun ölümüyle, Sâmânîler Devleti tarihe karışmıştır. Abbâsî Halîfesi Kadir-Billâh'ın 389/998-999 yılında, Horasan bölgesinin tamamının sahibi olduğunu gösteren hil'at, sancak ve menşuru Mahmûd'a göndermesiyle, Beyhak'ta da kesin olarak Gazneli hâkimiyeti başlamıştır.¹³⁸

Bu sırada Horasan bölgesinde etkili olmaya başlayan Selçuk Bey'e bağlı Oğuzlar'ın Kınık Boyu'na mensup topluluklar, 350/961 yılı civarında İslâmiyet'i kabul ederek Cend'de bir beylik kurduktan sonra bölgenin siyasî arenasına girmişlerdi. Karahanlılar ile Sâmânîler arasındaki siyasî çekişmede Sâmânîler'e verdikleri askerî destekle Mâverâünnehir'e geçmeye muvaffak olan Selçuklular, Sâmânî Devleti'nin son bulmasından sonra zor durumda kalsalar da bölgenin iki önemli gücü olan Karahanlı Yusuf Kadir Han ile Gazneli Sultanı Mahmûd arasında yapılan anlaşmadan sonra 416/1025 yılında o sırada bulundukları Mâverâünnehir'den daha sonra

¹³⁶ Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 348; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 69; Barthold, **Türkistan**, 268-272; Usta, **Sâmânîler**, 180-186 vd.; Pırlanta, **Nişabur**, 259-261.

¹³⁷ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, IX, 108-110; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, **Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, çev. Erkan Göksu, **Ravzatu's-Safâ Gazneliler (Mülûk-i Gazneviyye)**, (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 43-48; Barthold, **Türkistan**, 283; Merçil, **Gazneliler**, 9-10, 14; Piyadeoğlu, **Horasan**, 29.

¹³⁸ **Zeynü'l-Ahbâr**, 82, 144-146; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 69-70; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, IX, 115-116, 121, 123-124, 130-132; Mîrhând, **Gazneliler**, 50-52; Barthold, **Türkistan**, 284, 286-288; Ömer Soner Hunkan, **Türk Hakanlığı Karahanlılar**, (İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2007), 144-150; Piyadeoğlu, **Horasan**, 29; Pırlanta, **Nişabur**, 271-274; Konukçu, "Beyhak", **DİA**, VI, 58; Aydın Usta, "Sâmânîler", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXVI, 65-66.

devletlerini kuracakları Horasan'a geçmeyi başarmışlardır.¹³⁹ Sultan Mahmûd'un 421/1030 yılında Gazne'de vefat etmesi üzerine oğlu Mes'ûd, bütün Horasan'ı hâkimiyeti altına alıp, Gazne tahtına sahip olmuştur.¹⁴⁰ Selçuklular cephesinde ise olaylar onların aleyhine gelişmişti. Bulundukları yerden Hârizm'e gitmek zorunda kalan Selçuklular, yeni yurtlar aramak mecburiyetinde kalmışlar ve Hârizm'den Horasan'a gelmişlerdi. Gazneliler'in bilgisi dışında gerçekleşen bu olay üzerine Şâban 426/Haziran 1035 tarihinde Nesâ civarında yapılan savaşı Selçuklular kazanmış ve Nesâ Tuğrul Bey'e, Dihistan Çağrı Bey'e ve Ferâve de Musa Yabgu'ya yurt olarak verilmiştir. Bunun yanında dihkân unvanını da alan Selçuklu Beyleri, Horasan'da yarı bağımsız bir hale gelmiş oldular. Gazneliler'e karşı aldıkları galibiyetten yaklaşık bir yıl sonra ani bir baskınla Merv'e hâkim olmayı başaran Çağrı Bey adına 1 Receb 428/22 Nisan 1037 tarihinde Merv'de hutbe okundu.¹⁴¹ Bir süre sonra Sultan Mes'ûd'un görevlendirdiği Subaşı'nın ordusu ile Selçuklular Serahs civarında karşılaştılar ve ikinci defa Gazneliler'i mağlup ettiler (Şâban 429/Mayıs-Haziran 1038). Nişâbûr'a giren İbrahim Yınal¹⁴², Tuğrul Bey adına hutbe okuttu (Ramazan 429/Haziran-Temmuz 1038). Nişâbûr'da olduğu gibi, Beyhak'ta da 429/1038 yılında Tuğrul Bey adına hutbe okunmuş ve daha sonraki Selçuklu hükümdarları zamanlarında da onlar adına hutbe okunmaya devam etmiştir.¹⁴³ Bu dönemde uzun

¹³⁹ **Zeynü'l-Ahbâr**, 152-153; Hüseyinî, 2; Râvendî, I, 85-92; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, IX, 361-363; Bundârî, 2-3; **Tabakât-ı Nâsırî**, 35, 58-61.

¹⁴⁰ **Zeynü'l-Ahbâr**, 156; **Tarih-i Güzîde**, 21; Mîrhând, **Gazneliler**, 134; Merçil, **Gazneliler**, 54.

¹⁴¹ **Zeynü'l-Ahbâr**, 157-160; Hüseyinî, 3-6; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, IX, 364-366; Mîrhând, **Gazneliler**, 136-137; Ahmed b. Mahmûd, 27-37; Köymen, **Tuğrul Bey**, 5-12; Barthold, **Türkistan**, 313-315; Merçil, **Gazneliler**, 60, 63-66; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri**, (Ankara: TTKY, 2011), 149, 159, 162, 197, 199, 203, 225-227; Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999), 100-105, 110; Agacanova, **Oğuzlar**, 296, 298-299, 308-309, 313-314; Agacanova, **Selçuklular**, 80-86, 88-89; Cihan Piyadeoğlu, **Çağrı Bey Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi**, (İstanbul: Timaş Yayınevi, 2011), 35-58; B. Zahoder, "Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, XIX/76, (Ankara: TTKY, 1955), 520-524; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, X, 361.

¹⁴² Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Beyler'in anne bir kardeşidir. Bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal" **Türkiyat Mecmuası**, XXIII/Güz, (İstanbul: 2013), 117-143.

¹⁴³ Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, 516-522; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 268; Râvendî, I, 95; İbnü'l Esîr, Nişâbûr'da Tuğrul Bey adına hutbe okutulmasının tarihini Şâban 428/Mayıs-Haziran 1037 olarak vermektedir. İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, IX, 349-350, 367; Bundârî, 4-5; Reşîdüddîn, 64-65; Turan, **Selçuklular Tarihi**, 97-99; Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu**

yıllar devam eden Selçuklu-Gazneli savaşları Horasan ekonomisini zor duruma sokmuştu. Köylüler özellikle esnaf ve çiftçiler fakirlik karşısında perişan vaziyetteydiler. Ebu'l-Fazl Beyhakî¹⁴⁴, Gazneliler'in Nîşâbûr'u Selçuklular'ın elinden aldıkları 27 Rebûlâhîr 431/16 Ocak 1040 tarihindeki Nîşâbûr ve çevresini anlatırken şehrin ve binaların harap olduğunu, paranın kıymetinin düştüğünü, yiyeceğin çok pahalandığını, kıtlık yaşandığını, öyle ki böylesi bir durumu Nîşâbûr'da hiç kimsenin hatırlamadığını kaydetmektedir. Bu sırada Beyhak bölgesinin sosyal ekonomik durumunu ifade etmek açısından İbn Funduk'un verdiği şu bilgi de çok kıymetlidir. İbn Funduk¹⁴⁵, 429/1037-1038 yılında çok sayıda talan ve yağmadan sonra yedi yıl boyunca Sebzevâr'ın dışına bir şey ekilmediğini, var olan ekinin de sadece şah duvarının içinde (şehristân'da) olduğundan bahseder. Halkın yiyecek bulmakta zorlandığını ve bu sırada Şeyh Ebû Saîd İbn Ebûl Hayr¹⁴⁶'ın kısıtlı da olsa yiyecek yardımı yaptığını ve bunun kasaba halkına dağıtıldığını nakletmektedir.¹⁴⁷ Sultan Mes'ûd ve Selçuklu ordusunun ikinci defa Şâban 430/Nisan-Mayıs 1039 tarihindeki karşılaşmalarından sonra Selçuklular oldukları yerde kalırken, Nîşâbûr tekrar Gazneliler'e geçti ancak daha sonra Dandanakan Kalesi yakınlarında yapılan savaşta Selçuklular kazandı (8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040). Bu büyük zaferden sonra Horasan'a tam manasıyla hâkim olan Selçuklular, Büyük Selçuklular Devleti'ni kurdular. Bu tarihten sonra Beyhak'ta kesin olarak Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır.¹⁴⁸

Devri Türk Tarihi, (Ankara: TTKY, 2013), 47-50; Köymen, **Kuruluş**, 248-251, 260; Agacanov, **Selçuklular**, 87, 89-90; Erdoğan Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, (Ankara: TTKY, 2007), 45; Piyadeoğlu, **Horasan**, 39-41; Zahoder, "Horasan", 524-525.

¹⁴⁴ Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, 574 vd.

¹⁴⁵ **Tarih-i Beyhak**, 268.

¹⁴⁶ Tekke âdâbını tesbit eden ve düzenlediği semâ meclislerinde okuduğu âşıkane rubâîlerle tanınan Horasanlı mutasavvıf. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebûl-Hayr", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, X, 220-222.

¹⁴⁷ Agacanov, **Selçuklular**, 120-121.

¹⁴⁸ Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, 589-592; Hüseyinî, 8-9; İbnü'l Cevzî, 7-8; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, IX, 353-355, 368-369; Bundârî, 4-6; **Tabakât-ı Nâsirî**, 73-75; Köymen, **Tuğrul Bey**, 14-16; Claude Cahen, **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, çev. Yıldız Moran, (İstanbul: e Yayınları, 1979), 40; Barthold, **Türkistan**, 318; Agacanov, **Selçuklular**, 91-97; Piyadeoğlu, **Çağrı Bey**, 79-90; Zahoder, "Horasan", 526-527; Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, X, 361-362.

5. BEYHAK'IN COĞRAFÎ ÖZELLİKLERİ

5.1. Beyhak'ın Coğrafi Konumu, Sınırları ve İklimi

Horasan, İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir bölgedir. Günümüzde büyük çoğunluğu İran olmak üzere, Afganistan ve Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan geniş bir coğrafyayı içine alır. Horasan bölgesi doğudan Huttel, Gûr ve kısmen Sîstan, güneyden Deştîlût ve Kirmân ile Rey arasında yer alan Fars eyaleti toprakları, batıda Deştikevîr'in batı kısmı, Taberistân ve Cürcân, kuzeyden de Türkmenistan, Hârizm ve Mâverâünnehir tarafından çevrilen bir bölge olarak tarif edilmiş olsa da tam olarak sınırlarını belirlemek mümkün görünmemektedir.¹⁴⁹ Yâkût el-Hamevî¹⁵⁰, Horasan'ın sınırlarını verirken Irak tarafındaki sınırlarının başlangıcını Ezezvâr, Cüveyn ve Beyhak olarak vermektedir. *Hudûdü'l-Âlem*¹⁵¹'de Horasan hakkında, “Zenginliği çok ve bol nimetleri olan büyük bir ülkedir. Dağlardan çıkarılan değerli cevherlerin yanında altın ve gümüş madenleri bulunur. Bu ülke at üretir. Türkistan'ın kapısı olan Horasan'da bol miktarda tekstil, altın, gümüş, turkuaz ve ilaç üretilir. İklimi güzel, insanların tabiatı güçlü ve sağlıklı, cengâver insanlardır.” denmektedir. *Hudûdü'l-Âlem* müellifinin Horasan ve halkı hakkında yaptığı bu betimlemeyi Beyhak ve halkı için de geçerli saymak yanlış olmaz. Çünkü Beyhak ve idarî olarak bağlı olduğu Nîşâbûr, gerek sosyo-kültürel yapısı gerek ekonomik faaliyetleri ve gerekse idare ve iskân bakımından Horasan'ı en iyi şekilde yansıtan ve onun küçük örneği sayılabilecek niteliktedir. İslâm coğrafyacıları, Horasan'ı en çok askeri ve hazırlığı olan, en itibarlı ve en çok vergi toplanan bölgeler olarak Nîşâbûr, Merv, Herat ve Belh olmak üzere dört havalie bölmüşlerdir. Bunlar içinde en büyüğü olarak **Nîşâbûr** gösterilir.¹⁵² Nîşâbûr'un kaynaklarda zikredilen gerek idare gerek ticaret, kültür gerekse tarım

¹⁴⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 221; İbn Havkal, *Kitâbu Sûreti'l-'arz*, 369; *Hudûdü'l-Âlem*, 56; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II/1, 409; Strange, *The Lands*, 466; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, 1; C. E. Bosworth, “Khurasan”, *Encyclopaedia of Islam (Second Edition) (EI²)*, V, 55-59; Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVII, 234.

¹⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II/1, 409.

¹⁵¹ *Hudûdü'l-Âlem*, 56.

¹⁵² İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Neffise*, 124; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 221; İbn Havkal, *Kitâbu Sûreti'l-'arz*, 370; Strange, *The Lands*, 33; Uslu, *Horasan Tarihi*, 27, 29; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, 1; Piyadeoğlu, *Horasan*, 15; Pırlanta, *Nişabur*, 60; Zahoder, “Horasan”, 499.

faaliyetleri ve iskân bakımından dört önemli merkezi vardır. Bu merkezler Zâm, Bâharz, Cüveyn ve Beyhak'tır.¹⁵³

Beyhak, Horasan bölgesinin başlıca şehirlerinden olan Sebzevâr'ın eski adıdır ve yönetim merkezi olan idarî bölgeye de Sebzevâr adı verilmiştir.¹⁵⁴ İbn Hurdâzbih¹⁵⁵ Beyhak'ı idarî anlamda *medine-şehir*¹⁵⁶ olarak tanımlarken, İbn Rüsteh¹⁵⁷ hemen hemen çağdaşı sayılan bu coğrafyacının aksine Beyhak'ı hem *medine-şehir* olarak nitelendirmekte hem de Nîşâbûr'a bağlı olan on üç *rustak* (*rusta*)¹⁵⁸ arasında göstermektedir. Bu bilgi, birçok köyden oluşan bir yerleşim birimine isim olarak verilen *rustak* (*rusta*) teriminin anlamının genişlemeye uğradığını ve zaman içinde bu terimin sadece büyüklük bakımından değil, idarî bakımdan da şehir konumuna sahip olan yerleşim birimlerini ifade ettiğini göstermektedir. *Tarih-i Nîşâbûr*¹⁵⁹'da Beyhak, Nîşâbûr'un on iki vilâyetinden birisi olarak gösterilmiştir. Mukaddesî¹⁶⁰ ve Yâkût el-Hamevî¹⁶¹ ise Beyhak'ı *nâhiye*¹⁶² olarak tanımlamaktadır.

¹⁵³ İbn Hurdâzbih, **Kitabü'l-Mesâlik**, 35; İbn Rüsteh, **el-A'lâku'n-Nefise**, 193; Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 310; Strange, **The Lands**, 476; Uslu, **Horasan Tarihi**, 30; Pırlanta, **Nîşabur**, 67, 73; Honigmann, "Nîşâpûr", **İA**, IX, 302; C. L. Huart, "Beyhak", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, II, 582.

¹⁵⁴ **Nûzhetü'l-kulûb**, 148; **Mir'âtü'l-büldân**, I, 523; Gerâyilî, **Nîşâbûr**, 228, 233; Piyadeoğlu, **Horasan**, 17-18; Sebahat Sena Özer, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2021, 88; Bosworth, "Bayhaq", **Eİr**, III/8, 888-889; Konukçu, "Beyhak", **DİA**, VI, 57.

¹⁵⁵ **Kitabu'l-Mesâlik**, 35.

¹⁵⁶ Medine-Şehir: Ortaçağ İslâm dünyasında yer alan yerleşim merkezleri tanımlanırken bir bölgenin idarî ve kültürel açıdan en önemli merkezlerine verilen isimdir. Örneğin İbn Hurdâzbih, Horasan bölgesinin ana yerleşim birimlerinden biri olarak kabul ettiği Nîşâbûr'un kendilerine birçok rustak ve karyenin bağlı bulunduğu dört önemli iskân yerine Medine ismini vermektedir. Bkz. İsmail Pırlanta, "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi", **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, II/I-Bahar, 2011, 157.

¹⁵⁷ **el-A'lâku'n-Nefise**, 193.

¹⁵⁸ Rustak (Rusta): Ortaçağ İslâm dünyasında yer alan yerleşim merkezleri tanımlanırken birçok köyün bir araya gelmesi sonucunda meydana gelmiş yerleşim birimlerine verilen isimdir. Bkz. Zahoder, "Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Horasan", 496-497; Pırlanta, "Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi", 157-159.

¹⁵⁹ **Telhîs-i Tarih-i Nîşâbûr**, 139.

¹⁶⁰ Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 310.

¹⁶¹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I/2, 804.

¹⁶² Nâhiye: Ortaçağ İslâm dünyasında yer alan yerleşim merkezleri tanımlanırken küçük bir şehir ve etrafındaki bölgeyi anlatmak için kullanılan bir kavramdır. Bazı araştırmacılar vilâyet, bölge, mıntika tabirleriyle nâhiye kelimesinin aşağı yukarı aynı anlamda olduğunu

İncelediğimiz zaman dilimine daha yakın bir tarihte kaleme alınmış olan Mukaddesî ve Yâkût el-Hamevî'nin eserlerindeki bu bilgiyi esas aldığımızda, Büyük Selçuklular dönemindeki Beyhak'ı, idarî taksimatta *nâhiye* olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır.¹⁶³ Yâkût el-Hamevî¹⁶⁴, Beyhak'ı içerisinde çok fazla beldenin, yapının olduğu daire şeklinde geniş bir *nahiye* olarak tanımlamaktadır.¹⁶⁵ Nîşâbûr'un önemli merkezlerinden olan Beyhak'ın stratejik önemi, Deştikevîr'in kuzey kenarlarını çevreleyen ve Rey ile Batıyı, Nîşâbûr ve Horasan'ı birbirine bağlayan büyük karayolu üzerinde yer almasıdır. Nîşâbûr'u Herat, Serahs, Hazar sahilleri, Batı İran ve çöl üzerinden güney bölgelerine bağlayan yolların en önemlisi Horasan'dan başlayıp Beyhak üzerinden Sebzevâr ve Hüsrevcird'e uğrayarak Batı İran'a giden yoldur. Rey'e giden ana yol da Beyhak'ın içinden geçer. Buradan çıkmış olan çok sayıda yazar ve ilim adamı da bu bölgeye kültürel açıdan önem katmakla birlikte, Sebzevâr'ın Selçuklular döneminde dahi ününü koruması ve taassup derecesindeki Şîîliğin merkezi olması itibariyle tarihte önemli bir yer tutmaktadır.¹⁶⁶ Nîşâbûr'un dört merhale¹⁶⁷ batısında bulunan Beyhak bölgesi, Rivend hududundan Dâmgân vilayetine kadar uzanan, yirmi beş fersah (144.055m)'tan fazla uzunluğa ve bir o kadar da genişliğe sahiptir.¹⁶⁸ Beyhak'ın ilk sınırı ile Nîşâbûr arasında altmış fersahlık bir mesafe vardır.¹⁶⁹ Köyler topluluğu şeklinde bir yerleşime sahip olan Beyhak'ın belli başlı

söylemektedirler. Bkz. Zahoder, "Horasan", 497; Pırlanta, "Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi", 160-161.

¹⁶³ Zahoder, "Horasan", 501; Pırlanta, "Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi", 155-165; Pırlanta, **Nişabur**, 67-68.

¹⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I/2, 804.

¹⁶⁵ **Mir'âtü'l büldân**, I, 523.

¹⁶⁶ Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 329-330; Ebü'l-Fidâ, **Takvimü'l-büldân**, 346; **Nüzhethü'l-kulûb**, 148; Barthold, **Orta Asya**, 438; Bosworth, "Bayhaq", **Eİr**, III/8, 888-889.

¹⁶⁷ *Merhale/Menzil/Konak/Fersah*: İki posta menzili arasındaki mesafe olarak deve veya at sırtında katedilen bir günlük yol demektir. Bu da yolun durumuna göre yaklaşık 4 Fersahtır. 1 Fersah yaklaşık 3 mil/6-km (5762.8m)'dir. 1 Merhale/Menzil/Konak da yaklaşık 4 fersah yani (23051.2m)'ye tekabül eder. Bkz. Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 85, 481; Şeşen, **İslâm Coğrafyacıları**, VII-VIII; Walther Hinz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, çev. Acar Sevim, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 76.

¹⁶⁸ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I/2, 804; Strange, **The Lands**, 476; **Mir'âtü'l-büldân**, I, 523; Gerâyîlî, **Nîşâbûr**, 233; Pırlanta, **Nişabur**, 73-74. Lambton, "Bayhak", **Eİ²**, I, 1130.

¹⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I/2, 804; **Mir'âtü'l büldân**, I, 523.

kasabası Hüsrevçird iken zamanla bu üstünlük Sebzevâr'a geçmiştir.¹⁷⁰ Horasan emîri Abdullah b. Tâhir zamanında Beyhak'ın Nîşâbûr, Kûmis ve Cüveyn arasına serpiştirilmiş halde bulunan ve vergisi olan 395 köyü bulunmaktaydı. Haraç olarak verilen üç yüz yirmi bir köy vardı ve toplanan vergi, Tâhirî valileri zamanında 178.796 dirhem idi ve onun onda biri yetmiş dört köyden 57.800 dirhemdi. Yâkût el-Hamevî¹⁷¹ idarî yerleşimle ilgili olarak Beyhak'ın Nîşâbûr, Kûmis ve Cüveyn arasında üç yüz yirmi bir tane köyü olduğunu bildirmektedir.¹⁷² Müstevfî¹⁷³ de Sebzevâr'a tabî kırk parça köyden bahsetmektedir.¹⁷⁴ Beyhak, dördüncü iklim¹⁷⁵ bölgesinde, iklimi ılıman ve 89° 15' boylamlarında ve 36° 55' enlemlerinde bir coğrafi konuma sahiptir.¹⁷⁶ Yüksekliği 2100 metre olan Nîşâbûr'un güneybatısındaki *Kûh-ı Cûsteh* veya *Togan Kûh* dağ silsileleri Nîşâbûr ve Sebzevâr'ı birbirinden ayırır. Sebzevâr'ın kuzeyinde düz bir şekilde devam ederek tekrar batı istikametine dönen bu dağ silsileleri, Simnân ve Rey'in kuzeyinden geçer ve Gîlân sınırlarının sonuna kadar uzanarak Deylemân bölgesine girerler.¹⁷⁷ Genel olarak bu bölgenin su kaynaklarının içimi ve hazmı kolaydır ancak Sebzevâr'ın ve Abdürrahimî ırmağının suyu kükürtlüdür. Şiştemed köyünde de suyu tatlı bir nehir vardır.¹⁷⁸ İbn Funduk¹⁷⁹, sakin akışı ile Horasan'da hiçbir nehrin Kurûzed nehrinden daha güzel olmadığını söylemektedir. Beyhak bölgesi her ne kadar arada bir yer olsa da alçak bir zemine düşmüştür ve bu bölge

¹⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I/2, 804; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-büldân*, 346; Strange, *The Lands*, 476; *Mir'âtü'l-büldân*, I, 523; C. E. Bosworth, "Sabzawar", *Encyclopaedia of Islam (Second Edition) (EI²)*, VIII, 694-695.

¹⁷¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I/2, 804.

¹⁷² İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 34-35; *Nüzhetü'l-kulûb*, 148; Strange, *The Lands*, 476; *Mir'âtü'l-büldân*, I, 523; Uslu, *Horasan Tarihi*, 30; Pırlanta, *Nişabur*, 74; Lambton, "Bayhak", *EI²*, I, 1130; Bosworth, "Bayhaq", *EI²*, III/8, 888-889; Bosworth, "Sabzawar", *EI²*, VIII, 694-695.

¹⁷³ *Nüzhetü'l-kulûb*, 148;

¹⁷⁴ *Mir'âtü'l-büldân*, I, 523.

¹⁷⁵ İklim: Bölge, yedi iklimden biri anlamında kullanılmıştır. Eski coğrafyacılar, Ekvator'un kuzeyini Ekvator'dan Kuzey Kutbuna doğru yedi iklime (kuşağa) bölerler, her iklimi doğudan batıya doğru anlatırlardı. Bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*, VIII; Dördüncü İklim için ayrıca bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn el-Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, trc. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018), 42 vd.

¹⁷⁶ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 27; *Nüzhetü'l-kulûb*, 148.

¹⁷⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, 16; Gerâyilî, *Nîşâbûr*, 551; Pırlanta, *Nişabur*, 66; Murat Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011, 17.

¹⁷⁸ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 278; *Mir'âtü'l-büldân*, I, 524.

¹⁷⁹ *Tarih-i Beyhak*, 277.

Nîşâbûr'dan daha çok sıcağa meyilli bir yerdir. Sıcağa meyilli bir yer olması sebebiyle Beyhak'taki hastalıkların çoğu da sıcaktır. Bölge halkı genel olarak sağlıklıdır ve hastalıklı insanlar çevre bölgelere göre daha azdır. İnsanların genelde yakalandıkları hastalıklar da bilinen hastalıklardan çok farklı özelliği olan hastalıklar değildir.¹⁸⁰

5.2. Beyhak'a Bağlı Yerleşim Yerleri ve Köyleri

Nîşâbûr'un dört önemli bölgesinden biri olan Beyhak'ın iki önemli kasabası **Sebzevâr** ve **Hüsrevcird**'tir. İki yerleşim yeri arasındaki mesafe ise bir fersahtır. Bunlardan Hüsrevcird, Beyhak'ın merkezi konumundayken, bu konumunu zaman içinde Sebzevâr'a kaptırmıştır.¹⁸¹

Sebzevâr: Nîşâbûr'un batı istikametinde, Nîşâbûr-Rey yolu üzerinde yer alan ve zamanla bölgenin merkezi olan Sebzevâr, eski İran tarihinde önemli bir konumda bulunmaktaydı. Sebzevâr ismi İran efsanelerinde sık sık geçer. Bu bağlamda *Şehnâme*¹⁸²'de geçen efsaneye göre, Sebzevâr'ın ortasında bulunan meydan, uzun zaman Rüstem ile Suhrâb'ın savaş yaptıkları meydan olarak kabul edilmiş ve bu meydana "Ak Dev Meydanı" anlamına gelen "Meydân-ı Dîv-i Sefîd/Sepîd" ismi verilmiştir.¹⁸³ Kuruluşundan itibaren varlığını aralıksız olarak devam ettiren Sebzevâr, Selçuklular döneminde de hem yönetim merkezi olması hem de canlı ilim ortamında yetişen değerli âlim ve edipleriyle kadim bir kent olmuştur. Bu değerli bölgenin mamur ve âbâd köylerinde bol meyve ve değerli tahıl ürünleri yetişir.¹⁸⁴ Güzel iklimi,

¹⁸⁰ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 28, 32.

¹⁸¹ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 192-193; Strange, *The Lands*, 476; *Mir'âtü'l-büldân*, I, 523; Uslu, *Horasan Tarihi*, 30; Piyadeoğlu, *Horasan*, 18; Pırlanta, *Nişabur*, 73-74; Özer, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde Horasan*, 89; İsmail Pırlanta, "Büyük Selçuklular'ın Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları", *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI/II, 2012; Honigmann, "Nîşâpûr", *İA*, IX, 302; T. W. Haig, "Sebzevâr", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, X, 299-300; Huart, "Beyhak", *İA*, II, 582; Lambton, "Bayhak", *EP*, I, 1130; Bosworth, "Sabzawar", *EP*, VIII, 694-695.

¹⁸² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu'l-Kâsım Firdevsî, *Şehnâme*, çev. Necati Lugal, (İstanbul: MEB, 1994), II, 384.

¹⁸³ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 223; İbn Havkal, *Kitâbu Sûreti'l-'arz*, 373; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 35; *Hudûdü'l-Âlem*, 57; *Mir'âtü'l-büldân*, I, 523; Pırlanta, *Nişabur*, 75-76; Haig, "Sebzevâr", *İA*, X, 299-300.

¹⁸⁴ *Mir'âtü'l-büldân*, I, 524.

bereketli toprakları, tarım ürünleri ve güzel manzaralı köyleriyle Sebzevâr, Nîşâbûr'a iki fersah uzaklığındadır.¹⁸⁵ Sebzevâr'ın çok güzel bir yerleşim birimi olduğunu söyleyen İbn Rüsteh¹⁸⁶, Sebzevâr'dan Bîşekend¹⁸⁷'e giden yolun Hüseyinâbâd'tan geçtiğini söylemekte ve Hüseyinâbâd'tan Bîşekend'e kadar olan mesafesinin dokuz fersah olduğunu bildirmektedir. Kûmis eyaletindeki Bistâm'dan başlayıp Esedâbâd'a geldikten sonra Azâdvâr, Behmenâbâd veya Mâzînân'dan geçen ve Nîşâbûr'a giden iki yol vardır. Daha müstakim olan, yani posta yolu, çöl hududu boyunca yer alıp, Sebzevâr üzerinden, Nîşâbûr'a ulaşır. Nîşâbûr'un sınır bölgesinde kalan Sebzevâr, ona en yakın yerleşim birimidir.¹⁸⁸

Hüsrevcird: Beyhak'ın iki önemli bölgesinden biri olan bu yerleşim birimi, Nîşâbûr ve Kûmis arasında yer almaktadır. Hüsrevcird ile Kûmis arasında da Sebzevâr vardır. Bir dönem Beyhak'ın en önemli kasabası ve aynı zamanda merkezi olan Hüsrevcird hakkında *Hudûdü'l-Âlem*¹⁸⁹'de Hüsrevcird'in Sebzevâr'ın yakınlarında küçük bir yerleşim birimi olduğu ifadesi, onun zaman içinde yerini Sebzevâr'a kaptırdığının bir başka kanıtını oluşturmaktadır. Sebzevâr gibi Hüsrevcird'ten de birçok âlim, edip kişi çıkmış ve buraya nispet edilmişlerdir.¹⁹⁰ Hüsrevcird ile Nîşâbûr arasındaki mesafe dört merhaledir.¹⁹¹ Rey'den Nîşâbûr'a doğru giden yolları anlatan İbn Rüsteh'e göre, Yahyââbâd (Nûk)'dan Hüsrevcird'e uzanan altı fersahlık yol, düz bir araziden geçmekteydi. Hüsrevcird'in içerisinden geçen yol Sebzevâr'a doğru giderken Hüseyinâbâd köyüne uğramakta ve bu mesafe de beş fersah uzunluğunda bulunmaktaydı.¹⁹²

¹⁸⁵ İbn Havkal, *Kitâbu Sûreti'l-'arz*, 392; Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 329; *Nüzhetü'l-kulûb*, 148; Strange, *The Lands*, 476; Gerâylî, *Nîşâbûr*, 222; Pırlanta, *Nişabur*, 76.

¹⁸⁶ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 192; Pırlanta, *Nişabur*, 76.

¹⁸⁷ Nîşâbûr ile Hüsrevcird arasında bir yerleşim yeri olup Nîşâbûr'a olan uzaklığı beş fersaktır. Bkz. Hurdâzbih, *Kitabu'l-Mesâlik*, 35; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 192; Uslu, *Horasan Tarihi*, 30; Pırlanta, *Nişabur*, 95.

¹⁸⁸ İbn Hurdâzbih, *Kitabu'l-Mesâlik*, 35; Strange, *The Lands*, 476-477, 519-520; Gerâylî, *Nîşâbûr*, 555.

¹⁸⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, 57.

¹⁹⁰ Hurdâzbih, *Kitabu'l-Mesâlik*, 35; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 223; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II/1, 441; Pırlanta, *Nişabur*, 74-75.

¹⁹¹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 242; Gerâylî, *Nîşâbûr*, 222; Pırlanta, *Nişabur*, 75.

¹⁹² İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 192; Pırlanta, *Nişabur*, 75.

Esedâbâd, Emevîler döneminde Horasan valisi olan Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin bu mevkide toprak edinmesi, buranın diğer insanlar tarafından da yerleşmek üzere seçilmesine sebep olmuştur. Bu yerleşim birimi zaman içinde Esedâbâd ismini almış ve Beyhak'ın önemli köylerinden birisi olmuştur. Abbâsîler döneminde Abdullah b. Tâhir'in Horasan valisi olduğu sırada, Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin arazilerini torunlarından satın aldığı ve bu arazileri vakfettiği rivâyet edilmektedir.¹⁹³ Esadâbâd'ın toprağı bol hasat almak için çok uygundur ve çok sayıda bağı bahçesi vardır.¹⁹⁴ Nîşâbûr'a olan mesafesi de bir merhaledir.¹⁹⁵ Esedâbâd ile Hemedan arasında yüksekçe bir dağ vardır ve buraya "*Esedâbâd Boğazı*" denilmiştir. Nîşâbûr ile Rey arasında yer alan **Behmenâbâd**, çok sayıda ekili dikili arazileri ile tanınmış bir yerleşim birimidir. Esedâbâd ile Behmenâbâd arasındaki mesafe altı fersah uzunluğundadır. Buradaki yol, düz bir araziden geçer. Behmenâbâd'a varıncaya kadar sağında Cürcân Dağları, solunda çöl arazileri vardır. Nîşâbûr ile Behmenâbâd arası beş merhale ve Hüsrevcird ile Behmenâbâd arası ise bir günlük mesafedir. Behmenâbâd ile Hüsrevcird arasında bulunan **Yahyââbâd (Nûk)**, Behmenâbâd'a altı fersah, Nîşâbûr'a ise dört merhale uzaklığındadır. Hüsrevcird'e olan uzaklığı ise altı fersaktır ve çevresinde birçok köy olan bu yol düz bir arazide seyretmekteydi. Beyhak'ın köylerinden bir diğeri olan **Ahmedâbâd** ise, Rivend'in son sınırlarında bulunmaktadır. **Berze (Bizak)** de Hüsrevcird'in köylerden biridir. Hüsrevcird ile Sebzevâr arasında yer alan **Hüseynâbâd**'ın Nîşâbûr'a olan uzaklığı iki merhaledir.¹⁹⁶ Hüsrevcird'ten Hüseynâbâd'a olan mesafe ise beş fersaktır. Buradaki yol Sebzevâr'a kadar köylerin içinden geçer ve devamında Hüseynâbâd'a geçilirdi. İbn Funduk¹⁹⁷'un bildirdiğine göre daha önce Kûmis bölgesine bağlı olan **Hâr**, zaman içinde Beyhak bölgesine eklenmiştir. Bu bölgenin genişliği Turaysîs vilayetinin sınırı olan Sebe köyünden hazine arazisi olan Nevdiye köyüne kadardır. **Senkerder (Sencerîder)**,

¹⁹³ **Zeynü'l-Ahbâr**, 100-101; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I/1, 245; **Mir'âtü'l-büldân**, I, 75; Gerâyilî, **Nîşâbûr**, 222; Uslu, **Horasan Tarihi**, 83, 151; Pırlanta, **Nişabur**, 93, 214.

¹⁹⁴ **Mir'âtü'l-büldân**, I, 75.

¹⁹⁵ Hurdâzbih, **Kitabu'l-Mesâlik**, 35; Uslu, **Horasan Tarihi**, 31; Pırlanta, **Nişabur**, 93; Özer, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde Horasan**, 92.

¹⁹⁶ Hurdâzbih, **Kitabu'l-Mesâlik**, 35; İbn Rüsteh, **el-A'lâku'n-Nefise**, 192; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 35; Gerâyilî, **Nîşâbûr**, 222; Uslu, **Horasan Tarihi**, 32; Pırlanta, **Nişabur**, 95.

¹⁹⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 34.

Hüseynâbâd ile Bîşekend arasında yer alan bir köydür. İbn Rüsteh¹⁹⁸ burasını dağların arasında bir yer olarak anlatmaktadır. **Destecird** de Senkerder (Sencerîder) gibi Hüseynâbâd ile Bîşekend arasında yer alan köylerden birisidir. Senkerder (Sencerîder)’den gelen yol Destecird’e gelir buradan da Bîşekend’e gidilir. **Cezînân**, bölgenin iki önemli kasabası olan Sebzevâr ve Hüsrevcird arasında yer alan görkemli köyler arasında yer almaktaydı. Beyhak’ın diğer köylerinden bazıları olan **Cird, Ceşm, Haccâc, Düveys, Mezînan ve Rîvez**’den de çok sayıda âlim, edip kişi çıkmış ve önemli teliflere sahip birçok kişi buralara nispet edilmiştir.¹⁹⁹

Horasan Emîri Abdullah b. Tâhir zamanındaki On İki reb²⁰⁰ (mahalle), Tarih-i Beyhak²⁰¹’ta aşağıdaki gibi verilmiştir:

1- Beyhak, Senkerder (Sencerîder), Aminâbâd, Ahmedâbâd, Muazâbâd, Korojedkervzed, Nüzlâbâd, Âzâd Muncir, Ziyâdâbâd, Hadîse, Cîlîn, Huseynâbâd, Bagin, Dilkand, Eyzi, Bereketâbâd, Anku ve Abdullah Âbâd, Efzud (Furud)’da Salahâbâd ve Dilkand köyünün sınırında Seydi köyü de ihdas edilmiştir.

2- Sebzevâr köyünün bulunduğu mahalle: Sebzevâr köyü ve Sebzevâr’ın giriş kapısındaki Râz, Kuhnâb, Rezkan, Aşağı Kamnuvan, Yukarı Kamnuvan, Eski Nakkabeşk, Yeni Nakkabeşk, Bagin, Bagin’ın Ahmedâbâdek köyü.

3- Tabas (Tebes) mahallesi: Aslında burası Tebşen’dir (تبشن). Orada mevcut olan sıcak su kaynağı sebebiyle ona bu adı vermişlerdir ve Tabşan (طباشن) yazmışlardır. Tabşan köyü, Efçeng (Afçeng), Harunâbâd, Karzî, Bazkan, Kerdâbâd, Bulgunâbâd, Seyfâbâd, Şîrû, Dîvânder, Sahe, Humay-der, Ferhardis, Çihazışk, Kalmâbâd, Dîvânder’in Nevdiyesi.

¹⁹⁸ İbn Rüsteh, **el-A‘lâku’n-Nefise**, 192.

¹⁹⁹ Hurdâzbih, **Kitabu’l-Mesâlik**, 35; İbn Rüsteh, **el-A‘lâku’n-Nefise**, 192-193; İstahrî, **Mesâlikü’l-Memâlik**, 223, 242; İbn Havkal, **Kitâbu Sûreti’l-‘arz**, 373, 392; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 34, 35, 38-39; **Hudûdü’l-Âlem**, 57; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-büldân**, I/1, 156, I/2, 563, II/1, 56, 84, 204, 479, II/2, 631, 890, 891; **Mir‘âtü’l-büldân**, I, 75, 332, IV, 2184; Gerâyilî, **Nîşâbûr**, 222; Pırlanta, **Nîşabur**, 75, 93-95.

²⁰⁰ İbn Funduk, bu 12 mahallenin her birinin reb’ (rub’) olarak adlandırıldığını ve rub’, çeyrek manasına geldiği halde burada reb’in bir kavmin mahallesi anlamında kullanıldığını söylemektedir. “*Bu durumda bir topluluk birbirine yakın bir yerde toplanır ve orada imaret ve bina yaparlarsa buraya Araplar reb’ (mahalle) derler. Ama Acem’de şehirde insanların bir bölge üzerinde yerleştiklere yere mahalle; vadi ve dağda olan şeye reb’ derler.*” Bkz. **Tarih-i Beyhak**, 34-35. Rub’ terimi hakkında ayrıca bkz. Zahoder, “Horasan”, 498; Pırlanta, “Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi”, 160.

²⁰¹ İbn Funduk, 35-39.

4- Zemic Mahallesi: Güney tarafında olan bu bölge ılımandır. Bu bölgede Encimed ve Gonbed, Keyzekân (Kayzakân), Şıştemed, Berazuk-Keyzer, Bîzeh, Tazrak, Ali Âbâd, Sebeh, Ahmedâbâd, Revîh, Hârisâbâd, Kanat-ı Eba el-Esved, Çaşek, Gulâbdeş (Kalavîşek), Bidahşider (Bahşider), Fazlûyâbâd (Fazlevi Âbâd), Cabirâbâd, Celar, Harsif yazdıkları Karin, Bejden, Rezesk, Bîdestâneh, Zerrîn, Derber, Mihrkend, Şâdiyâh ve diğer köyler.

5- Havaşûd ve Veryân Bölgesi: Bu bölgenin köyleri, Burkan, Sitâc, Dâreyn, Bâşîn, Yukarı Kâmûned, Aşağı Kâmûned, Selmâbâd'dır.

6- Hüsrevcird Bölgesi: Âbâri (Ebârî) köyü, Osmanâbâd, Sedîr köyü, Hafîr, Kesken, Kerrâb, Deskere-i Beytû'n-nâr, Fesânkar, Berze, Nehâb, Belaşâbâd, Şâre, Derber.

7- Baştîn Bölgesi: Nâmîn, Rived, Destcird-i Nâmîn, Şi'rânî, Bilâcird, Kerdâbâd, Befre, Sârûğ, Baştanak ve diğer köyler.

8- Deyvere Bölgesi: Bu bölgenin köyleri çoktur ve buraya Kurâ'l-Cebel derler. Meylun, Pirûn, Dopîn, Berâbâd, Abdü'l-mülkî ve diğer köyler.

9- Gâh (Zerdgâh) Bölgesi: Ceşm, Berûgân, Megîse, Sâsân, Kârîz, Yahyâbâd, Fâryâb, Sakûkan, Hüsrevâbâd, Bezder, Destcird, Badgûs, Zerdgâh ve diğer köyler.

10- Mâzînân Bölgesi: Mâyân, Kemuzed, Dâverzen, Sadharv, Behmenâbâd, Mihr, Mâşidân, Sevîz ve diğerleri.

11- Feryûmed Bölgesi: Feryûmed, İshâkâbâd, Fîrûzâbâd, Nehhardân ve diğer köyler. Bu bölgenin havası çok güzeldir. Çünkü bu bölge hem dağlık hem de yumuşak zemindir.

12- Pişâkûh Bölgesi: Burası birkaç köyle sınırlı olan bir bölgedir. Estârbed, Bîşîn köyü ve diğerleri. Pişâkûh'un da iklimi ılıman ve gayet güzeldir.²⁰²

Beyhak bölgesinin dağlarının, nehirlerinin ve yetiştirilen tarım ürünleri gibi coğrafi unsurlarının değişmesinin çok uzun zaman alacağı, hatta değişmeyebileceği düşünülse bile, bölgenin kasaba ve köylerinin varlıkları, isimleri, büyüüp küçülmesi ya da harap olmaları gibi hususların zaman içinde değişebileceği düşünülebilir. Bu noktada yukarıda bahsettiğimiz Beyhak'a ait kasaba köylerin varlıkları ve isimlerinin de Büyük Selçuklular dönemine kadar değişmiş olması ihtimâl dâhilindedir. Ancak araştırmamızın ana kaynağı durumunda bulunan ve Beyhak'ın tarihi, sosyo-kültürel

²⁰² Konukçu, "Beyhak", *DİA*, VI, 58.

yapısı ve coğrafyası hakkında yazılmış olan *Tarih-i Beyhak*'ın hemem hemen her bölümünde yukarıda zikrettiğimiz köy, kasaba hatta bölgelerin çoğunun varlığını ve aynı adlarla anıldığını tespit ettik. Zira *Tarih-i Beyhak*, Selçuklular zamanında yazılmış bir eser olması ve Beyhak'ın Selçuklular zamanındaki idarî yapılanması, kasabaları, köyleri hakkında gayet net bilgiler vermesi sebebiyle tam da araştırma konusu yaptığımız bu Selçuklu şehrini çok iyi yansıtmaktadır. Ayrıca araştırmamızda kullandığımız Selçuklular döneminden önceki ve sonraki tarihlerde yazılmış çeşitli coğrafya eserlerinde ve şehir tarihlerinde bazı köy isimlerinin telâffuzundaki küçük farklılıklarla birlikte bu yer adlarının aynı şekilde kullanıldığını gördük. Hatta Beyhak'ın Sebzevâr, Hüsrevcird, Behmenâbâd, Hüsrevâbâd, Esedâbâd gibi yerleşim yerleri kuruluşlarından beri aynı adlarla anılmışlar ve Büyük Selçuklular döneminde de varlıklarını devam ettirmişlerdir.²⁰³

²⁰³ Yer adlarının karşılaştırması için Bkz. (10. yy.) *Kitâbu'l-büldân*, *Kitabu'l-Mesâlik*, el-A'lâku'n-Nefise, *Mesâlikü'l-Memâlik*, *Kitâbu Sûreti'l-'arz*, *Hudûdü'l-Âlem*, *Ahsenü't-tekâsîm*; (12. yy) *Tarihi-i Beyhak*; (13. yy) *Mu'cemü'l-büldân*; (14. yy) *Nüzhetü'l-kulûb*.

1. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BEYHAK

1.1. SULTAN TUĞRUL BEY DÖNEMİ (431-455/1040-1063)

Beyhak'ta 429/1038 yılında Tuğrul Bey adına hutbe okunmasıyla başlayan Selçuklu hâkimiyeti, Nîşâbûr'un Şâban 430/Nisan-Mayıs 1039 tarihinde tekrar Gazneliler'in eline geçmesiyle kısa bir süre kesintiye uğrasa da Dandanakan Zaferi'nden sonra 8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040 itibariyle Beyhak, kesin olarak Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Tuğrul Bey "*Horasan Emîri*" olarak Selçuklu tahtına çıktığında Selçuklu ailesi arasında yapılan paylaşıma göre Horasan bölgesinin merkezi kabul edilen Nîşâbûr, Tuğrul Bey'in hâkimiyet sahası içinde yer almış ve aynı zamanda yeni kurulan devletin başkenti olarak kabul edilmiştir. Bu duruma göre idarî taksimatta Nîşâbûr'un sınırları içinde kalan Beyhak da devletin kurulmasından itibaren Tuğrul Bey'in hâkimiyet sahası içinde yer almıştır.²⁰⁴

İdarî olarak Beyhak'ın da bağlı bulunduğu Nîşâbûr'da Selçuklu hâkimiyeti başladıktan sonra Tuğrul Bey adına basıldığı bilinen ilk sikke 431/1039-1040 tarihlidir. Başkent olması münasebetiyle herhangi birine iktâ edilemeyen Nîşâbûr, dolayısıyla Beyhak bu dönemde bizzat sultanın hâkimiyetinde kalmasından dolayı farklı bir statü taşımıştır. Tuğrul Bey adına Nîşâbûr'da 431/1039-1040 ve 452/1060-1061 yılları arasında para basıldığı görülmektedir. Bu dönemde diğer şehirlerde başka

²⁰⁴ Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, 573-574, 594; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 268; Hüseyinî, 6-9, 12; İbnü'l Cevzî, 8; Râvendî, I, 102; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, IX, 349-350, 353-354, 367-369; Bundârî, 6; **Tabakât-ı Nâsirî**, 70-75; Reşîdüddîn, 68-69; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, **Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, çev. Erkan Göksu, **Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)**, (Ankara: TTKY, 2018), 57-58, 61-64; Ahmed b. Mahmûd, 51-52; Gerâyilî, **Nîşâbûr**, 110-111; Turan, **Selçuklular**, 106-108; Köymen, **Tuğrul Bey**, 12-18, 82; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset-Teskilât-Kültür**, (Ankara: TTKY, 2014), 36; Agacanov, **Selçuklular**, 90-97, 106-107; Ramazan Şeşen, **İslam Medeniyeti Tarihi**, (İstanbul: İSAR, 2012), 345; Piyadeoğlu, **Horasan**, 44, 49; Nurullah Yazar "Büyük Selçuklular Döneminde Nişabur'un Siyasî Durumu", **Journal of Islamic Research**, XXVII/II, 2016, 138-139, 141.

hânedan üyeleri tarafından para basılmışken, Nîşâbûr'da sadece Tuğrul Bey adına para basılmıştır.²⁰⁵

Ülkenin doğu ve güneydoğusunda Çağrı Bey'in faaliyette bulunmasının verdiği rahatlıkla hâkimiyet sahası olan ülkenin batı bölgelerinde yeni topraklar elde eden Tuğrul Bey, ülkenin merkezinin batı yönüne taşınması gerektiğini düşünerek, 434/1042-1043 yılında başkenti Nîşâbûr'dan Rey'e taşıdıysa da Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'a olan ilgisi azalmamıştır. Bu dönemde tüm Horasan'da olduğu gibi Nîşâbûr ve çevresi de Selçuklu-Gazneli mücadelesinden olumsuz yönde etkilenmiş, sosyal ve ekonomik anlamda yıpranmıştı. Tuğrul Bey, bölgede hem sosyal düzeni oturtmak hem de bölgenin kalkınması için imar ve bayındırlık çalışmalarına bilhassa önem vermiştir. Bu bağlamda Beyhak'ın da Tuğrul Bey'in bizzat gösterdiği bu ihtimâmdan kendine düşen payı aldığı rahatlıkla söylenebilir.²⁰⁶ Nitekim İbn Funduk²⁰⁷ da Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal ile savaşa giderken Beyhak'a uğrayıp, kalenin üzerinde halka meyve dağıttığından bahsetmektedir.

Beyhak, her ne kadar devletin ilk başkentinin sınırlarına dâhil olmakla öncelikli bir konumda olsa da Selçuklular'ın ilk dönemlerinde Horasan'a hâkim olan kargaşa ortamı ve güvenlik zafiyetleri Beyhak bölgesinde de bazı münferit olayların yaşanmasına sebep olmuştur. İbn Funduk²⁰⁸, Selçuklu Devleti'nin başlarında 9

²⁰⁵ Köymen, **Tuğrul Bey**, 83; T. Hocaniyazov, **Katolog Monet Gosudarstua Velikih Selcukov (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Katoloğu)**, (Aşkabad: Red. Türkmenistan SSR İlimler Akademisi, 1979), 5-23; Köymen, **Kuruluş**, 366; Ömer Diler, **İslamic Mints (İslâm Darp Yerleri)**, II, (İstanbul: Spink, 2009), 1282; Piyadeoğlu, **Horasan**, 49-50; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", **Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar**, haz. Osman Gazi Özgüdenli, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), 206-207, 213-237.

²⁰⁶ Râvendî, I, 103; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, IX, 388; Bundârî, 6; Turan, **Selçuklular**, 111; Piyadeoğlu, **Horasan**, 108, 139, 219; İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar**, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2014), 30; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular'da Şehircilik Faaliyetleri Hakkında Bir Değerlendirme", **Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir**, Proje Koord., Orhan Işık, (İstanbul: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Yayınları, 2015), 381-383; Yazar, "Nîşabur'un Siyasî Durumu", 141.

²⁰⁷ **Tarih-i Beyhak**, 275.

²⁰⁸ **Tarih-i Beyhak**, 108; Hâce Ebu'l-Kâsım b. Ebû el-Hasan el-Beyhakî, Beyhak'ın Beyhaklılar diye anılan saygın bir ailesine mensuptur ve İbn Funduk'un anne tarafından büyük dedesidir. İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 107-112.

Ramazan 432/13 Mayıs 1041 tarihinde Kufs²⁰⁹ adında bir topluluğun bölgeye saldırmak için geldiklerini ve bölge halkıyla aralarında meydana gelen muharebede büyük dedesi Hâce Ebu'l-Kâsım b. Ebû el-Hasan el-Beyhakî'nin köylülerinden bir grup insanın öldürülüşünden bahsetmektedir. Bu dönemde Beyhak bölgesinde halk arasında huzursuzluğa yol açıp kargaşa ortamı yaratan bir başka olay ise Beyhak'ın devlet görevlilerinden Ebû Saîd el-Faryâbî el-Beyhakî'nin halka yaptığı zulüm ve eziyet şikâyetlerinden kaynaklanan tartışmaların bölgenin ileri gelenlerince başkente kadar taşınması hadisesidir. Uzun yıllar devam eden ve çözilemeyen zulüm şikâyetleri ve tartışmaların yarattığı karışık ortamda, Ebû Saîd Faryâbî'nin 450/1058-1059 yılında bölge ahalisi tarafından öldürülmesine engel olunamamıştır.²¹⁰

Selçuklu Devleti'nin yeni kurulduğu bu yıllarda Beyhak'ın sosyal hafızasına kazınan bir başka talihsiz olay ise Şah Melik²¹¹'in saldırı olmuştur. Selçuklular'ın eski düşmanı Şah Melik, Sultan Mes'ûd'un bir fermanla kendisine vermiş olduğu Hârizm'e saldırınca buranın hâkimi İsmâil b. Altuntaş Selçuklular'a sığınmak zorunda kalmıştı. Yardım için Hârizm'e yürüyen Çağrı Bey'in kuvvetleri karşısında geri çekilen Şah Melik, bir süre sonra tekrar Hârizm'e geldiğinde bu sefer Çağrı Bey ve Tuğrul Bey birleşerek büyük bir orduyla harekete geçmişlerdi. Hârizm'in başkenti Ürgenç'te kuşatılan Şah Melik bu kuşatmadan kaçmayı başarmış ve muhtemelen Gazneliler'den yardım istemek için Dihistân'dan Kirmân'a giderken yol üzerindeki Beyhak topraklarına dalarak 433/1041-1042 yılında büyük bir orduyla Sebzevâr'ı muhasara etmiştir. Şah Melik bir süre bu muhasarayı devam ettirmiş fakat halkın şiddetle karşı koyması üzerine geri dönmüş ve amacına ulaşamamıştır. Daha sonra Selçuklular tarafından yakalanmış ve öldürülmüştür.²¹²

²⁰⁹ Kirmân'ın güneyindeki Germsîr bölgesinde yaşayan dağlı kavim. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Kavurd Bey", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXV, 73-74.

²¹⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 272-273.

²¹¹ Oğuz tarihî rivâyetlerine göre Kuzey Yabgu Devleti'nin (Yengikent) hükümdarı Ali Han'ın oğludur. Bkz. Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, 649-651, 655-658; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, IX, 364; Köymen, **Kuruluş**, 151-159; Agacanov, **Oğuzlar**, 204-205, 225-228.

²¹² Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, 656-658; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 51. İbn Funduk, Şah Melik'i anlatırken onu "*Emîr Ebu'l-Fevaris Şah Melik b. Ali el-Berânî*" olarak tanıtıyor.; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, IX, 386-387; Mîrhând, **Selçuklular**, 76; Ahmed b. Mahmûd, 61; Turan, **Selçuklular**, 110; Köymen, **Tuğrul Bey**, 19; Barthold, **Türkistan**, 319; Agacanov, **Oğuzlar**, 317; Ahmet Ocak, **Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)**, (İstanbul: Tarih ve

Bu dönemde Tuğrul Bey'in vezîri Amîdûlmûlk el-Kündürî²¹³'nin Şâfiî mezhebine mensup ilim adamları ve halka karşı uyguladığı baskı politikası, bütün Horasan'da olduğu gibi Beyhak'ta da sosyal hayatta değişikliklere neden olmuştur. Kendisi Mu'tezile²¹⁴ olan Amîdûlmûlk, Şâfiîler'e karşı çok sert bir politika izlemiştir. Amîdûlmûlk tarafından yürürlüğe konulan bu uygulamalarla özellikle Nîşâbûr'da olduğu gibi Beyhak'ta faaliyet gösteren pek çok ilim adamının da çalışmalarına engel olunmuştur. Sosyal yaşantıda önemli bir dönüm noktası teşkil eden bu durum, ilim hayatına büyük sekte vurmuştur. Nitekim bu takibattan kaçan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmâm Ebu'l-Me'âli el-Cüveynî gibi pek çok âlim, Horasan'ın en önemli ilim şehri konumunda olan Nîşâbûr'dan ayrılarak Irak ve Hicâz'a gitmeyi tercih etmiştir. Bunlar arasında Beyhak'ta yetişmiş olan ancak bütün Horasan'a mâl olmuş çok önemli bir muhaddis ve Şâfiî fakihi olan Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî²¹⁵ de vardır. Beyhakî, bu olaylar sırasında memleketi Beyhak'tan ayrılmış, Irak ve Hicâz'a gitmiştir. O dönem şartlarında halk üzerindeki etkileri çok büyük olan bazı din adamlarının, kendilerine bağlı kalabalık gruplar halinde yer değiştirmeleri ihtimâli hayli yüksektir. Bu durumda Beyhak bölgesinde de belli bir oranda göç hareketinin gerçekleşmiş olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Amîdûlmûlk'ün bu politikası sadece ilim hayatına sekte vurmakla kalmamış, uzun zamandır bölgede yaşayan güçlü aileler ve sıradan halk üzerinde de etkili olmuştur. Bu dönem, tüm Horasan'da olduğu gibi Beyhak'ta da yaklaşık sekiz yıl kadar Tuğrul Bey'in ölümüne dek sürmüştür.²¹⁶

Tabiat Vakfı Yayınları, 2002), 41; Piyadeoğlu, **Çağrı Bey**, 114-115; Cihan Piyadeoğlu, **Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı**, (İstanbul: Kronik Yayınevi, 2020), 71.

²¹³ Tuğrul Bey'in vezîri. Bkz. Mustafa Alican, **Selçuklunun Öncü Vezîri Amîdûlmûlk Kündürî**, (İstanbul: Erdem Yayınları, 2018); Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXVI, 554-556.

²¹⁴ İtikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren kelâm mezhebi. Bkz. İlyas Çelebi, "Mu'tezile", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXI, 391 vd.

²¹⁵ Muhaddis ve Şâfiî fakihi. bkz. M. Yaşar Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, VI, 58-61.

²¹⁶ İbn Funduk, **Tarihi Beyhak**, 183-184; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 46; Sübkî, **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, IV, 8-9; Richard W. Bulliet, **The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History**, (Cambridge: Harvard University Press, 1972), 71-72; Ocak, **Dinî Siyaset**, 85-92; Abdülhüseyin Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış İmâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri**, çev. Hikmet Gök, (İstanbul: Ağaç Yayınları, 2007), 40; Piyadeoğlu, **Horasan**, 126-127, 131-136, 262-264; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 130-132; Pırlanta, "Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam", 705-707; Cihan Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, Bahar/VIII, 2018, 126; George Makdisi, "al-Kundurî", **Encyclopaedia of Islam (Second Edition) (EP)**, V, 387-388.

1.2. SULTAN ALP ARSLAN DÖNEMİ (456-465/1063-1072)

Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 tarihinde ölümünden sonra 10 Zilkade 455/4 Kasım 1063'te Alp Arslan Muhammed b. Çağrı Bey Davud b. Mikâil b. Selçuk adına Beyhak'ta da hutbe okunmuştur. Tuğrul Bey gibi Sultan Alp Arslan da kendi dönemine kadar nispeten toparlanan Nîşâbü'r ve çevresinin gelişmesine özel bir ilgi göstermiştir. Bu bağlamda Beyhak'ın da bu ilgi dairesinde kaldığını söylemek mümkündür.²¹⁷ Nitekim İbn Funduk²¹⁸, Sultan Alp Arslan'ın sefer için Anadolu'ya her gidişinde bölgeye uğradığından bahsetmektedir.

Sultan Alp Arslan, 458/1066 yılında oğlu Melikşah'ı kendine veliaht tayin ettiğinde aynı zamanda Horasan'ın önemli şehirlerini hânedan üyeleri ile bazı emîrlere iktâ etmişti ancak Nîşâbü'r'u kendi hâkimiyetinde bırakmıştı. Basılan paralara göre değerlendirdiğimiz zaman Nîşâbü'r'un ve dolayısıyla Beyhak'ın Alp Arslan'ın hâkimiyet sahasında kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim idarî olarak Beyhak'ın bağlı olduğu Nîşâbü'r'da Alp Arslan adına 456/1063-1064 ile 465/1072-1073 tarihleri arasında muhtelif yıllarda basılmış sikkeler mevcuttur.²¹⁹

Alp Arslan'ın sultan olmasıyla birlikte vezaret makamına gelen Nizâmülmülk²²⁰, göreve gelir gelmez selefi Amîdülmülk'ün dinî politikalarına son

²¹⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 53, 275; Hüseyinî, 20; İbnü'l Cevzî, 83-84, 87-89; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 43-44; Bundârî, 24, 26-28; Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu (Sıbt İbnü'l-Cevzî), **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-a'yân**, çev. Ali Sevim, **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-a'yân'da Selçuklular**, (Ankara: TTKY, 2011), 116, 125-127, 129-130; Ahmed b. Mahmûd, 64-65; Gerâyilî, **Nîşâbü'r**, 112; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı**, (Ankara: TTKY, 2011), 7-10; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 134, 135-139; Cihan Piyadeoğlu, **Sultan Alp Arslan Fethin Babası**, (İstanbul: Kronik Yayınevi, 2017), 65-66, 70.

²¹⁸ **Tarih-i Beyhak**, 275.

²¹⁹ İbnü'l Cevzî, 113-114; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 59; Bundârî, 43-44; Reşîdüddîn, 88; Köymen, **Alp Arslan**, 48; Hocaniyazov, **Sikkeler Katoloğu**, 23, 24, 26, 28, 41, 149; Piyadeoğlu, **Alp Arslan**, 108 vd.; Alptekin, "Selçuklu Paraları", 207, 238-253; Yazar, "Nişabur'un Siyasî Durumu", 142; Mükrimin Halil Yınanç, "Alp Arslan", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, I, 384; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, II, 528.

²²⁰ Sultan Alp Arslan ve Melikşah'ın vezîri. Bkz. İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, **Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb**, çev. not ve açıklamalar Ali Sevim, **Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)**, (Ankara: TTKY, 1989), 36 vd; Özaydın, "Nizâmülmülk", **DİA**, XXXIII, 194-196.

vererek daha önce Horasan'ı terk etmiş bulunan âlimlerin geri dönmesini sağlamıştır. Amîdûlmülk zamanında Beyhak'ı terk eden birçok ilim insanı da geri dönmüştür. Bunlar arasında çok önemli bir muhaddis ve Şâfiî fakihi olan Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî de bulunmaktadır. Çok iyi bir eğitim almış olan Nizâmûlmülk'ün ulemâ ile ilişkileri eskiden beri çok yakındı. Memleketlerine dönen âlimlere yakınlık gösteren ve onlara rahat bir çalışma ortamı sunan Nizâmûlmülk, Horasan'da Sünnî düşüncenin tekrar güçlenmesi hususunda önemli bir adım atmış oldu. Nîşâbûr ve çevresinde canlanan ilim hayatıyla birlikte Beyhak'ın eğitim öğretim alanındaki sosyal hayatı da bu sayede tekrar canlanmıştır.²²¹

Sultan Alp Arslan dönemi ve takip eden dönemler Selçuklular'ın en parlak çağları olmuştur. Tuğrul Bey dönemi, daha çok devletin kuruluş dönemi olma özelliği taşıırken, takip eden zamanlar müesseselerin oluşma dönemidir. Nizâmiye Medreseleri'nin ilki bu dönemde Nîşâbûr'da kurulmuştur. Sultan Alp Arslan tarafından vezîri Nizâmûlmülk eliyle inşa ettirilen Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde ilk müderris İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî olup bu âlim başta Gazzâlî olmak üzere yetiştirdiği talebeler ve fikirleriyle hem dönemi hem de Nizâmiyeler için büyük öneme sahip bir şahsiyet olmuştur. Nîşâbûr şehrinin sosyal ve ekonomik yapısında önemli bir yeri olan Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin bu merkeze coğrafi olarak çok yakın bir konumda bulunan Beyhak'ın sosyal ve ekonomik yapısına da olumlu yansımaları olmuştur. Zaten bölgede yaşayan entellektüel seviyesi yüksek aileler sayesinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin çok zengin ve önemli olduğu, yetiştirdiği ilim insanlarıyla adını duyurmuş olan Beyhak'ta ilim faaliyetlerinin arttığını ve buraya ilim öğrenmek için gelenler sayesinde hem sosyal hayat hem de ekonomik hayatın canlandığını

²²¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 76, 112; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, 88; Hüseyinî, 16-18; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 45; Bundârî, 30; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 130, 142-148; Takiyüddîn Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, **Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyye**, haz. Muhyiddîn Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, Tebyîz Ebu'l Haccac Yusuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, thk. Muhyiddîn Ali Necîb, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 446-448; İbn Kesîr, **el-Bidâye** XII, 203, 206-207; Mîrhând, **Selçuklular**, 89, 100, 133; Ahmed b. Mahmûd, 65-67; Gerâyilî, **Nîşâbûr**, 112; Köymen, **Alp Arslan**, 11; Agacanov, **Selçuklular**, 134; Piyadeoğlu, **Horasan**, 55, 126-127, 136-137, 222; Alican, **Amîdûlmülk**, 117 vd.; Erkan Göksu, **Bilge Vezîr Nizamûlmülk**, (İstanbul: Erdem Yayınları, 2018), 111; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 139-140; Pırlanta, "Horasan'da Dinî ve Sosyal Yaşam", 702-703, 707-708; Harold Bowen, "Nizâm al-Mulk", **Encyclopaedia of Islam (Second Edition) (EI²)**, VIII, 69-72; Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, X, 368.

öngörmek hiç de zor olmaz. Sultan Alp Arslan, Selçuklu aleyhtarı politikaları henüz tam anlamıyla ortaya çıkmamış olan Bâtınîlerin gerçek amacını daha bu günlerde görmüş, şimdilik sayıları az olsa da bunlara karşı tedbir alınması gerektiğini vurgulamıştı. Bunun üzerine Nizâmülmülk de, Sünnî İslâm âlemini kargaşaya sürükleyen Bâtınî faaliyetlerini ve genel anlamda Şîî propogandasını ortadan kaldırmak için bir yandan yürütülen siyasî, askerî ve idarî mücadeleyi bir devlet politikası haline getirirken, bir yandan da Şîî propogandasına karşı bir ilim ordusu oluşturmak için Sultan Alp Arslan'ın talimatıyla Nizâmiye Medreseleri'ni kurmuştur.²²²

1.3. SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİ (465-485/1072-1092)

Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra 465/1072-1073 tarihinde Büyük Selçuklu tahtına oturan Sultan Melikşah'ın Nişâbûr hâkimiyetinin, sultanlığıyla birlikte başladığı görülmektedir. Nitekim idarî olarak Beyhak'ın bağlı bulunduğu Nişâbûr'da 466/1073-1074 ile 485/1092 yılları arasında muhtelif tarihlerde adına basılmış sikkeler mevcuttur. Şehirde basılan tüm sikkeler onun sultanlığı döneminde darp edilmiştir.²²³

Bu dönemde ülkenin idare merkezi Horasan'dan Cibâl bölgesinde Isfahân'a taşınsa da Sultan Melikşah'ın ve kendisine her konuda olduğu gibi özellikle kardeşi Melik Tekiş ve diğer hânedan üyelerinin isyanlarında ona destek veren vezîri Nizâmülmülk'ün başarılı uygulamaları sonucunda bu dönemde Horasan gayet mamur

²²² Bundârî, 58; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 161; İbnü'l-Adîm, 40; Ocak, **Dinî Siyaset**, 217; Agacanov, **Selçuklular**, 165-166; Pınar Kaya, **Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler İle Yapılan Mücadeleler**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, 9; Ahmet Ocak, **Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri**, (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 85-86, 219; Göksu, **Nizamülmülk**, 76, 84-85, 110 vd.; Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreseleri", 128 vd.

²²³ Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, **Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler 430-538=1038/1039-1143/44)**, çev. Ali Sevim, (Ankara: TTKY, 2006), 23-24; Zahîrüddîn Nişâbûrî, 91; Hüseyinî, 37-38; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 79-81; **Tabakât-ı Nâsirî**, 79-80; **Tarih-i Güzide**, 37-39; Ahmed b. Mahmûd, 115-118, 119-120; Kafesoğlu, **Melikşah**, 49 vd.; Turan, **Selçuklular**, 190, 198; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 160, 163-164; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 188-191; Göksu, **Nizamülmülk**, 58-60, 67-68, 110-111; Alptekin, "Selçuklu Paraları", 207, 254-270; Kafesoğlu, "Alparslan", **DİA**, II, 529.

ve güvenli bir yerdi, yolları emniyetli idi. Öyle ki Melikşah devrinde Selçuklular, bölgenin en güçlü devleti, en müreffeh ülkesi, en zengin kültür ve medeniyet sahası haline geldi. Dolayısıyla Horasan şehirlerinin küçük bir örneği olarak kabul edebileceğimiz Beyhak ve köylerinde de sosyal hayat düzenli, güvenlik sağlanmış ve beldeler mamur durumdaydı. Bu dönemde Beyhak ve çevresinde asayiş bozduğu nakledilen kayda değer sosyal bir olaya rastlamadık. Bu durum, elbette ki ticaret, eğitim öğretim faaliyetleri için yapılan yolculuklarda da olumlu yansımalarını gösteriyordu. Ayrıca Nîşâbûr Nizâmîye'nin ve buradaki eğitim öğretim faaliyetlerinin gerek ilim hayatında ve gerekse sosyal ve ekonomik hayatta Beyhak'ı da yükselttiğini söylemeden geçemeyiz.²²⁴

Bu dönemde siyasî ve askerî alanda elde edilen üstün başarılarla rağmen yolunda gitmeyen durumlar da vardı. Sadece Selçuklular için değil, bütün İslâm âleminde son derece tehlikeli ve yıkıcı faaliyetlere imza atan Hasan Sabbâh'ın Bâtînliliği yerleştirmek ve İsmâiliyye Devleti kurmaya kadar varan faaliyetleri, Selçuklu coğrafyasında gizlice çalışan Fâtımîler'in desteğiyle birleşmiş ve görünür hale gelmiştir. Bundârî²²⁵, bu sırada Horasan genelinde halkın durumunu, “..... *Halk bunlar hakkında ikiye ayrıldı, bir kısmı açıktan açığa düşmanlık etti ve bunlarla cenkleşti. Bir kısmı da sulh ve müsalemet üzere yaşamak için bunlarla muahede akdetti. Düşmanlık izhar edenler, onların tecavüzüne maruz kalmaktan korkarak yaşadılar, onlarla müsalemet halinde yaşayanlar ise, şirklerinde, onlara şerik olmakla ittiham edildiler, halk her iki surette de bunlar tarafından büyük muhataraya maruz bulunuyordu.*” cümleleriyle özetlemektedir. Hal böyleyken Selçuklular'ın Bâtînîlerle mücadelesi bu dönemde daha sistemli hale gelmiştir. Ancak Nizâmülmülk'ün Ramazan 485/Ekim 1092 tarihinde Bâtînîler tarafından öldürülmesi, akabinde çok kısa bir süre içinde 16 Şevval 485/19 Kasım 1092 yılında Sultan Melikşah'ın ölümü her şeyi sekteye uğratmış, iç karışıklıklar ve taht mücadelelerinin hâkim olduğu fetret dönemi başlamıştır. Gerek Sultan Melikşah gerekse Nizâmülmülk, Bâtînî faaliyetlerinin hem Selçuklu Devleti'ni

²²⁴ Hüseyinî, 38, 43-44; İbnü'l Cevzî, 111-112, 135, 165 vd; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 82-83, 113, 128; Bundârî, 56-57, 70, 233; Sibt İbnü'l-Cevzî, 189, 236-238, 249, 263-266; Reşîdüddîn, 87, 91-92; Mîrhând, **Selçuklular**, 121-122, 130; Ahmed b. Mahmûd, 119, 120 vd., 139, 143 vd., 171; Kafesoğlu, **Melikşah**, 51 vd., 83-84; Gerâyîlî, **Nîşâbûr**, 113; Turan, **Selçuklular**, 204; Sevim-Merçil, 99, 144-145, 154; Piyadeoğlu, **Horasan**, 64, 140; Göksu, **Nizâmülmülk**, 75-76; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 85, 194-195, 215-216.

²²⁵ **Zübdetü'n-nusra**, 68.

hem de İslâm âlemini sürükleyeceği felaketleri önceden fark edip önlem almaya çalıştılsa da ne yazık ki sebep oldukları tahribat ve yıkımı tam anlamıyla ortadan kaldıramadılar. Fetret dönemi ve Bâtınîlerin yarattığı savaş ortamı tüm Horasan'da olduğu gibi Beyhak'ta da tüm gerçekliği ile yaşanmıştır.²²⁶

1.4. SULTAN BERKYARUK (485-497/1092-1104) VE SULTAN MUHAMMED TAPAR DÖNEMİ (498-511/1105-1118)

Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte başlayan taht mücadeleleri, siyasi iktidarsızlık ve beraberinde gelen ekonomik çöküş, Horasan'ı belli bir dönem asayişsizliğin merkezi durumuna getirmiştir.²²⁷ Vuku bulan olaylar gösteriyor ki bu dönem, bölgede meydana getirdiği telâfisi zor maddi ve manevî zararlarla birlikte Beyhak'ta derin izler bırakmıştır.

Sultan Berkyaruk, diğer hânedan üyeleri Tekiş b. Alp Arslan ve Arslan Argun ile mücadele ederken, Beyhak bölgesinde de idarî zaafiyetin yarattığı bir fetret dönemi yaşanmış ve Sebzevâr'da avare gezen kişiler, ayyârlar çoğalmıştır. Mal ve mülklerinin yağmalanmasından korkan Sebzevâr halkı, bu asayişsizlikle mücadele etmek için Feryûmed köyünde mukim Seyyidü'l-Ecel Fahreddîn Ebu'l-Kâsım Feryûmedî²²⁸ den

²²⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 76; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, 32-33; Hüseyinî, 45-49; İbnü'l Cevzî, 153-154; Râvendî, I, 132; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 181; Bundârî, 62-63, 66-68; Reşîdüddîn, 93-94, 96; **Tarih-i Güzîde**, 48-49; Mîrhând, **Selçuklular**, 128, 150; Ahmed b. Mahmûd, 160, 165, 171, 180; Kafesoğlu, **Melikşah**, 138-143, 203, 208; Turan, **Selçuklular**, 216-217, 317; Sevim-Merçil, 151-154, 165, 168 vd.; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 65; Ocak, **Dinî Siyaset**, 221-222; Agacanova, **Selçuklular**, 175, 182-183; Kaya, **Bâtınîler**, 30; Şeşen, **İslam Medeniyeti**, 349-350; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 184-186; Aydın Çelik, **Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)**, (Ankara: TTKY, 2018), 321 vd.; Göksu, **Nizamülmülk**, 75, 86-89, 93 vd., 98; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 223-225, 229.

²²⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 76, 274; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, 34, 38-39, 41, 49; Hüseyinî, 60; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 220-221; Bundârî, 234-235; Mîrhând, **Selçuklular**, 152-159; Ahmed b. Mahmûd, 186-188; Sevim-Merçil, 198 vd.; Özeydin, **Berkyaruk**, 170; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, 235, 240-241, 238; Agacanova, **Selçuklular**, 175; Piyadeoğlu, **Horasan**, 64, 140.

²²⁸ Beyhak'taki seyyidlerden Zobâre topluluğuna/ailesine mensup, Beyhak'ın Feryûmed köyünde mukim Seyyidü'l-Ecel Ebû Ali Zeyd'in oğludur. Sultan Melikşah'ın vefatından sonraki karmaşık dönemde Beyhak bölgesinde avare ve bozgunculara karşı güvenliğin

yardım istemişlerdir. Feryûmedî, beş ay boyunca bu başıboş ahalinin halkın evlerine ve mallarına el uzatmamaları için piyade ve süvarilerden oluşan silahlı kişilerle birlikte ellerinde meşaleler sabaha kadar kasabanın etrafında dolaşmış ve asayişî sağlamıştır. Ayrıca Feryûmedî, yardımcılarının maaşlarını ve yapılan masrafları bile kendi malvarlığından karşılamıştır. Bir yerde halk kendi başının çaresine bakmak zorunda kalmıştır diyebiliriz. Bu durum hiç kuşkusuz ki başıbozuklardan hesap soracak kuvvetli görevlilerin bölgede bulunmayışından dolayı meydana gelmiştir. Nitekim bu tarz olaylar daha çok merkezî otoritenin zayıfladığı zamanlarda meydana gelmektedir.²²⁹ Bu dönemde bölgede baş gösteren en küçük bir başıbozukluk anında şehrin diğer mahallelerine hatta komşu şehirlere bile yayılmaktaydı. Duruma en güzel örnek Sebzevâr'da kasabanın ortasında Meydân Mahallesi ve Serdîh Mahallesi arasında meydana gelen muharebedir. Esferîs, Meydân, Kûy-ı Seyyâr Mahalleleri bir tarafta idiler ve Serdih, Şâdrâh, Seraşgamber ve Nukabeşk mahalleleri diğer bir tarafta idi. İbn Funduk²³⁰, her iki taraftan birçok kişinin öldürüldüğü bu çatışmanın Ebu'l-Hasan Fevcânî adlı bir genç tarafından çıkarıldığını söyler. 486/1093-1094 yılında Cuma Mescidi'nin kapısında sona eren bu muharebeden sonra insanlar birbirlerine taziyede bulunmuşlar ve ölen kişilerin cenaze namazlarını kılmışlardır. Bölgede yaşanan bu tarz olaylar daha sonraki tarihlerde de devam etmiştir.²³¹

Bu kargaşa zamanlarında Horasan'da güçlü bir konumda olduğu anlaşılan Emîr Kızılsarığ, bu sırada yönetim zaafiyeti olduğu anlaşılan Nîşâbûr üstüne yürümüştü. Bu durumdan faydalanarak yaklaşık kırk gün boyunca şehri kuşatmış, ancak şehir halkının şiddetli savunması üzerine şehir önünden ayrılan Emîr Kızılsarığ,

sağlanmasında birçok yararlılık göstermiştir. Onun da es-Seyyidü'l-Ecel İzzeddîn Ebû Ali Zeyd, Fahreddîn el-Hüseyin ve es-Seyyidü'l-Ecel el-Âlim el-Murteza Bahauddîn Ali adlarında oğulları vardır. Seyyidü'l-Ecel Fahreddîn Ebu'l-Kâsım 522/1128 yılında Feryûmed köyünde vefat etmiştir. Bkz. İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 58-60.

²²⁹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 58-59, 274-275; Hüseyinî, 52; İbnü'l Cevzî, 156-157; Râvendî, I, 135, 137-139; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 202; Bundârî, 84; Reşîdüddîn, 96-99; **Tarih-i Güzîde**, 51-54; Ahmed b. Mahmûd, 184-186; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, İkinci İmparatorluk Devri**, (Ankara: TTKY, 2011), 430-431; Özaydın, **Berkıyark**, 27-28; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 203-204; Agacanov, **Selçuklular**, 184, 188; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 233 vd.; Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, X, 373.

²³⁰ **Tarih-i Beyhak**, 268.

²³¹ Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, 239-240; Piyadeoğlu, **Horasan**, 142.

15 Muharrem 486/15 Şubat 1093 tarihinde Cüveyn tarafına doğru giderken Beyhak'a gelmiş ve burada on gün kalmıştır. Beyhak'taki bu konaklaması muhtemelen ihtiyaçlarını karşılamak içindir. Bu dönemde emîrler, askerî kuvvetlerinin ihtiyacı olan her şeyi halktan karşılama yoluna gitmekte ve bu da halkın ekonomik ve sosyal bir çöküntüye uğramasına sebep olmaktadır. Taht mücadeleleriyle iyice sarsılan devlet otoritesi, yöneticilerin merkezî idareden bağımsız hareket etmesine ortam hazırlayarak zayıflığını iyice göstermekteydi. Emîr Kızılarsıg ondan sonra Cürcân'a gitmiş ve orada Emîr-i dâd Habeşî b. Altuntak tarafından bozguna uğratılmıştır. İki emîr arasındaki mücadele muhtemelen kendi aralarındaki çıkar çatışmalarından kaynaklanmaktaydı.²³²

Bu kargaşa ortamı sona ermeden 14 Safer 489/12 Şubat 1096 tarihinde Nîşâbûr'da meydana gelen Kerrâmîlere karşı Hanefî ve Şâfiîlerin ittifak yaparak karşı harekete geçtiği ve pek çok kişinin hayatını kaybettiği muharebe esnasında, Beyhak bölgesinden de yardım istenmiştir. Beyhak'ın ileri gelenlerinden bir cemaat oraya gitmiş ve olaylara müdahil olmuştur.²³³ İbn Funduk²³⁴, bu sebepten dolayı kasaba halkına çokça belâ ve musibet eriştiğini söylemektedir. Bu dönemde Hanefî ve Şâfiî gruplar arasında zaman zaman tartışmalar yaşanıyor ise de kendilerine muhalif olan diğer mezheplere karşı tam bir birlik içerisinde hareket edebiliyorlardı. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinin Horasan'da yarattığı gerginliklere başka bir örnek de Melikşah'ın ölümünden sonra Beyhak'ta meydana gelen kargaşayı önleyen ve bölgeyi sükunete kavuşturan Seyyidü'l-Ecel Fahreddîn Ebu'l-Kâsım el-Feryûmedî'nin yaşadığı olay olmuştur. Feryûmedî'nin kendi köyü olan Feryûmed'e giderken Hüsrevcird'te yolda oturmuş vaziyette içki içen sarhoş gençleri uyarması üzerine aralarında tartışma çıkmış ve gençler Fahreddîn Ebu'l-Kâsım'a zarar vermişlerdir. İbn Funduk²³⁵, un bildirdiğine göre ertesi gün Seyyidü'l-

²³² İbnü'l Esîr, Nîşâbûr'u muhasara eden emîrin adını vermemekle birlikte bahsedilen emîr, Tarih-i Beyhak müellifi İbn Funduk'un bahsettiği Emîr Kızılarsıg olmalıdır. İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 270; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 211; Özaydın, **Berkyaruk**, 168; Piyadeoğlu, **Horasan**, 67, 143.

²³³ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 268-270; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 211; Özaydın, **Berkyaruk**, 168; Agacanov, **Selçuklular**, 188; Piyadeoğlu, **Horasan**, 67-68.

²³⁴ **Tarih-i Beyhak**, 269.

²³⁵ **Tarih-i Beyhak**, 58-59, 269, 274.

Ecel Fahreddîn Ebu'l-Kâsım el-Feryûmedî ve oğlu Seyyid Reis-i Ecel İzzeddîn Zeyd, diğer seyyidler ile birlikte toplandıktan sonra Hüsrevcird'e gitmişler, Hüsrevcird'in kapısını yakmışlar ve bir mahalleyi yağmalamışlardır. İbn Funduk'un Hüsrevcird Savaşı diye adlandırdığı bu olay, 488/1095 yılında meydana gelmiştir. Bir başka örnek de 490/1096-1097 yılında Sebzevâr halkı ile Hüsrevcird halkı arasında yaşanan sorunlardır. İbnü'l-Esîr²³⁶, büyük çarpışmalar neticesinde pek çok kişinin öldüğü bu olaylarda Sebzevâr ahalisinin galip geldiğini belirtmektedir. Asayiş ve güvenliği sağlayacak güçlü bir otoritenin olmadığı bu dönemde aynı zamanda halkın ekonomik ve sosyal çöküntüsü dinî zümrelerin, mahallelerin ve şehirlerin birbirleriyle çatışma oranlarını arttırıyordu. Merkezî hükümetin zayıflığı tüm şehirlerde kendini hissettirirken, özellikle hakkında geniş bir müstakil kaynağımız bulunan Beyhak ve çevresinde bu olaylara sıkça rastlanmakta olup özellikle Sebzevâr ile Hüsrevcird arasındaki mücadeleler çokça yapılır hale gelmiştir. Nizâmülmülk tarafından gayet muntazam bir şekilde işletilen iktâ sistemi de özellikle köylerde büyük yıkıma neden olan sürekli savaş hali sebebiyle bu dönemde halkın zararına işlemeye başlamıştır.²³⁷

*Tarih-i Beyhak*²³⁸'ta nakledilen bir olay, fetret dönemi olarak adlandırılan bu dönemde hem Beyhak'ta hüküm süren asayişsizliğin sonuçlarını göstermesi açısından hem de Horasan şehirlerin genel durumunu anlatması açısından önem arz etmektedir. 497/1103 yılının Kurban Bayramı gecesinde Biyâr²³⁹ Kalesi muhafızlarından²⁴⁰ yirmi

²³⁶ **el-Kâmil**, X, 226.

²³⁷ Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, 238-239; Piyadeoğlu, **Horasan**, 71, 141; Göksu, **Nizamülmülk**, 105 vd.

²³⁸ İbn Funduk, 96-98.

²³⁹ Biyâr, Beyhak'ın batısında bulunan Kûmis bölgesindedir. Mukaddesî'nin bildirdiğine göre, Beyhak'ın Kûmis sınırında bulunan bu yerleşim yerinde daha çok Kerrâmiyye'ye mensup halk yaşamaktadır ve burada Kerrâmîler'e ait hankahlar bulunmaktadır. Bkz. Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 77, 354, 358, 372, 375, 378-379; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I/2, 772; 14 Safer 489/12 Şubat 1096 tarihinde Nîşâbûr ve Beyhak'ta Kerrâmîler ile Hanefî ve Şâfiîler arasında çıkan olaylarda Kerrâmîlerin liderlerinin öldürülmesi ve medreselerinin tahrip edilmesiyle birlikte onların buradaki güçleri sona ermişti. Bununla birlikte Kerrâmiyye mensupları, Nîşâbûr'a bağlı köy ve kasabalarda yaşamaya devam ettiler. Bunlardan bir kısmı da Biyâr'da yaşamaktaydı. Bkz. İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 268-269; İbnü'l-Esîr, bu olayın tarihini Muharrem 489/Ocak 1096 olarak vermektedir. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 211; **Nüzhetü'l-kulûb**, 148; Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXV, 294-296.

²⁴⁰ *Tarih-i Beyhak*'ta "kale sahipleri" şeklinde geçmektedir. Burada kullanılan kale sahipleri ifadesi muhtemelen "kale muhafızı" anlamında kullanılmış olmalıdır. Kale muhafızı terimi,

kişilik silahlı bir grup ansızın Beyhak'ın Şiştemed köyüne baskın yapmışlar, bu sırada köyün başkanı ve hâkimi el-Mâli b. Ebû el-Feth el-Muzaffer b. Ebû el-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Bazarikân'ı ve köy ağasını öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Şiştemed köyünde mukim bir grup ahali Şiştemed ve Zemîc'in arasındaki bir tepede saldırganlar ile savaşmışlar ve yirmi kişi orada öldürülmüştür. Akabinde bölgenin ileri gelenleri bu sırada Beyhak'ın Reisi olan Emîr Reis-i Ecel Şemsü'l-Ümerâ Zeyne'l-Meâlî Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. el-Muzaffer b. el-Hasan²⁴¹'dan yardım istemeye karar vermişler ve bu Emîr er-Reis, atlı ve piyadeden oluşan tam donanımlı bir ordu toplamış ve muhafızı Ali b. Hâmidü'l-Biyârî olan Biyâr kalesine kastetmiştir. Onlarla arasında birkaç defa muharebe olmuştur. Görüldüğü üzere bu olayda da köyün güvenliğini sağlamak, merkezî devletten ziyade, bu sırada Beyhak'ın reisi olan kişiye düşmüştür. Bu tespit, bu dönemde merkezî otoritenin ne kadar zayıf olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır.

İdarî olarak Beyhak'ın bağlı olduğu Nîşâbûr'da Sultan Berkyaruk adına 487/1094 ve 488/1095 yıllarına ait sikkeler mevcuttur. Bunun yanında bir diğer hânedan üyesi Arslan Argun 488/1095 yılında Nîşâbûr'da bastırdığı sikkede “sultan” değil, “melik” unvanını kullanmıştır. Arslan Argun, metbû hükümdarın adının olmadığı bu sikkeyi büyük ihtimâlle gücünü ispatlamak amacıyla bastırmıştır. Sultan Muhammed Tapar'ın Horasan'ın diğer şehirlerinde bastırmış olduğu paralar olmasına rağmen onun Nîşâbûr'da bastırmış olduğu herhangi bir paraya rastlamadık.²⁴²

asayişten sorumlu yarı askerî memur anlamında kullanılmıştır. Nitekim İslâm devletlerinde şehir veya kasabalardaki asayişten sorumlu yarı askerî memurlara bu ad verildiği görülmektedir. Kanaatimizce Şiştemed köyüne saldıran Biyâr Kalesi'nin muhafızları (kale sahipleri) da bu nitelikte ve Biyâr'da yaşayan Kerrâmiye'ye mensup halktan kişiler olmalıdır. Bkz. İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 97; Cevat İzgi, “Kûtûvâl”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXVI, 503-504.

²⁴¹ Beyhak'taki Mühellebîler ailesinden ve bölgenin daha önceki reisi olan Reis Cemâlî'r-Rüesâ Ebû Ali'nin oğludur. Mühellebîler ailesi, bu aileye mensup fertlerin uzun yıllar Beyhak'ın reisliğini yaptığı köklü bir ailedir. Bkz. İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 96-98.

²⁴² Hocaniyazov, **Sikkeler Katoloğu**, 68; Piyadeoğlu, **Horasan**, 69-70; Alptekin, “Selçuklu Paraları”, 208, 272-286.

Sultan Berkyaruk'un karşısına taht iddiacısı olarak çıkan Arslan Argun, Melikşah'ın ölümünden sonraki dönemde meydana gelen otorite boşluğundan faydalanarak ilk iş olarak Nîşâbûr'a gitmiş, ancak burada kendisine pek ilgi gösterilmemesi üzerine daha sonra Beyhak'ın bazı mahalleleri ile Hüsrevcird ve Sebzevâr'ı yağmalamıştır. Buradan Merv'e geçen Arslan Argun Belh şehrini de ele geçirip en son Nîşâbûr'u da zapt etmek suretiyle bütün Horasan bölgesine hâkim olmuştur. Berkyaruk, Arslan Argun'un üzerine amcası Börîbars'ı göndermiş ve Arslan Argun ilk karşılaşmada Börîbars'a yenildiyse de 488/1095 yılındaki ikinci karşılaşmalarında kardeşi Börîbars'ı esir almıştır. Bu galibiyetten sonra Arslan Argun, Sebzevâr, Mervu's-şâhcân, Serahs Kalesi, Nîşâbûr'un kuhendizi ile şehristânı başta olmak üzere ele geçirdiği pek çok yeri tahrip etmiş, halka büyük eziyetler yapmıştır. Bu sayede kısa bir dönem için de olsa Arslan Argun'un hâkimiyetine ve kontrolüne giren Beyhak, sosyal ve ekonomik anlamda olumsuz yönde etkilemiştir. İbn Funduk²⁴³ da yine bu karışıklık zamanlarında Melik Arslan Argun b. Alp Arslan'ın ve kardeşi Celâleddîn Börîbars b. Alp Arslan'ın 487/1094-1095 ve 488/1095 tarihlerinde ayrı ayrı Beyhak bölgesine, Sebzevâr'a geldiğini bildirmektedir. Muharrem 490/Aralık-Ocak 1096-1097 tarihinde de Melik İzzeddîn Arslan Argun b. Alp Arslan'ın emriyle Sebzevâr yağmalanmış ve kasabanın şah duvarı yıkılmıştır. Arslan Argun'un kasaba halkının mukavemet göstermesini engellemek için yıktırdığı Sebzevâr'ın bu savunma hattı, sağlam olmasına rağmen yüksekliği az olduğu için daha önce 464/1071-1072 tarihinde Nizâmülmülk tarafından yükseltilmişti. Arslan Argun'un bir gulâmı tarafından öldürülmesinden sonra Sultan Berkyaruk savaşmadan Nîşâbûr ve çevresine hâkim oldu. Bu gelişmeden sonra Sultan Berkyaruk, Horasan bölgesini kardeşi Sencer'e iktâ etti. Böylece Beyhak da Melik Sencer'in hâkimiyet sahasında kalmış oldu (490/1097).²⁴⁴

²⁴³ **Tarih-i Beyhak**, 53, 269-270.

²⁴⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 269; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, 101; Hüseyinî, 59-60; Râvendî, I, 140-141, 164; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 219-221; Bundârî, 233-235; Reşîdüddîn, 100-101; **Tarih-i Güzîde**, 55; Mîrhând, **Selçuklular**, 178; Ahmed b. Mahmûd, 186-189; Gerâyîlî, **Nîşâbûr**, 114; Turan, **Selçuklular**, 227; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 77-78; Sevim-Merçil, 187-189; Özaydın, **Berkyaruk**, 47-50; Agacanov, **Selçuklular**, 187-191; Piyadeoğlu, **Horasan**, 68-71; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 205-206; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 242-244; Yazar, "Nîşabur'un Siyasî Durumu", 144; Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, X, 373; Claude Cahen, "Arslan Arghun", **Encyclopaedia of Islam (Second Edition) (EI)**, I, 662;

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki taht mücadelesine sonraları Horasan hâkimi Sencer de öz kardeşi Muhammed Tapar lehine müdahil olmuş, bunun sonucu olarak Sencer halktan haraç toplama yoluna gitmişti. 494/1100 yılında Berkyaruk'a yenilen Muhammed Tapar, müttefiki Sencer'den yardım istemek durumunda kalmış, Melik Sencer de kardeşinin isteklerini yerine getirebilmek için Nîşâbûr'da halkın elinde ne var ne yoksa almıştı. İbn Funduk²⁴⁵, 495/1101 yılında Melik Sencer'in gulâmlarının Beyhak bölgesinden yirmi bin dinarı eziyet ederek topladığını nakletmektedir. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın 495/1101 yılında anlaşmaya varması üzerine Melik Sencer Nîşâbûr'da Muhammed Tapar adına hutbe okutmaya başlamıştır. Bu dönemde büyük şehirlere yakın küçük yerleşim yerleri ve köylerin durumu bu şekildeyken merkezî otoriteden iyice uzakta bulunan köyler muhtemelen daha kötü durumda olmalıdır.²⁴⁶

Genel olarak bir fetret dönemi olarak adlandırabileceğimiz gerek Sultan Berkyaruk ve gerekse Sultan Muhammed Tapar devirlerinde Bâtînîler'in faaliyetleri, yapılan mücadelelere rağmen sosyal hayatı olumsuz yönde etkilemeye devam etmekteydi. Taht mücadeleleri Bâtînîler için bulunmaz bir ortam yaratmış ve güçlerini arttırdıkları gibi halk üzerinde de daha tesirli olmaya başlamışlardır. Melik Sencer, Bâtînîler'in bu bölgedeki gücünden dolayı hâkimiyetini daha da güçlendirmek için onlarla amansız bir mücadeleye girişmiştir. Bu amaçla büyük emîrlerini Kûhistan, Tabes ve Herat şehirlerine Bâtînîler'le mücadele için göndermiştir. 498/1104-1105 yılında Beyhak bölgesine komşu olan ve dolayısıyla sosyal ve ticarî ilişkilerin kaçınılmaz olduğu Turaysîs²⁴⁷te yaşayan Bâtînîler, bölgede geniş çapta bir yağma

Faruk Sümer, "Arslan Argun", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, III, 399-400; Özgüdenli, "Nîşâbûr", **DİA**, XXXIII, 150.

²⁴⁵ **Tarih-i Beyhak**, 269.

²⁴⁶ Zahîrüddîn Nîşâbûrî, 104; Hüseyinî, 53-54, 60-61; Râvendî, I, 145; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 221, 252, 269-271, 306, 317; Bundârî, 237; Reşîdüddîn, 103-105; **Tarih-i Güzîde**, 58-60; Mîrhând, **Selçuklular**, 165; Ahmed b. Mahmûd, 189-191; Özaydın, **Muhammed Tapar**, 20-21, 23 vd.; Sevim-Merçil, 206-208; Özaydın, **Berkyaruk**, 55 vd., 67, 78-80, 170, 172-173; Merçil, **Müslüman Türk Devletleri**, 68-69; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, 240-241; Piyadeoğlu, **Horasan**, 73-74, 141; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 212 vd., 216; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 254-255.

²⁴⁷ İbnü'l Esîr, Turaysîs'in (Torşîş/Turaysîş/Tureysîs/Turşîş/Turusîs/Turuşîz/Türşîz) Beyhak bölgesinde yer aldığını söylese de kanaatimizce Beyhak bölgesinde değildir. İncelediğimiz coğrafya eserlerinde Turaysîs, Nîşâbûr ile Kûhistan arasında Bust yakınlarında bir sınır

faaliyetine girişmiş, pek çok kişiyi öldürerek kadınları da esir almışlardır. Burada meydana gelen olayların Beyhak'ı etkilememiş olması imkânsızdır. Bâtınîler'in kendileriyle çatışan ve karşı çıkan insanları öldürmekten bir an bile imtina etmeyerek yarattıkları korku ve kargaşa ortamına Beyhak'ta yaşayan halk da sosyal ve ekonomik açıdan maruz kalmıştır.²⁴⁸ Gittikçe büyüyen Bâtınî tehlikesini işaret etmesi açısından İmâm Gazzâlî'nin Vezîr Mücirüddîn'e yazmış olduğu mektuplar konu hakkında bize önemli bilgiler verir. Sultan Sencer'in melikliği döneminde ve Sultan Melikşah sonrası taht mücadelelerinin yeni yeni sona erdiği dönemde yazılmış olan bu mektupların birinde Gazzâlî, Horasan'da ancak titiz gayretlerle sökülüp atılabilecek birçok kötülüğün (Bâtınî hareketinin) kök salmaya başladığını söylemektedir. Bu mektuplar Tûs şehri özelinde yazılmış olsa da yaşanan olayların Horasan'ın genelinde etkili olduğunu düşündüğümüzde büyüyen Bâtınî tehlikesinin Beyhak için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz.²⁴⁹

kasabası veya Beyhak'a komşu Bust bölgesinin merkezi olarak konumlandırılmaktadır. *Mu'cemü'l-büldân*'da da Yâkût el-Hamevî'nin İbn Funduk'tan naklettiğine göre Turaysîs, Bust bölgesinin merkez kasabasıdır. Ayrıca *Tarih-i Beyhak*'ta, Beyhak'taki Hâr bölgesinin sınırları tarif edilirken, "... Bu bölgenin genişliği Turaysîs vilayetinin sınırı olan Sebe köyünden, hazine arazisi olan Nevdiye köyüne kadardır." şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Bu bilgiler ışığında Turaysîs'in Beyhak'ın sınırlarına dâhil olmamakla birlikte sınır komşusu olduğunu kabul edersek Turaysîs'te yaşanan olayların sosyal ve ekonomik açıdan Beyhak bölgesini de etkilemesi ve bu olayların Beyhak'ta çok çabuk bir şekilde yankı bulması kaçınılmazdır. Bu sebeple çalışmamızda Turaysîs'te Bâtınîler ile ilgili vuku bulan olaylara da yer verdik ve bu olayları sonuçları açısından Beyhak'la birlikte değerlendirdik. Bkz. İbn Hurdâzbîh, *Kitabu'l-Mesâlik*, 52; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 223; İbn Havkal, 353, 356, 373, 391; *Kitâbu Sûreti'l-'arz*, 392; *Hudûdü'l-Âlem*, 58; Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 328; Nişâbü'rî, *Tarih-i Nişâbü'rî*, 138, 140; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 34; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I/2, 628, 836, III/2, 528, 534-536; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, X, 317; *Nüzhetü'l-kulûb*, 142, 144, 171; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, 152; Gerâyîlî, *Nişâbü'rî*, 222, 228; Uslu, *Horasan Tarihi*, 33; Pırlanta, *Nişabur*, 88-90; C. L. Huart, "Türşiz", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, XII/2, 675.

²⁴⁸ Hüseyinî, 57-58; Râvendî, I, 151-158; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, X, 317; Reşîdüddîn, 107-111; *Tarih-i Güzîde*, 62-66; Ahmed b. Mahmûd, 193-196; Kafesoğlu, *Melikşah*, 143; Özaydın, *Muhammed Tapar*, 75 vd.; Sevim-Merçil, 202-203, 236-240; Ocak, *Dinî Siyaset*, 220-221, 229-232; Özaydın, *Berkyaruk*, 83 vd., 90-91; Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış*, 235, 237; Agacanov, *Selçuklular*, 184, 193; Kaya, *Bâtınîler*, 46; Piyadeoğlu, *Horasan*, 73-75; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 223-225; Remziye Yılmaz, *Büyük Selçuklu Devletinin Bâtınîlerle Siyasî, Askerî, Kültürel Mücadeleleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017, 131; Piyadeoğlu, *Selçuklular*, 266, 288 vd.

²⁴⁹ İmâm Gazzâlî'nin Mektupları, 72-74, 77; Piyadeoğlu, *Horasan*, 143-144.

1.5. SULTAN SENCER DÖNEMİ (513-552/1119-1157)

2 Cemâziyelevvel 513/11 Ağustos 1119 tarihindeki Sâve Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklular Devleti'nin tartışılmaz sultanı olan Sencer, meliklik döneminden itibaren yönetmekte olduğu Horasan'ı kendisine merkez yapmıştır. Sultan Sencer dönemi, fetret döneminin olumsuz sonuçlarına rağmen Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî ve ekonomik anlamda tekrar güç kazandığı, sınırlarını genişleterek büyük bir devlet haline geldiği dönem olmakla birlikte aynı zamanda devletin sona ermesine sebep olan olayların da yaşandığı dönemdir.²⁵⁰ Bu dönemde başkent Isfahân'dan Merv'e taşınmıştır.²⁵¹

Sikkelere göre Melik Sencer adına 496/1102-1103 ve 509/1115-1116 tarihleri arasında idarî olarak Beyhak'ın bağlı olduğu Nîşâbûr'da darp edilmiş sikkeler mevcuttur. Bunun yanında o, metbû hükümdarı Berkıyruk adına da Nîşâbûr'da para bastırmıştır. Horasan'a 490/1097 tarihinden itibaren hâkim olan Sencer'in sahip olduğu statü diğer vasallardan farklılık göstermektedir. Onun kendi adına para bastırması isyan olarak algılanmamıştır.²⁵²

Sultan Sencer, gerek başkentin Merv'e taşınması ve gerekse mücadele ettiği faaliyet sahalarının buradan uzak olması sebepleriyle olsa gerek Beyhak ve çevresine fazla uğramamıştır. İbn Funduk²⁵³, Sencer'in sultan olduğu ilk zamanlarda Bağdat'tan geldiğinde Beyhak'a uğradığını ve bir diğer kez de Irak hâkimiyeti için kendisine karşı Halîfe ile birlikte ittifak yapan Mes'ûd, Selçuk Şah ve Atabeg Karaca Sâki'ye karşı savaşa giderken (Dînever Savaşı) ordusunun tamamı ile birlikte Hüsrevcird ile

²⁵⁰ Azîmî, **Azîmî Tarihi**, 51; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, 113; Râvendî, I, 165-167; Bundârî, 121; Reşîdüddîn, 113-115; **Tarih-i Güzîde**, 68-69; Mîrhând, **Selçuklular**, 178-179; Ahmed b. Mahmûd, 197-199; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 10 vd.; Turan, **Selçuklular**, 235, 340; Sevim-Merçil, 257 vd.; Agacanov, **Selçuklular**, 195, 200-201, 259-262; Piyadeoğlu, **Horasan**, 77; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 235-237; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 299-301.

²⁵¹ Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 237.

²⁵² Hocaniyazov, **Sikkeler Katoloğu**, 81-84; Piyadeoğlu, **Horasan**, 76; Alptekin, "Selçuklu Paraları", 208-209, 295-305.

²⁵³ **Tarih-i Beyhak**, 270, 275.

Sebzevâr arasında bir yerde karargâh kurduğunu, 11 Safer 526/2 Ocak 1132 tarihinden 25 Safer 526/16 Ocak 1132 tarihine kadar iki hafta boyunca Beyhak'ta konakladığını bildirmektedir. Bu zaman zarfında Sultan Sencer'in eşi Terken Hatun²⁵⁴, un bölgenin önemli ailelerinden Muhtarîler ailesine mensup ve bölgenin düzenine ve malî işlerine bakmakta olan yani bu sırada bölgenin âmilî²⁵⁵ olan Sedîdüddîn Mes'ûd Muhtar'ın ve yine Beyhak'ın köklü ailelerinden Kısâîler ailesine mensup olan bölgenin ileri gelenlerinden Ecel Cemâleddîn el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî'nin kendi onuruna verdikleri ziyafetlere katıldığını nakletmektedir.²⁵⁶ Beyhak'ta yerleşik Muhtarîler ve Kısâîler gibi pek çok köklü aile, Sultanın eşini ağırlayabilecek saygınlıkta ve ekonomik güçte olan ailelerdi. Çalışmamızın "Ekonomik ve Sosyal Hayat" bölümünde ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz üzere Selçuklu hâkimiyetinden önce de Beyhak'ta mukim büyük toprak sahibi ve köklü aileler hem bölgenin yönetiminde söz sahibiydiler hem de Beyhak'ın sosyal ve kültürel hayatında önemli rol oynamaktaydılar.²⁵⁷

Bu dönemde Bâtınîler'in faaliyetleri iyice artarken diğer Selçuklu hükümdarları gibi Sultan Sencer de Horasan'da Bâtınîler ile mücadeleye devam etmiştir. Bu mücadelede en keskin önlemleri alan kişi olarak onun Beyhak ve komşu bölgelerindeki Bâtınîler ile yapılan mücadelelerde derin izleri mevcuttur. Sultan Sencer'in vezîri Ebû Nâsr Ahmed b. el-Fazl, Bâtınîler'e karşı cihad edilmesi, yakalandıkları yerde öldürülmeleri ve mallarının yağmalanması, ayrıca Bâtınîler'in yoğun olarak bulunduğu Beyhak ve Turaysîs şehrine ordu gönderilmesi konusunda emir vermişti. Bununla birlikte Beyhak bölgesinde bulunan Tezer²⁵⁸ köyüne de kuvvet gönderilmesine karar verildi. Şevval 521/Ekim-Kasım 1127 tarihinde Beyhak'a giden ordu ne kadar Bâtınî varsa kılıçtan geçirdi. Aynı manzara tam manasıyla bir Bâtınî

²⁵⁴ Sultan Sencer'in eşi. Bkz. Bülent Kaçın, **Selçuklu Hatunları**, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 131.

²⁵⁵ Selçuklular'da âmil kelimesi hem vergi memuru hem de genel anlamda devlet memuru anlamında kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Erkal, "Âmil", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, III, 58-60.

²⁵⁶ Bundârî, 148-150; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 184 vd., 193 vd.; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 242 vd.; Agacanov, **Selçuklular**, 263; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 308 vd.

²⁵⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 115, 227.

²⁵⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 271, 276; İbnü'l Esir, bu köyün adını "*Tarz köyü*" olarak vermektedir. İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, X, 499-500.

şehri olan Turaysîs'te de yaşanmıştır. Bâtınîler'in yoğun olarak yaşadığı Beyhak'taki Tezer köyüne önce Sultan Sencer'in emîrlerinden Emîr Ertiş Celâlî daha sonra da Emîr Erkuş Hatunî ile gelen askerî birlikler, Tezer halkından birçok kişiyle beraber, buradaki Bâtınîler'in lideri olan el-Hasan b. Semîn'i de öldürmüştür. Aynı yıl Sultan Sencer'in emîrlerinden Emîr Kucuk Sultanî de bölgeye gelmiş ve Tezer köyünü harap edip, kale halkından bir grup insanı öldürmüştür. Ramazan 535/Nisan-Mayıs 1141 yılı Ramazan ayının sonlarında ise Emîr Aksungur idaresinde Turaysîs'e giden birlikler Mîc köyünde Turaysîs halkından birçok kişiyi öldürmüşlerdi. Daha sonra Emîr Aksungur ve beraberindeki birlikler 536/1141-1142 yılında da Beyhak bölgesindeki Mâzînân'a gelerek burada Bâtınîler'e karşı faaliyetlerde bulunmuştur.²⁵⁹ 546/1151-1152 yılında Beyhak'a komşu bulunan Turaysîs'e son yapılan seferde ise Emîr Kucuk Sultanî, Bâtınîler'in elinde bulunan yerlere baskınlar düzenleyerek yağma etmiş, bölgeyi yakıp yıkarak onlara büyük zararlar verdikten sonra pek çok esirle geri dönmüştür. Selçuklu hükümdarlarının bütün çabalarına rağmen Bâtınîler'e yıkıcı bir darbe indirilememiş ve varlıklarını devam ettirmişlerdir.²⁶⁰

25 Zilkade 537/11 Haziran 1143 tarihinde Sebzevâr halkı ile Ceşm köyü halkı arasında yaşanan savaş, Beyhak'taki sosyal ve ekonomik çöküntünün yegâne sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tarz olaylar, Beyhak hakkında müstakil bir kaynak olan *Tarih-i Beyhak*'ta sıkça nakledilmektedir. İki kasaba halkı arasındaki bu savaş bir kez daha 24 Receb 538/1 Şubat 1144 tarihinde tekrarlanmıştır.²⁶¹ Sosyal hayattaki kargaşaya bazı durumlarda şehir hâkimleri de sebep olabilmekteydi. Farklı emîrlere bağlı iki gûlam arasında çıkan bir tartışma, sonu gelmez yağmalarla ve ölümlerle sonuçlanabilmekteydi. Beyhak ve çevresinde sayıları epey fazla olan bu tarz toprak sahipleri, gençlerin kendilerine saygı göstermediğini bahane ederek şehri

²⁵⁹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 271, 276; İbnü'l Esîr, olayın tarihi 520/1126 olarak kaydetmiştir. İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 499-500; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 151-153; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 214; Sevim-Merçil, 262-263; Bernard Lewis, **The Assassins: A Radical Sect in Islam**, çev. Kemâl Sarısözen, **Haşîşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat**, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2004), 95; Agacanov, **Selçuklular**, 287-288; Kaya, **Bâtınîler**, 72; Piyadeoğlu, **Horasan**, 77-78, 159.

²⁶⁰ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, XI, 139; Kaya, **Bâtınîler**, 73; Piyadeoğlu, **Horasan**, 78; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 259-261.

²⁶¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 276; Piyadeoğlu, **Horasan**, 77-78; Pırlanta, "Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam", 713.

yağmalayabilmekte ve hatta bu durum daha sonra iki şehir arasında çatışmaya dsahi dönüşebilmekteydi. Nitekim İbn Funduk²⁶², 3 Zilkade 532/13 Temmuz 1138 tarihinde Sebzevâr'da çarşı ortasında Muhtarîler ailesine mensup Sedîdüddîn Mes'ûd Muhtar'ın hizmetçileri ile el-Kisâî en-Nahvî'nin evlâtlarından Kisâîler ailesine mensup olan Ecel Cemâleddîn el-Hüseyin b. Ali el-Beyhâkî'nin hizmetçileri arasında muharebe çıktığını ve her iki taraftan çok sayıda kişinin öldüğünü nakletmektedir.²⁶³ Aynı konuda bir diğer örnek ise Rezkan köyünde Seyyidü'l-Ecel Celâleddîn Muhammed ve İzzeddîn Ebû Naim'in hizmetçileri ile onun babası Şehabüddîn'in gulâmları arasında 22 Safer 535/7 Ekim 1140 tarihinde meydana gelen husumettir. Bu olay sebebiyle bölgede büyük sorunlar çıkmıştır. Bu durumun çözülmesi için bölgenin ileri gelenleri saraya gitmişler ve sonunda Beyhak'ın idaresi Seyyidü'l-Ecel Celâleddîn Muhammed'in sorumluluğuna bırakılmıştır.²⁶⁴

Sultan Sencer'in Katvan Savaşı'nda yenilmesini takiben başkent Merv'de yaptığı yağmadan sonra Nîşâbûr'a yönelen Hârizmşâh Atsız b. Muhammed²⁶⁵, Nîşâbûr'da yağma yapmadıysa da Sencer'e bağlı emîrlerin mallarını müsadere etmişti. Hârizmşâh Atsız, Nîşâbûr'da olduğu gibi Beyhak'ta da 536/1142 yılında hutbeyi kendi adına çevirdi. 1 Zilkade 536/28 Mayıs 1142 tarihinden, 21 Zilhicce 536/ 17 Temmuz 1142 tarihine kadar Atsız'ın adı yaklaşık 2 ay boyunca hutbelerde okunmaya devam etmiştir. *Tarih-i Beyhak*²⁶⁶'ta bu tarihler arasında sikkenin de değiştiğinden bahsedilir. Büyük ihtimâlle Atsız bu kısa dönem içinde kendi adına para da bastırmış olmalıdır. İbn Funduk²⁶⁷ yine bu tarihte Emîr Böri bars b. Kariğ'in, Atsız'ın kendisine iktâ olarak verdiği Beyhak bölgesine geldiğini kaydeder. Hârizmşâh Atsız b. Muhammed'in bir kısım askerini komuta eden kardeşi Hârizmşâh Yınaltegin b. Muhammed de Beyhak ve çevresinde yağma faaliyetlerinde bulunmuştur. Yınaltegin'in bu yağmalarında

²⁶² **Tarih-i Beyhak**, 268.

²⁶³ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 268-270; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, 240; Piyadeoğlu, **Horasan**, 144-145.

²⁶⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 275-276.

²⁶⁵ Hârizm ve İran'da hüküm süren Türk-İslâm hânedanı Hârizmşâhlar'ın hükümdarlarındandır. Bkz. Aydın Taneri, "Hârizmşâhlar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XVI, 228-231.

²⁶⁶ İbn Funduk, 272.

²⁶⁷ **Tarih-i Beyhak**, 272.

muhakkak ki Hârizmşâh Atsız'ın da rolü vardır. Uzun sürmeyen bu hâkimiyete Sultan Sencer son vermiş olsa da Atsız'ın Beyhak'ta halka verdiği maddî ve manevî zararın telafisi mümkün olmamıştır.²⁶⁸

Ramazan 538/Mart-Nisan 1144 tarihinde Beyhak'a gelen Hârizmşâh Yinaltegin b. Muhammed tarafından Sebzevâr'ın şah duvarının (şehristân) kuleleri tahrip edildi. Yinaltegin, Feryûmed'i talan edip yıkmış, aynı yıl içinde iki kez saldırıp, Cemâziyelâhîr 539/Kasım-Aralık 1144 ve Receb 539/Aralık-Ocak 1144 tarihlerinde bölgedeki başka bir köy olan Dâverzen köyünde de on beş kişiyi öldürmüştü. Daha sonra kaleyi ele geçirip oradan Deyvere köyüne gelmiş, üç gün boyunca bölgeyi yağmalamış, buradan da Turaysîs, Tabes ve Gilan'a gitmiştir. Tekrar Beyhak'a kast ettiğinde Yinaltegin ile başa çıkamayacaklarını anlayan bölge halkının ileri gelenlerinden Seyyidü'l-Ecel Celâleddîn Seyyidü'n-nükebâ Muhammed b. Yahyâ el-Alevî el-Hüseynî bu sırada Nîşâbûr şahnesi olan Emîr İltet'i çağırmıştır. Nîşâbûr'dan gelen birlikler bölgede toplanmış ve on beş gün bölgede kalmışlardır. Bunun üzerine Hârizmşâh Yinaltegin geri dönmüştür. Yinaltegin'in Beyhak'a yaptığı bu saldırıları Hârizmşâh Atsız'ın talimatıyla yapmış olması muhtemeldir.²⁶⁹ İbn Funduk²⁷⁰, Hârizmşâh Yinaltegin'in Beyhak'a tekrar geldiğinde, kim tarafından kesilirse ona bela erişip ömrünün kısılacağı yönünde efsaneler bulunan bir ağacı da yaktığından ancak kendisine bir fenalık gelmediğinden bahseder. Hârizmşâh Yinaltegin b. Muhammed

²⁶⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 272; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, 82; Hüseyinî, 67; Râvendî, I, 170; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, XI, 85, 252, 269-271; Bundârî, 251; Alaaddîn Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTKY, 2013), 257; Reşîdüddîn, 119; **Tarih-i Güzîde**, 72; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, XII, 145; Ahmed b. Mahmûd, 206; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 336 vd., 341-342; İbrahim Kafesoğlu, **Harezmsâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, (Ankara: TTKY, 2000), 54-56; Gerâyîlî, **Nîşâbûr**, 114-115; Barthold, **Türkistan**, 343-344; Meryem Gürbüz, **Hârizmşâhlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2005, 3; Piyadeoğlu, **Horasan**, 79-80, 145; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 270 vd., 275-276; Agacanov, **Selçuklular**, 277-278; Yazar, "Nîşabur'un Siyasî Durumu", 144-145; Abdülkerim Özeydin, "Sencer", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXVI, 510.

²⁶⁹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 272.

²⁷⁰ "..... Yinaltegin b. Hârizmşâh onu yakmalarını emretti. Ona ve maiyetine bir zarar gelmedi. Çünkü ateşi kullandılar. O ağacı bir ateşperest Zerdüşt dikmişti ve eğer söküp götürselerdi garip bir olayın meydana gelmesi mümkün olurdu. Ondan sonra Emîr Yinaltegin 551 yılına kadar kaldı, on dört yıl daha yaşadı. Feryûmed ağacının (servisinin) özelliği şuydu: Gözü o ağaca ilişkin her padişahın başına o yıl mutlaka bir musibet gelirdi. Ömürler bu tecrübeyi tekrarlamıştır." **Tarih-i Beyhak**, 281-283.

549 yılının Safer/1154 Nisan-Mayıs ayının ortalarına kadar Beyhak'ı kuşatma altında tutmuş, köylerde bulunan halkı rahatsız etmiş ve bölgeyi tahrip etmiştir. Uzun süren savaş ortamı ve yağmalardan dolayı insanların birbirini öldürmesi, kıtlık ve bela artmıştır. 1000 kişinin yaşadığı söylenen Râz köyünde Yınaltegin'in saldırılarından sonra on yedi kişiden fazlası kalmamıştır. Bölgenin diğer köyleri de aynı şekilde etkilenmiş, özellikle Bagin köyü, Şiştemed köyü ve Zemîc bölgesi de tahrip edilmiş ve yağmalanmıştır. Ondan sonra 549/1154-1155 yılında kıtlık ve veba meydana gelmiş, yiyecek değerli olmuştur. Kıtlık ve hastalık zamanlarında birçok kişi ölmüş, Beyhak halkı bu durumdan çok olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Yınaltegin'in faaliyetleri sonucunda, azalan nüfusu ve yıkık dökük binalarıyla Beyhak, harap bir görünümdeydi.²⁷¹

Oğuz istilâsı, Horasan'ın sosyal ve ekonomik hayatına en büyük zararı veren mühim bir hadisedir. Başlarda Selçuklu Devleti'ne bağlılık göstererek vergi veren Oğuzlar ile Selçuklular arasındaki anlaşmazlık savaşla sonuçlanmış ve yapılan savaş Oğuzlar kazanmıştır. Savaşın tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte 547/1152-1153 ile 548/1153-1154 tarihleri arasında gerçekleşmiş olmalıdır.²⁷² Çevresinde bulunan emîrlerin ısrarları neticesinde Oğuzlarla savaşmaya karar veren Sultan Sencer, bu savaşta Oğuzlar'a esir düşmekten kurtulamamıştır (548/1153-1154).²⁷³ Sultan Sencer'in esareti sonrasında vezîri Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Nişâbûr'a giderek Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşâh'ı tahta çıkartmış ve adına hutbe okutmuştur (19 Camâziyelâhir 548/11 Eylül 1153).²⁷⁴ Başkent Merv ve

²⁷¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 271; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 423; Kafesoğlu, **Harezmşahlar**, 67; Barthold, **Türkistan**, 345-346; Piyadeoğlu, **Horasan**, 79-80, 146.

²⁷² İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, XI, 154-155; Bundârî, 252-253; Reşîdüddîn, 121-122; Mîrhând, **Selçuklular**, 189-191; Ahmed b. Mahmûd, 230-232; Gerâyîlî, **Nişâbûr**, 115; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 409; Turan, **Selçuklular**, 244-245; Piyadeoğlu, **Horasan**, 81-83; Agacanov, **Selçuklular**, 302; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı (1153)", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, V, S. 1, (Ankara: 1947), 168-169.

²⁷³ Hüseyinî, 86; Râvendî, I, 174-176; **Tarih-i Cihan Güşa**, 261; **Tabakât-ı Nâsirî**, 95-96; **Tarih-i Güzide**, 75; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 409 vd., 414 vd.; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 300; Sevim-Merçil, 282; Şeşen, **İslam Medeniyeti**, 353; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 282; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 333-334; Özeydin, "Sencer", **DİA**, XXXVI, 511.

²⁷⁴ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, XI, 157 vd.; Ahmed b. Mahmûd, 233; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 416-418; Agacanov, **Selçuklular**, 319; Piyadeoğlu, **Horasan**, 84-85; Cihan

Tûs'tan sonra Oğuzlar Nîşâbûr'a yönelmişler ve şehre girerek yağmaya başlamış, yağma sırasında da halkı öldürmekten geri durmamışlardı. Oğuzlar çekildikten sonra Nîşâbûr'da bu sefer de mezhep çatışmaları ve kargaşadan istifade eden başıbozukların eylemleri başlamış, ayakta kalabilen bazı binalar da bu çatışmalarda yerle bir edilmişti. Bunun sonrasında Süleymanşâh daha önce hâkim bulunduğu Cürcân'a geri dönmüştür. Emîrlere onun gitmesinden sonra Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu olan Mahmûd Han b. Muhammed b. Buğra Han'ı Horasan'a davet ederek adına hutbe okutmuşlardır. Mahmûd Han, Oğuzlar'ın üzerine yürümüş ancak yapılan bu mücadelelerde başarılı olan taraf daha ziyade Oğuzlar olmuştur. Bu arada Sultan Sencer esaretten kurtulmayı başarmıştır.²⁷⁵ Oğuzlar'ın Beyhak'ta neler yaptığı ve istilâlarının Beyhak bölgesindeki sonuçları hakkında net bir bilgiye ulaşamamış olsak da Oğuzlar'ın Nîşâbûr'da yaptıkları düşünüldüğünde, Beyhak bölgesinin bu durumdan etkilenmemiş olması mümkün gözükmemektedir. Horasan genelindeki durum Oğuz saldırılarıyla beraber her geçen gün daha da kötüye gitmiş, çökmüş olan ekonomik hayat beraberinde sosyal hayatın da çökmesine neden olmuştur. Kültürel hayat yok olmuş, kıtlık ve salgın hastalıklarla nüfus azalmış, göç artmıştır.²⁷⁶ *Lübâbü'l-Ensâb*²⁷⁷'ta hakkında bilgi verilen ve Beyhak'ta mukim bir şahıs sayesinde 548/1153-1154 yılında yaşanan genel bir veba salgınının Beyhak'ı da etkilediğini öğrenmekteyiz.

Piyadeoğlu, "Sultan Sencer'in Kürdistan Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme", **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, VI/Bahar, 2017, 6.

²⁷⁵ İbn Havkal, **Kitâbu Sûreti'l-'arz**, 371; Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, **Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri**, çev. Nuh Arslantaş, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 103; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, XI, 158-159; Râvendî, I, 176-178; Bundârî, 254; **Tarih-i Cihan Güşa**, 262; Mîrhând, **Selçuklular**, 194-195; Turan, **Selçuklular**, 245; Gerâyîlî, **Nîşâbûr**, 10, 116-118; Piyadeoğlu, **Horasan**, 85-86, 90; Agacanov, **Selçuklular**, 312-317, 320; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle ilgili Bir Deneme", **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, (Ankara:1995), 397; Yazar, "Nişabur'un Siyasî Durumu", 145; Honigmann, "Nîşâpûr", **İA**, IX, 303.

²⁷⁶ Piyadeoğlu, **Horasan**, 146-147.

²⁷⁷ İbn Funduk, **Lübâbü'l-Ensâb**, II, 647.

Bu kargaşa döneminde Emîr Müeyyed Ay-aba²⁷⁸,nın her geçen gün şöhretinin ve gücünün artmasıyla birlikte pek çok emîr de ona itaat etmişti. Bunun neticesinde o, Nîşâbûr ve çevresindeki birçok yeri ele geçirerek Oğuzlar'ı bu şehirlerden uzaklaştırmaya muvaffak olmuştur (550/1155-1156). Yapmış olduğu düzenlemeler ve olumlu yönetim neticesinde zamanla halk da ona itaat etti.²⁷⁹ Nîşâbûr'a hâkim bulunan Müeyyed Ay-aba, Nîşâbûr'da imar faaliyetlerine girişmiştir.²⁸⁰ Sultan Sencer yaklaşık üç yıl Oğuzlar'ın yanında tutsak kaldıktan sonra Ramazan 551/Ekim-Kasım 1156 tarihinde esaretten kurtulmuştur. Horasan emîrleri ve askerleri onun etrafında toplanmış ancak yaşadıklarının da etkisiyle hastalanan Sultan Sencer, 14 Rebûlevvel 552/26 Nisan 1157 tarihinde vefat etmiştir. Onun ölümüyle birlikte yüz yılı aşkın bir süre dünyanın en önemli devletlerinden biri olan Büyük Selçuklular Devleti fiilen sona ermiştir. Sultan Sencer, her şeye rağmen ölümünden önce devleti devam ettirmesi ümidiyle kız kardeşinin oğlu Mahmûd b. Muhammed'i Horasan'a tayin etmiştir. İbn Funduk²⁸¹,un belirttiğine göre, Oğuz beyleriyle birlikte Mahmûd b. Muhammed'in oğlu melik Celâleddîn Muhammed b. es-Sultan Mahmûd b. Muhammed b. Buğra Han askerî birlikleriyle birlikte Beyhak'a gelip Sebzevâr'ı mahasara altına aldıktan sonra bölgede 20 Cemâziyelâhir 554/9 Temmuz 1159 ile 27 Camâziyelâhir 554/16 Temmuz 1159 tarihleri arasında yedi gün boyunca hiç ara verilmeksizin süren bir savaş olmuştur. İbn Funduk bu savaşın kiminle olduğunu belirtmemektedir. Ancak kuşatma başarısız olunca askerî birlikler Mahmûd Han'ın da bulunduğu Nesa ve Ebiverd'e geri dönmüşlerdir. Bölgeye gelen Oğuzlar Sebzevâr'da yağma yapmamış hatta bir tek kişiyi bile öldürmemişlerdir. Bu da bize Oğuzlar'ın Sebzevâr'ı uzlaşma yoluyla ele geçirdiğini düşündürmektedir. Nitekim Oğuzlar kendilerine mukavemet gösteren Tûs şehrini yağma ve katliama uğratmakta tereddüt etmemişlerdir. Akabinde Sultan Sencer'in esaretten kurtulması sonrasında belli bölgelere çekilen Oğuzlar, tüm Horasan'a geri dönmüşlerdir. Sencer'in ölümüyle

²⁷⁸ Büyük Selçuklu emîrlerindendir. Aynı zamanda Müeyyed Ay-aba, Sencerin emîrlerinden Emîr Kamac'ın torunudur. Faruk Sümer, "Müeyyed Ay-Aba", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXI, 479-480.

²⁷⁹ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, XI, 159-160; Bundârî, 254; Gerâyilî, **Nîşâbûr**, 118; Agacanov, **Selçuklular**, 320; Piyadeoğlu, **Horasan**, 90-91; Yazar, "Nişabur'un Siyasî Durumu", 145; Sümer, "Müeyyed Ay-Aba", **DİA**, XXXI, 479-480.

²⁸⁰ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, XI, 155; Râvendî, I, 176-178; Strange, **The Lands**, 470; Gerâyilî, **Nîşâbûr**, 118; Piyadeoğlu, **Horasan**, 91.

²⁸¹ **Tarih-i Beyhak**, 271-272.

sahipsiz kalan Horasan askerlerinin çoğu Müeyyed Ay-aba'nın etrafında toplanmış, o da Horasan'nın büyük bölümünde olduğu gibi Beyhak bölgesinde de hâkimiyet kurmaya muvaffak olmuştur.²⁸² Elinden çıkan Nîşâbûr'a tekrar hâkim olan Müeyyed Ay-Aba, 10 Muharrem 561/16 Kasım 1165 tarihinde süvari ve piyadeden oluşan donanımlı bir ordu ile Sebzevâr'a gelmiş, peşpeşe meydana gelen muharebelerden sonra kasabanın duvarını güney tarafına doğru tahrip etmiş ve meydana gelen olaylar esnasında birçok kişi öldürülmüştür. Başarısız olunca Sebzevâr'ın ileri gelen ailelerinden bazı kimseleri rehin alıp Nîşâbûr'a götürmüş ve 5 Safer 561/11 Aralık 1165 tarihinde geri döndüğünde Cemâziyelevvel 562/Şubat 1167 ve Camâziyelâhir 562/Mart 1167 tarihlerinde bölgede başka muharebeler daha olmuş ve savaş iki ay boyunca sürmüştür. Hüsrecird'teki çarpışmalar sırasında şehir ve kale harap edilmiştir. Müeyyed Ay-Aba'nın bölgede kuvvetlenmesinden rahatsızlık duyan İl Arslan b. Hârizmşah²⁸³, kendi emriyle bölgede bulunan Hârizm maiyetinden Emîr Esen-Aba Yabgu, Emîr Necmü'l-mülk Ali Hâce, Emîr İsen, Emîr Bûri Bismilî gibi isimlerden oluşan sâir ümerâsını muhasara eden Müeyyed Ay-Aba'yı 562/1166-1167 yılında bölgeyi terk etmeye zorlamıştır. İl Arslan b. Hârizmşah Atsız adına Horasan'da ilk önce 561/1166 yılının Kurban Bayramı'nda Sebzevâr'da ve Ramazan 562/Haziran 1167 tarihinde de Nîşâbûr'da hutbe okutulmuştur. Böylelikle Beyhak'ta resmî olarak Hârizmşahlar hâkimiyeti başlamıştır.²⁸⁴

²⁸² İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 284; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, 121-122; Hüseyinî, 87; Râvendî, I, 179-180; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, XI, 173, 179-180, 187; Bundârî, 232, 254; **Tarih-i Cihan Güşa**, 263; Mîrhând, **Selçuklular**, 195-196, 198; Ahmed b. Mahmûd, 234-236; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 454 vd., 459 vd., 471; Kafesoğlu, **Harezmsahlar**, 72; Turan, **Selçuklular**, 245-246; Gerâyilî, **Nîşâbûr**, 119; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 307-308; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 161; Piyadeoğlu, **Horasan**, 92-93; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 284; Agacanov, **Selçuklular**, 321-323; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 337-338; Sümer, "Müeyyed Ay-Aba", **DİA**, XXXI, 479-480.

²⁸³ Hârizm ve İran'da hüküm süren Türk-İslâm hânedanı Hârizmşahlar'ın hükümdarlarından Hârizmşah Atsız b. Muhammed'in oğlu ve Hârizmşahlar'ın ondan sonraki hükümdarıdır. Kafesoğlu, **Harezmsahlar**, 73 vd.; Taneri, "Hârizmşahlar", **DİA**, XVI, 228-231.

²⁸⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 284; Hüseyinî, 88, 114-115; Bundârî, 254; Reşîdüddîn, 128; Kafesoğlu, **Harezmsahlar**, 78-79; Barthold, **Türkistan**, 351; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 342, 471; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 309; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 162; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 286; Agacanov, **Selçuklular**, 323-324; Konukçu, "Beyhak", **DİA**, VI, 58.

2. BÖLÜM

BEYHAK'IN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

2.1. HALKIN SOSYAL YAPISI

2.1.1. Etnik Yapı ve Dil

Beyhak, Horasan'daki ticaret yollarının kavşağında bulunan önemli bir coğrafi konuma sahiptir. Ayrıca tarihsel süreci de bunu destekler nitelikte olduğundan etnik ve kültürel anlamda insan yapısı çeşitlidir. Beyhak'ta yaşayan halk Farslar, Araplar ve Türklerden oluşmaktadır.²⁸⁵

Keyânîler Hânedanı'nın (M.Ö. 900-775) son hükümdarlarından olan Behmenü'l-mülk b. İsfendiyâr tarafından kurulduğu rivâyet edilen Beyhak'ın ilk sakinleri Farslardır. Kökenleri Horasan'a Orta Asya'dan gelen Ârî Irk'a dayandırılan Farslar, Pers ve Sâsânî hâkimiyetinde de Nîşâbûr çevresinde ve dolayısıyla Beyhak'ta ana unsur olamaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla bölge tarihinde ve kültüründe çok önemli bir yerleri vardır. Sâsânîler zamanında Horasan'daki İslâm fetihleriyle İslâm dini ve idarecileri ile tanışan Fârisîler bu yeni durumu kabullenmekte zorlanmışlar ancak kendi dinleri olan Mecusiliği yaşamak konusunda baskı görmemişlerdir. Zaman içinde Farsların İslâm dinini kabul etmeleri onlar için cazip bir hal aldığına da Emevîler tarafından takip edilen mevâlî²⁸⁶ politikası Fars halkının İslâm dinine girme sürecini büyük ölçüde sekteye uğratmıştır. Beyhak'ın tam bir İslâm şehri olmasından

²⁸⁵ Ya'kûbî, **Kitâbu'l-büldân**, 59; **Hudûdü'l-Âlem**, 57; Uslu, **Horasan Tarihi**, 29; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 133, 162 vd.; Piyadeoğlu, **Horasan**, 16; Pırlanta, **Nişabur**, 38; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devrinde İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir: Nişabur", **Selçuklular-Makaleler**, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011), 278; Özgüdenli, "Nîşâbûr", **DİA**, XXXIII, 149.

²⁸⁶ Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir terim. Bkz. İsmail Yiğit, "Mevâlî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXIX, 424-426.

sonra ve bir Selçuklu şehri olarak da Beyhak halkının önemli bir kısmı tarihsel sürecine paralel olarak Fars kökenli ailelerdir.²⁸⁷

Beyhak'taki bir diğer etnik unsur ise Araplardır. Beyhak ve çevresi, 30/650-651 tarihinde Müslümanlarca fethedildikten sonra Arap nüfus ile tanışmıştır. Horasan genelinde uygulanan iskân politikası ve ayrıca zaman içinde Nîşâbûr'un bir ilim ve kültür merkezi haline dönüşmesi Arap nüfusunun hızla artmasına sebep olmuştur. Bu iskân politikası çerçevesinde Ziyâd b. Ebîhi'nin 51/671-672 yılında gönderdiği elli bin kişi, aileleriyle birlikte Nîşâbûr ve Beyhak gibi Horasan'ın önemli bölgelerine yerleştirilmiştir. Arap nüfusu akışı, Emevîler döneminde olduğu gibi Abbâsîler döneminde de yeni gelen yerleşimcilerle artmaya devam etmiştir. Nîşâbûr ve çevresi, Tâhirîler döneminden itibaren Horasan'ın merkezi olmuş ve bu durum Saffârî ve Sâmânî dönemlerinde de sürmüş ve Arap göçlerini kendisine çekmeye devam etmiştir. Bu dönemde İslâmlaşma sürecini tamamlayarak tam bir İslâm şehri haline gelen Beyhak idarî, ilmî, kültürel, sosyal ve ticarî yönden kendine önemli bir yer edinmiştir. Buraya yerleşen Araplar, yerli halkla kaynaşmaya ve iç içe yaşamaya başlamışlardır. Bunlar zamanla yerli halkın konuştuğu Farsçayı öğrenmişler, bununla beraber konuşmaya da başlamışlardır.²⁸⁸

İbn Funduk²⁸⁹, bizim de tezimizde ziyadesiyle faydalandığımız *Tarih-i Beyhak* adlı eserinde Beyhak'ta bulunmuş, yerleşmiş ve burada vefat etmiş sahâbeden kişileri zikrederken, haklarında da tafsîlât vermektedir. Bu tafsîlâtın tamamını burada zikretmemiz mümkün olmadığından Beyhak'ta bulunmuş ve bölgeye yerleşmiş olan sahâbeden kişilerin isimleri ve haklarında kısa bilgiler vermekle yetineceğiz. Bunlardan ilki, mezarı Beyhak'ın Hüsrevâbâd köyünde bulunan *Ebû Refaat Temîm b. Esîdü'l-advî*'dir. *Kattan b. Amr b. el-Ehtem* de Beyhak'ta vefat etmiş ve onun

²⁸⁷ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 39 vd.; Uslu, *Horasan Tarihi*, 18 vd.; Piyadeoğlu, *Horasan*, 101; Pırlanta, *Nişabur*, 141-145; Konukçu, "Beyhak", *DİA*, VI, 57; Kurtuluş, "Keyânîler", *DİA*, XXV, 346.

²⁸⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldan*, 463 vd.; Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Büldân*, 59; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 23-25, 284-286; Uslu, *Horasan Tarihi*, 53-55, 135 vd.; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, 150 vd.; Usta, *Sâmânîler*, 36 vd.; Piyadeoğlu, *Horasan*, 103; Pırlanta, *Nişabur*, 145-149; Barthold, "Tâhirîler", *İA*, XI, 636-637; Konukçu, "Beyhak", *DİA*, VI, 57-58; Kurt, "Tâhirîler", *DİA*, XXXIX, 403-404.

²⁸⁹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 23-25.

çocukları Beyhak'a yerleşmişlerdir. *el-Emîr el-Mühelleb b. Ebû Sufre* ise Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân'ın Horasan valilerindendir. Kendisinden sonra Horasan'a tayin edilen oğlu Emîr Yezîd b. el-Mühelleb de bir süre Beyhak'ta kalmıştır. Beyhak'ın köklü ailelerinden olan ve Yezîd b. el-Mühelleb'in bölgede kalan akrabalarının oluşturduğu Mühellebîler ailesi hakkında tezimizin Beyhak'taki mahallî aileler kısmında ayrıntılı bilgi verilecektir. Zira Mühellebîler ailesi uzun zaman Beyhak'ın yöneticiliğini yapmış, Beyhak tarihinde önemli bir yer edinmiş köklü bir ailedir. *Hümâm b. Zeyd b. Vasîbe* ise Beyhak'ın Eyzi köyünde yaşamış ve burada vefat etmiştir. Burada evlâtları kalmış ve onun adıyla çağrılmışlardır. Mezarı Hüsrevcird'te olan *el-Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî eş-Şair* Beyhak'ta yerleşmiş, evlâtlarına ve ailesine Mirdâs'ın evlâtları demişlerdir. *Kanber Mevlâ ve Hacîb Emîrû'l-Mü'minîn Ali* ise bir süre Beyhak'ta yaşamış ve burada evlenmiştir. Mezarı Nîşâbûr'dadır. Nîşâbûr'daki Mescid-i Hânî'ye adı verilen Hânî²⁹⁰, Kanber'in evlâtlarındandır. Sebzevâr'daki Şadan Mescidi de Kanber'in Sebzevâr'da doğan oğlu Şadan b. Kanber'e nispet edilmiştir. Hüsrevâbâd'ta da iki sahâbenin mezarı bulunmaktadır. Bunlardan biri *Ebû Refâa Temîm b. Râşid* ve diğeri ise İslâm fetihleri sırasında Abdullah b. Âmir tarafından Beyhak'ın fethiyle görevlendirilen ve bu sırada Beyhak'ta şehit olan *Esved b. Kûlsüm el-Advî* nin mezarıdır. İbn Funduk²⁹¹, sahâbeden kişileri zikrettikten sonra Hüsrevcird ve onun dışındaki yerlerde vefat etmiş ve buralarda mezarları olan seyyidler hakkında da geniş malûmat vermektedir. Çeşitli sebeplerle Beyhak'ta şehit edilmiş veya kendi eceliyle vefat etmiş, burada mezarları bulunan seyyidler genelde belli bir çevreye defnedilmiş ve bunlardan bazılarının mezarları ziyaret yeri haline getirilmiştir. Sebzevâr'da, Hüsrevcird'te, Âbârî ve Ceşm köylerinde defnedilmiş seyyid ailelerinden kişiler bulunmaktadır.

Nîşâbûr ve çevresinde faaliyet gösteren ilk Türk kavminin Sakalar olduğu rivâyet edilmektedir. Sâsânî-Akhun (Heyatıla) mücadelesinde Beyhak, diğer Horasan şehirleri gibi istilâya uğramıştır. İslâm hâkimiyetiyle tanıştığı dönemde Sâsânîler'e bağlı bir yerleşim merkezi durumunda iken burada önemli bir Türk nüfusu yoktur.

²⁹⁰ Abdullah b. Muhammed b. Hânî, Nîşâbûr'da adına inşa ettirilen bu mescidde (Mescid-i Hânî) uzun yıllar eğitimle meşgul olmuştur. Bkz. Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 155.

²⁹¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 284-286.

Bölgenin Tâhirîler döneminden itibaren idare merkezi konumuna gelmesi, birçok farklı ırktan insanla beraber Türkler'in de buraya göç etmesini beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Türkler genellikle asker olarak istihdam edilirken, İranlılar bürokrasi sınıfında yer almışlardır. Beyhak'a yerleşmiş olan Türk nüfus bize bu bölgede yerleşik düzende yaşayan Türkler'in varlığını da göstermektedir. Esedâbâd'ın sakinleri Afşar Türkleri bunlardandır. Bunlar göçebe ve yarı göçebe Türkmenler'e nispetle Türkmen boyları arasında çiftçiliğin hızla geliştiği dönemde buraya yerleşmiş küçük çiftçilerdir. Onlar arasında köy muhtarları da bulunmaktadır. Horasan'ın şehir ve köylerine yerleşen Türkler, özellikle Nîşâbûr ve Beyhak'ta yaşadıkları köylerin idaresi ile de meşgul olmuşlardır. *Tarih-i Beyhak*²⁹²'ta, bu bölgedeki önemli ailelerin tanıtıldığı kısımda “Evlâdu't Türk” isimli bölüm, Nîşâbûr ve Beyhak'ta sayıları çok fazla olan Türk kökenli ailelerin varlığını göstermekle birlikte Türklerin dinî ilimlerle de uğraştıklarını örneklerle anlatmaktadır. Zira bunlar arasında İmâm ve fakihler de bulunmaktadır. İlimle uğraşan Türkler el-Türk, et-Türk gibi künyeleri itibariyle diğerlerinden hemen ayrılmaktaydılar. Bu demektir ki Beyhak'a yerleşmiş olan Türkler zamanla askerlikten başka ilim sahalarında da faaliyet göstermişlerdir. Selçuklular döneminin sonlarına doğru bu Türk ailelerden çok fazla kişi kalmamıştır. Selçuklu hâkimiyetinde Nîşâbûr ve çevresine gelen büyük miktardaki Türkmen göçleri Anadolu'ya yönlendirilse de elbette ki burada kalan bakiyeler olmuştur. Kalan Türkmen ailelerinin bu bölgeye yerleştiklerini düşünmek bu durumda yanlış olmaz.²⁹³ Nîşâbûr ve çevresinde nüfuz oluşturmayacak şekilde var olan Çinliler, Soğdlular, Habeşliler, Keşmirliler, Rumlar, Hintli tüccarlar gibi diğer etnik unsurlara Beyhak'ta rastlamadığımızı da belirtmek isteriz.²⁹⁴

²⁹² İbn Funduk, 126.

²⁹³ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 126; *Mir'âtü'l-büldân*, I, 75; Turan, *Selçuklular*, 114 vd.; Gerâyilî, *Nîşâbûr*, 12; Uslu, *Horasan Tarihi*, 18, vd.; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, 194; Agacanov, *Oğuzlar*, 143-144, 340-341; Agacanov, *Selçuklular*, 197, 199; Şeşen, *İslam Medeniyeti*, 345; Piyadeoğlu, *Horasan*, 102; Pırlanta, *Nişabur*, 149-151; Piyadeoğlu, “İbrahim Yınal”, 129-130; Yazar, “Nişabur'un Siyasî Durumu”, 141; Konukçu, “Beyhak”, *DİA*, VI, 57; Özgüdenli, “Nîşâbûr”, *DİA*, XXXIII, 149; Kurt, “Tâhirîler”, *DİA*, XXXIX, 403-404.

²⁹⁴ Pırlanta, *Nişabur*, 151; Nilhan Sarıgül, *Selçuklu Başkenti Nîşâbûr: Kuruluşundan Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, 95.

Bölgede konuşulan dil de etnik unsurlara paralel olarak çeşitlidir. Selçuklular'ın bölgeye hâkim olduğu dönemde belli noktalarda toplanmış olarak yaşayan Türk nüfus ana dillerini kullanmaktaydı. Selçuklu hânedan mensuplarından Türkçe'yi yazı dili olarak kullananlar da vardır. Selçuklular döneminde her zümre kendi anadilini konuşmaya devam etse de Farsça en gözde dil durumundaydı. Beraber yaşamaya başlayan Fars ve Türklerin dilleri bir süre sonra doğal olarak birbirini etkilemeye başlamış, bunun neticesinde pek çok kelime Farsça'dan Türkçe'ye geçmiş, aynı şekilde Türkçe'den Farsça'ya geçen pek çok kelime olmuştur. XI. yüzyılın başlarında ise Farsça'daki Arapça kelimelerin sayısı artış göstermeye başlamıştı. Bölgenin diğer dillerine Türkçe'nin de etki ettiği muhakkaktır. Ancak yazı dili haline gelememesi sebebiyle bu çok geniş kapsamlı olamamıştır. Çünkü Selçuklular, resmî yazışmalarında Gazneliler'i takip ettikleri için Farsça ve Arapça etkin olmuştur. Özellikle Selçuklular'ın son dönemlerinde kaleme alınmış olan bazı eserlerde bu etki açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim Sultan Sencer döneminde yaşamış bir müellif tarafından kaleme alınan *Tarih-i Beyhak*, yer yer Arapça yazılmış kısımları olsa da eserin bütünü itibarıyla Farsça kaleme alınmış bir eserdir. Bölgedeki Oğuz ve Kıpçak kökenli Türkçe konuşan nüfusun da zamanla Farsça'dan yoğun bir şekilde etkilendiği görülmektedir.²⁹⁵

2.1.2. Yönetim, Toprak Mülkiyeti ve Bunun Sonucunda Ortaya Çıkan Mahallî Aileler

Selçuklu hâkimiyetindeki Beyhak'ta en üst düzey yönetici olarak Dîvân-ı Riyâset²⁹⁶'in başında reis bulunmaktadır ve günümüzdeki belediye başkanı (reisülbeled)'nin karşılığı olan bir statüdedir. Reisin görevleri ve atamasının nasıl yapıldığına geçmeden önce toplumu oluşturan sosyal sınıflardan kısaca bahsetmek

²⁹⁵ Hüseyinî, 47; Agacanov, **Selçuklular**, 197-198; Kurpalidis, 30-31; Piyadeoğlu, **Horasan**, 101-102; Merçil, **Dîvân Teşkilâtı**, 67-68; Erdoğan Merçil, "Selçuklular ve Türkçe", **Selçuklular-Makaleler**, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011), 100 vd.

²⁹⁶ Lambton'a göre, başlıca üç yerel dîvân vardır. 1-Kadı'nın Mahkemesi (Dîvânı), 2-Dîvân-ı Riyâset, 3-Şahne Dîvânı. Şer'î konular *Kadının Mahkemesi (Dîvânı)*'inde; vergi koyma, vergi toplama, genel işlemler ve dîvân'la ilgili işler *Dîvân-ı Riyâset*'te; genel güvenliğe ilişkin işler ise *Şahne Dîvânı*'nda görüşülürdü. Hepsinde olmasa bile bazı illerde bu üç dîvâna *Dîvân-ı Mezâlim* de eklenirdi ve reis aynı zamanda şikâyet de dinlerdi. Bkz. A. K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. N. Kaymaz, **Belleten**, XXXVII, S: 147, (Ankara: TTKY, 1973), 368.

yerinde olacaktır. Hiyerarşide reise yardımcı olan memurlar, orta sınıfı teşkil etmektedir. Ayrıca askerî aristokrasi, yüksek rütbeli memurlar, iktâ sahipleri ve tüccarlar bulunmaktadır. Ulemâ, edip ve müderrisler de şehrin diğer bir sosyal sınıfını meydana getirmektedir. Bu sınıf, kalabalık oluşları ve halk üzerindeki etkileriyle idarî kadronun tamamlayıcısı durumundadırlar. Şehrin ilmî yapısı içerisinde yer alan bu gruba en yakın sosyal sınıfı imâmlar ve şeyhler teşkil eder. Aynı zamanda bu kişiler şehrin ulemâ sınıfının önemli üyelerini teşkil etmekteydiler. Ayrıca çiftçiler (berzgerân) de diğer bir meslek grubunu teşkil eder. Şehirdeki en alt tabakayı ise ayyârlar oluşturuyordu. İlk zamanlarda “güçsüzlerin koruyucusu, yiğit, iyiliksever” olarak görülen ayyârlar, zamanla bu özelliklerini kaybetmeye başlamışlar, özellikle kargaşa zamanlarında şehirlere en fazla zarar veren gruplar haline almışlardır. Sultan Melikşah’ın ölümünü fırsat bilen ayyârların, Beyhak’ta nasıl bir kargaşa ve terör ortamı yarattıklarından daha önce bahsetmiştik. Bahsettiğimiz bu sosyal sınıflar Selçuklu hâkimiyetindeki Horasan şehirlerinin geneline ait olmakla birlikte elbette ki Beyhak için de geçerlidir. Bölgenin sosyal ve ekonomik şartlarına göre modellenip Beyhak’ta da sosyal hayatın bir parçası olarak var olmaya devam etmişlerdir.²⁹⁷

Beyhak’ın en üst düzey yöneticisi konumunda olan reis, görünürde valiye, gerçekte ise sultana bağlı bir şekilde çalışmaktaydı. İlk zamanlarda şehrin en önemli ailelerinden irsen intikal etmek üzere seçilse de daha sonraları bu seçim sultanın insiyatifinde kalmıştır. Ancak Beyhak’ta reislik makamı ve şehrin idaresi büyük ailelerin kendi içlerinde kuşaktan kuşağa aktarılmaya devam etmiştir. Selçuklu toprak yönetiminde zaman içinde iktâ sistemine geçilirken, dihkânlıkların Beyhak’ta miras olarak geçen mülk topraklara sahip güçlü ve zengin ailelerce devam ettirilmiş olması bu durum üzerinde etkili olmuştur. Örneğin Mühellebîler ailesinin fertleri kuşaktan kuşağa aktarılan bir düzen içinde uzun yıllar Beyhak’ın reisliği görevini yürütmüşlerdir. Mühellebîler ailesinden ve uzun bir zaman Beyhak’ın reisliğini

²⁹⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 274-275; Agacanov, **Selçuklular**, 188; Kurpalidis, 116, 149 vd.; Piyadeoğlu, **Horasan**, 109-110; Kafesoğlu, **Selçuklular**, 96; Merçil, **Dîvân Teşkilâtı**, 108; Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular’da Reislik Müessesesi”, **Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e 75. Doğum Yılı Armağanı**, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 112; Kafesoğlu, “Selçuklular”, **İA**, X, 401; Fr. Taeschner, “Ayyar”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)** (EF), I, 794; Özcan, “Ayyâr”, **DİA**, IV, 296.

yapmış Fakih Reis Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ²⁹⁸, Tuğrul Bey'in saltanatının hemen başında vefat edince yerine damadı ve akrabası olan Reis Ebû Sa'd el-Muzaffer b. Muhammed b. el-Hasan²⁹⁹ geçmiştir. Ondan sonraki reis bir süre Fakih Reis Ebû Abdullah'ın oğlu olan Hamza b. Muhammed³⁰⁰ olmuştur. Reis Hamza b. Muhammed'in meclisi (başkanlık sarayı) Hüsrevcird'te³⁰¹ bulunmaktaydı. Daha sonra Mühellebîler ailesinden Selçuklular zamanında Beyhak'ın reisliğini yapmış olan kişiler arasında Hâce Reis Ebû Abdullah Ahmed ez-Ziyâdî³⁰² (473/1080-1081), sonra oğlu olan ve Beyhak'ta yirmi yıl boyunca çok başarılı bir şekilde reislik yapmış ve halka büyük hizmetleri geçmiş Cemâlû'r-Rüesâ Ebû Ali el-Hüseyin³⁰³ (ö. 493/1099-1100), ondan sonra oğlu Emîr Reis-i Ecel Şemsü'l-Ümerâ Zeyne'l-Meâlî Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. el-Muzaffer b. el-Hasan (ö. 501/1107-1108)³⁰⁴, sonra da onun oğlu el-Emîr er-Reis el-Ecel Ziyâeddîn Muhammed³⁰⁵ (ö. 527/1132-1133)'i Beyhak'ın

²⁹⁸ İbn Funduk, Fakih Reis Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ'nın âlim, liyâkat sahibi bir insan olduğunu ve büyük dedesi İmâm Ebu'l-Kâsım Abdülazîz b. el-İmâm Yusuf b. Cafer Nîşâbûrî'yi pek çok cömertlik ve latîfelerle birlikte Nîşâbûr'dan Beyhak'a getirdiğini ve onunla samimi güzel bir ilişki kurduğunu söylemektedir. Bkz. **Tarih-i Beyhak**, 91-92; Ayrıca bakınız **Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a**, II, 190.

²⁹⁹ Nizâmülmülk, Reis Ebû Sa'd el-Muzaffer b. Muhammed b. el-Hasan'dan her zaman övgüyle söz eder ve onun meziyetlerini melik ve rüesâyâ anlatırdı. Bkz. İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 94.

³⁰⁰ Selçuklular zamanında, merkezî hükümet bazı durumlarda, kendi şehri dışında başka yerlere de reis tayin etmekteydi. Nitekim Beyhak reisi olan Hamza b. Muhammed de Tebriz ve Meraga'da reislik görevinde bulunmuştu. Hatta İbn Funduk, Hamza b. Muhammed'in görev için gittiği yerde vefat ettiğini söylemektedir. Bkz. İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 79, 94.

³⁰¹ İbn Funduk'un aktardığına göre Nizâmülmülk'ün babası Hâce Ebu'l-Hasan, Nizâmülmülk ile birlikte Beyhak'a geldiğinde Hamza b. Muhammed'in Hüsrevcird'teki meclisinde onu ziyaret etmiştir. Bkz. **Tarih-i Beyhak**, 79-80.

³⁰² Yaptığı hizmetlerle Beyhak'a çok emeği geçmiş olan Reis Cemâlû'r-Rüesâ Ebû Ali el-Hüseyin'in babasıdır. Bkz. **Tarih-i Beyhak**, 94-95.

³⁰³ İbn Funduk, Cemâlû'r-Rüesâ Ebû Ali el-Hüseyin hakkında, Beyhak'ın yirmi yıl boyunca onun ışığı ile süslendiğini ve onun Beyhak halkı için Zühal (Satürn) Yıldızı olarak nitelendirildiğini aktarmaktadır. Bu reis, 7 Rebîülevvel 493/21 Ocak 1100 tarihinde cumartesi gecesi aniden vefat etmiştir. Onun kalp krizi geçirdiği söylenmiştir. Bkz. **Tarih-i Beyhak**, 95.

³⁰⁴ İbn Funduk'un naklettiğine göre bu reis, Zilkade 501/Haziran-Temmuz 1108 tarihinde Rey'den bir mektubum var diyerek gelen yaşlı bir adam tarafından bıçakla yaralandıktan sonra vefat etmiştir. Bkz. **Tarih-i Beyhak**, 96-99.

³⁰⁵ İbn Funduk, el-Emîr er-Reis el-Ecel Ziyâeddîn Muhammed'in annesinin Nizâmülmülk'ün kardeşi el-Fakih el-Ecel Abdullah'ın kızı olduğunu bildirmektedir. Ayrıca bu reisin Sultan Sencer'in meclisine katılarak onunla yemek yeme şerefi elde ettiğini, şiirle ilgilendiğini ve şiirlerinde latîf tabiatlı birisi olduğunu söyler. Bu reis Rebîülevvel ayının başında 527/Ocak-Şubat 1133 Salı gününde Cüveyn'in Fuyuzâbâd köyünde vefat etmiştir. Bkz. **Tarih-i Beyhak**, 99.

reisleri arasında sayabiliriz. Bu arada Ziyâeddîn Muhammed büyüene kadar reislik görevini Fahrü'l-ulemâ Ebû Abdullah Muhammed b. el-Muzaffer³⁰⁶ (ö. 509/1115-1116) üstlenmiştir. el-Emîr el-İsfehsâlâr er-Reis el-Ecel Ziyâeddîn Muhammed'in Melîkü'r-Rüesâ Ebu'l-Hasan Zengi adındaki oğlu ve onun da el-Emîr Muhammed ve el-Emîr er-Reis el-Mübarîz Müeyyedü'd-dîn el-Hasan ve onun oğulları da Beyhak'ta Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar reislik görevlerini sürdürmüşlerdir. Ayrıca Salârîler ailesi gibi aileler de kısa süreliğine olsa da aile içi irsiyet bağına bağlı olarak Beyhak'ın riyâseti görevini üstlenmişlerdir.³⁰⁷

Sultan Sencer'in İnşâ Dîvânı³⁰⁸ başkanı olan Müntecebüddîn Bedî' el-Cüveynî³⁰⁹, *Atebetü'l-ketebe*³¹⁰ de reis terimini hem mahallî bir idareci hem de bir şehir veya vilâyete geniş yetkiler verilerek sultan tarafından tayin edilen askerî ve dinî hiyerarşiye karşı sivil hiyerarşiyle ilgili olan bir görevliyi ifade etmek üzere kullanmıştır. Askerî sınıflar hariç halkı ilgilendiren her konuda reislere tam yetki verilerek atandıkları görülmektedir. Bu geniş yetkileriyle doğru orantılı olarak sorumlulukları da o derece büyüktü. Reisin görevini ifa ederken kullandığı kendine ait bir sarayı da bulunmaktadır. Nitekim İbn Funduk³¹¹, Emîr Reis-i Ecel Şemsü'l-Ümerâ'nın bir başkanlık-reislik sarayı (hükümet konağı) yaptırdığını nakletmektedir. Reisler, halkın kontrolünü sağlamaya yönelik idarî bir görev üstlenirlerdi. Reis, her türlü esnaf grubundan ve köylüden alınan vergiyi takip eder, pazardaki fiyatları belirler ve alışverişleri kontrol ederdi. Ayrıca cami ve medreseleri denetlemek ve buralara

³⁰⁶ Beyhak Reisi Cemâlû'r-Rüesâ Ebû Ali el-Hüseyin'in kardeşidir. İbn Funduk onun hakkında âlim, faziletli, tasavvuf ehli ve saygılı hürmetli bir insan olduğunu ve hatta babası hakkında iki beyit methiye yazdığını nakletmektedir. Ayrıca âlim, fazilet sahibi kişiler de onun hakkında övgüler kaleme almışlardır. Bu reis 509/1115-1116 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. **Tarih-i Beyhak**, 96.

³⁰⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 54 vd., 83-101, 124; Kurpalidis, 116-117; Piyadeoğlu, **Horasan**, 109, 122; Kafesoğlu, **Selçuklular**, 96; Merçil, **Dîvân Teşkilâtı**, 116; Özaydın, "Reislik Müessesesi", 115.

³⁰⁸ Bu dîvân, Selçuklu sultanlarının öteki devletler ve eyaletler ile olan yazışmalarını, hükümdarların fermanlarını ve devletin çeşitli görevlilerinin tayin vesikalarını hazırlamak ile uğraşan müessesedir. Bkz. Merçil, **Dîvân Teşkilâtı**, 64 vb.

³⁰⁹ Sultan Sencer'in Dîvân-ı İnşâ başkanı ve nedimi. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Müntecebüddîn Bedî'", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXII, 25.

³¹⁰ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kurpalidis, 21 vd.; Ünal, **Sultan Sencer Dönemi Münşeat Mecmuası (Atebetü'l-Ketebe)**; Uzun, "Münşeat", **DİA**, XXXII, 18.

³¹¹ **Tarih-i Beyhak**, 98. İbn Funduk ayrıca "... Hüsrevcird'te Şemsu'r-Rüesâ Ebû Abdullah Muhammed b. Hamza'nın sarayı olan Hüsrevcird başkanlık sarayı vardı." demektedir. **Tarih-i Beyhak**, 79.

ehliyetli, faziletli ve sağlam itikatlı kişileri tayin etmek de reisin görev ve sorumlulukları arasındaydı. Bazı durumlarda reise kadının sahip olduğu yetkiler de verilebilmektedir. Nitekim bazı münferit olaylarda reislerin suçluları tevkif ettikleri de görülmüştür. Bu bağlamda reisler sultanın temsilcisi olarak siyâsî, idarî, dinî, iktisadî ve malî yetkileri haizdirler. Reislerin tayin edildikten sonra nasıl hareket edecekleri ve devletin onlardan beklediği şeyler *Atebetü'l-ketebe*'deki reis tayini ile ilgili menşurlarda tek tek sayılmaktadır. Bu menşurlar Beyhak reisliği'ne atanan kişilerin adlarına olmamakla birlikte genel olarak Selçuklu hâkimiyetindeki Horasan şehirlerinde yapılan reis atamalarının hepsinde geçerli olabilecek talimat, kural ve bilgiler içermektedirler. *Atebetü'l-ketebe*, otuz sekiz adet resmî belgenin toplandığı bir Münşeât Mecmuasıdır. Eserde hemen her konuda yapılan tayinler için yer alan fermanlar Selçuklu Devleti'nin işleyişi hakkında benzersiz bilgiler içermektedir. Yöneticilere aktarılan emirlerde öğütlere de yer verilmektedir ve bu öğütler daha ziyade sosyal içerikli mesajlardır. Eserdeki belgeler bize halkın günlük yaşamı hakkında ayrıntılar vermese de yöneticiden yapılması istenilen şeyler, toplumun sosyal düzeni ile ilgili ipuçları içermesi sebebiyle bizim için çok değerlidir. Reislik, düzenin korunması amacıyla çok geniş yetkilerle donatılmış bir makam durumundadır. Buna rağmen reis, vilâyet yöneticisi olan validen sonra gelen bir memurdur. Protokol olarak validen aşağıda olmasına rağmen valiye değil, doğrudan sultana karşı sorumlu olan reisler, sultanın iradesini halka bildiren kişi olarak şehrin en tanınmış ailelerinden seçilmektedir. Reisler bütün bu görevlerini Dîvân-ı Riyâsette görevli memurlar ve naipleri vasıtasıyla yerine getirirlerdi. Kurulan bu organizasyonda reise bağlı memurların oluşturduğu bu teşkilat, şehirdeki sosyal ilişkileri kadı ile birlikte organize etmektedir. Bu memurlar arasında diğer Selçuklu şehirlerinde olduğu gibi Beyhak'ta da kârdârân (maslahatgüzar), şahnegân (zabıta), âverdgân (asker, savaşçı), gomaşteğân (memurlar) hizmetkârân, mürettebân, nişândegân, mutevelliân ve mutasarrıfân gibi memurları sayabiliriz. Köylerin reisleri de bölgenin Dîvân-ı Riyâsetinden menşur ve izin almadan reislik iddiasında bulunamazlardı. Reisin iş birliği içinde çalıştığı kadılar, sosyal hayatın belki de en önemli faaliyetini yani adaletin yerine getirilmesi görevini üstlenmekteydiler. Kadılık makamına genellikle ulemâdan birinin atanması adet olmuştur. Genellikle ölen babanın yerine oğlu aynı göreve tayin edilirdi. Yine *Atebetü'l-ketebe*'de yer alan kadılık makamına yapılan

atamalarla ilgili menşurlarda çoğu kadı atamalarının babadan oğula geçecek şekilde yapıldığı görülmektedir. Bu menşurlarda öncelikle atanmakta olan kadının ailesi övülmekte, bu görevi başarıyla yapan aile fertlerinin ölümüyle de bu göreve kendisinin getirilmesinin uygun bulunduğu belirtilmektedir. Kadılar aynı zamanda devletin yönetimi ile halk arasındaki iletişimi sağlamak durumundaydılar. Bu sebeple bu menşurlarda ataması yapılan kadılara yapması gereken şeyler de öğütlenmektedir. Bu öğütlere uyarak karar alan ve atandığı bölgenin desteğini alabilen bir kadı, sosyal düzenin sağlanmasında önemli bir rol üstlenecektir. Nizâmülmülk³¹², *Siyasetnâme*'sinde reislerin ve kadıların nasıl davranması gerektiği hususlarında bilgi verirken, memurların da asları olarak çalıştıkları reis ve kadıları desteklemeleri ve onlara yardımcı olmaları gerektiğini belirtmektedir. Selçuklular döneminde Beyhak'taki Fundukîler diye de bilinen Hâkimîler ailesinden el-Hakîm el-İmâm Ebû Ali el-Hüseyin, Kadı İmâm Sedîdül-Kudât Ebu'l-Hasan, Beyhak kadılığı yapmış isimlerdir. Hâkimîler ailesi çok uzun yıllar Beyhak'ta mukim olup, bu aileye mensup fertlerden birçoğu Beyhak, Nîşâbûr ve Nîşâbûr'un çeşitli bölgelerinde kadılık görevlerinde bulunmuşlardır. Ayrıca Beyhak'ta başka ailelere mensup birçok kişi de Selçuklular zamanında Beyhak çevresinde kadılık yapmıştır. el-Kadı el-Hüseyin es-Sâidi ve onun oğlu Kadı Saîd ve onun da oğlu çeşitli defalar Nîşâbûr ve Beyhak'ta kadılık görevlerinde bulunmuş kişilerden bazılarıdır.³¹³

Selçuklu hâkimiyetinin ilk zamanlarında toprak yönetimi dihkânlık sistemi şeklinde ilerlemekteydi. Dihkânlar, bu topraklara ya miras yoluyla ya da satın almak suretiyle sahip olurlardı. Bazı yerleri tarım arazisi olarak kullanmak için ıslah ederler ya da bazı kısımlar devlet tarafından kendilerine hediye edilirdi. Şehirlerde güçlü ailelerin riyâsetleri nasıl aile içinde kalıyorsa, köylerde de aynı durum dihkânlar için geçerliydi ve daha çok sınırları belli olan küçük ölçekli toprakları idare ediyorlardı.

³¹² *Siyâsetnâme*, 29 vd., 33 vd.

³¹³ *Atebetü'l-Ketebe*, 9, 11-12, 23, 32, 41, 45, 47, 50, 58, 64; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 101-107, 246; Kafesoğlu, *Melikşah*, 158; Sevim-Merçil, 633; Özeydin, *Berkayaruk*, 223-224; Kurpalidis, 117-121, 129-133; Piyadeoğlu, *Horasan*, 109, 121-124; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 96; Merçil, *Dîvân Teşkilâtı*, 108, 112, 113-115; *Hasan b. Abdülmü'min el-Hôyi'nin Kaleminden Selçuklu İnşâ Sanatı*, haz. Cevdet Yakupoğlu, Namiq Musalı, (Ankara: TTKY, 2018), 14; Zahoder, "Horasan", 510; Lambton, "Atebetü'l Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 367, 386-391, 393; Pırlanta, "Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam", 716-717, 719; Özeydin, "Reislik Müessesesi", 112-130; C. E. Bosworth, "Ra'îs", *Encyclopaedia of Islam (Second Edition)*, (EI²), VIII, 403.

Sonraları oluşturulan iktâ sistemi, ilk zamanlarda askerî özellik taşımadığı için, eski dihkânlıklar değişikliğe uğratılmadan bu sisteme dâhil edilerek bir süre daha devam ettirildi. Dihkânlık genel olarak Selçuklu hâkimiyetindeki topraklarda zaman içinde kaybolmaya başladıysa da özellikle bir köyler topluluğu da diyebileceğimiz Beyhak'ta varlığını devam ettirmiştir. 458/1066 yılında Sultan Alp Arslan'ın Melikşah'ı veliaht tayin ettiği dönemde Selçuklular'ın toprak üzerindeki geleneksel uygulaması olarak dihkânlıklar devam etmekteydi. Büyük Selçuklular'ın toprak yönetiminde askerî bir oluşum olarak ortaya çıkan iktâ sistemi, Sultan Melikşah zamanından itibaren uygulamaya konulmuş ve hem ekonomik hem de sosyal sonuçlar doğurmuştur. Nizâmülmülk ilk başta sorunlu bölgelerdeki tarım topraklarını iktâ kısımlarına ayırmış ve bu sayede düzenli bir şekilde tarım yapılmaya başlanmış ancak bu sistem bazı bölgelerde toprak sahibi olan halkın yani dihkânların zararına işlemiştir. İlk zamanlarda daha sıkı kurallara bağlı bulunan iktâ sistemi, zamanla sultanın insiyatifinde bir müessese gibi algılanmaya başlanmıştı. Sultan kendisine bağlı olan kişilere hizmetleri karşılığında iktâ verebilmekte ve bu bağışların miktarı tamamen sultanın isteğine göre belirlenebilmekteydi. İktâ arazileri daha ziyade askerî-idarî rütbelere göre ve nüfuzlu ailelere verilmekteydi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi büyük toprak parçalarına sultan ve hânedan üyeleri ile diğer önemli emîrler hâkim durumdaydı. Küçük ölçekli toprakların sahipleri ise daha ziyade köylülerdir. Topraklar alınıp satılabilmekte, hediye edilebilmekte ve miras olarak bırakılabilmekteydi. Özellikle Sultan Sencer döneminde Horasan ve çevre bölgelere yapılan atamalarla ilgili olarak mevcut bulunan bazı menşurlardan iktâ sistemi hakkında daha geniş bilgiler edinebilmekteyiz. Zamanla daha düzgün bir şekilde çalışmaya başlayan iktâ sistemi, Ortaçağ Avrupası'ndaki derebeyliklerde görülen serf usulünü barındırmıyordu. Köylüler şehirlerdeki insanlar kadar özgür olup, ellerindeki toprakları veraset yoluyla işleme hakkına sahiptiler. Nitekim Nizâmülmülk, iktâ sahibinin halka nasıl davranacağını belli kaidelere bağlamış ve ilân etmişti. *Tarih-i Beyhak*'ta mahallî hânedanlar başlığı altında haklarında bilgi verilen ve sayıları otuza yakın mahallî ailenin Beyhak'taki hâkimiyeti bize iktâ sisteminin yanında dihkânlık sisteminin devam ettiğini göstermektedir. Nitekim burada hayat hikâyelerine yer verilen bazı kişilerin şehir veya kasaba riyâsetlerinin ailelerinden kendilerine naklolunduğu görmekteyiz. Bu hâkimiyetlerde Selçuklu yönetimince bir atamanın

yapılıp yapılmadığı belirtilmemekle birlikte, riyâsetin işlerlik kazanabilmesi için sultan veya vezîr tarafından onaylanmasının gereği de göz önüne alınmalıdır. Bu duruma göre mahallî aile hâkimiyetlerinin Selçuklular'ın izni olmadan sürdürülebileceğini düşünemeyiz. Ayrıca bahsettiğimiz aile hâkimiyetlerinin çerçevesi tam manasıyla belli olamamaktadır. Başka bir deyişle bu ailelerin belli bir toprak parçasına hükmedip etmedikleri tam manasıyla anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte ailelerin ekonomik zenginliğe ulaştıkları açıktır. Nitekim bazıları Cuma Mescidi inşa ettirecek kadar varlıklıdır.³¹⁴

Uzun yıllardır Beyhak'ta mukim mahallî aileler İbn Funduk'un kaleme aldığı *Tarih-i Beyhak*'ta tek tek anlatılırken hem bu ailelere mensup fertler hakkında geniş malumat verilmiş hem de bölgedeki sosyal hayat hakkında ayrıntılar aktarılmıştır. Köken olarak Arap, İranlı ve bir kısmı da Türk olan asilzâde ailelere değinmek bu noktada faydalı olacaktır.

1- Seyyidler Ailesi

Beyhak'taki seyyid aileleri, Nîşâbûr ya da başka yerlerden bu bölgeye taşınmışlar, halk ve idareciler tarafından saygı ve hürmet görmüşlerdir. Birkaç kuşaktır Beyhak'ta mukim seyyid aileleri olduğu gibi fetret döneminde buraya taşınıp yerleşen, hatta evlenen seyyidler de çok fazladır.

Seyyidlerden Beyhak bölgesine ilk gelen kişi, Zobâre ailesinden es-Seyyid ez-Zâhit Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ebû Mansûr Zafer b. Muhammed b. Ahmed Zobâretü'l-Gâzî'dir (ö. Şevval 403/Nisan-Mayıs 1013). Derviş (palas-pûş) adıyla maruf Ebu'l-Hasan Muhammed, Beyhak'ın Mâzînân bölgesine yerleşmiştir. Babası da

³¹⁴ **Siyâsetnâme**, 23 vd., 93 vd.; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 54 vd.; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 59; Bundârî, 59; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, (Ankara: TTKY, 1988), 57-58; Kafesoğlu, **Melikşah**, 168-169; Sevim-Merçil, 634 vd.; Agacanov, **Oğuzlar**, 326; Özaydın, **Berkyaruk**, 224-225; Agacanov, **Selçuklular**, 208-209; Kurpalidis, 158-164; Piyadeoğlu, **Horasan**, 97-101, 174-177; Kafesoğlu, **Selçuklular**, 96-97; Göksu, **Nizamülmülk**, 105-107; Zahoder, "Horasan", 502, 504-509; Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 370, 373-374; Osman Turan, "İktâ", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, V/2, 952-953; Claude Cahen, "İktâ" **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, (EI²), III, 1088; Faruk Sümer, "Dihkan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, IX, 289-290; Sadi S. Kucur, "İktâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXII, 47 vd.

Nîşâbü'r'daki seyyidlerin ileri gelenlerinden Ebû Mansûr en-Nîşâbü'rî³¹⁵'dir. Selçuklular zamanında Beyhak'taki seyyidlerden Ebu'l-Hasan Muhammed'in oğulları olan Ebû Saîd Zeyd (ö. 440/1048-1049) ve Ebû Ali Ahmed'i görüyoruz. Daha sonra Seyyidü'l-Ecel Ebû Cafer 395/1004-1005 yılı civarında Nîşâbü'r'dan Beyhak'a gelmiştir ve onun da Ebu'l-Mehâsin el-Hüseyin, Ebu'l-Hasan Ali adlarında oğulları vardır (Anneleri eş-Şeyh Ebû Ali el-Fazl b. Muhammed et-Tabersî'nin kızıdır). Seyyidü'l-Ecel Ebu'l-Hüseyin'in de Seyyidü'l-Ecel Rükneddîn Ebû Mansûr Hibetullah (d. Muharrem 433/1041-1042) adında bir oğlu vardır (Annesi de Beyhak'ın reislerinden Fakih Reis Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ'nın kızıdır). Hibetullah'ın evlâtları ise Seyyidü'l-Ecel Âlim-i Azîz (ö. Ramazan 527/1132-1133), Seyyidü'l-Ecel Âlim İmâdüddîn Yahyâ (ö. Zilkade 532/1137-1138)'dır (Anneleri eş-Şeyh er-Reis ez-Zeki Ali b. Ebû Naim Ahmed b. Muhammed'in kızıdır). Seyyidü'l-Ecel Yahyâ'nın Seyyidü'l-Ecel Celâleddîn Muhammed, (ö. 8 Zilkade 539/1144-1145) adında evlâdı vardı. Onun da Seyyidü'l-Ecel el-Kebir el-Âlim İmâmüddîn Melîkü't-Tâlîbe Ebu'l-Hasan Ali (es-Seyyidü'l-Ecel el-Âlim İmâmüddîn Ali b. Muhammed b. Yahyâ) (ö. /Tahmini 558/1162-1163'den sonra) ve Rükneddîn Seyyidü'n-Nükeba el-Hasan (ö. 21 Rebûlevvel 543/1148-1149) adlarında evlâtları vardır. Rükneddîn el-Hasan'nın Celâleddîn Muhammed (ö. Şevval 553/1158-1159), Cemâleddîn el-Hüseyin adlarında evlâdı vardır. İmâmüddîn Yahyâ'nın da Seyyidü'l-Ecel Celâleddîn el-Azîz, Tacüddîn Muhammed, Rükneddîn el-Hasan adlarında üç tane oğlu vardı. Bu topluluğun bir diğer önemli şahsiyeti Seyyidü'l-Ecel Ebû Ali Zeyd b. es-Seyyid el-Âlim Ebû el-Kâsım'dır ve onun oğlu Seyyidü'l-Ecel Ebu'l-Ali Zeyd (ö. 447/1055-1056) Feryûmed'e yerleşmiştir. Onun da oğlu Seyyid-Ecel Zâhit Fahreddîn Ebu'l-Kâsım (ö. 4 Rebûlevvel 522/1128)'dır. Oğulları Seyyidü'l-Ecel İzzeddîn Ebu'l-Ali Zeyd (ö. 11 Şâban 514/1120-1121) ve Fahreddîn el-Hüseyin (ö. Cemâziyelâhir 534/1139-1140) ve Seyyidü'l-Ecel el-Âlim el-Murtaza Bahaüddîn Ali'dir (ö. Şâban 560/1164-1165). Zobâre topluluğu Beyhak'ta önemli bir topluluktur. Feryûmed köyünde mukim ve Zobâre topluluğuna mensup Seyyid Ebu'l-Kâsım Ali ve oğlu Seyyidü'l-Ecel Ebû Ali

³¹⁵ Zafer b. Muhammed b. Ahmed b. Seyyid Ebû Mansûr el-Gazî, hadis öğrenmek için Bağdat ve Kûfe'ye gitmiştir. Daha sonra Nîşâbü'r'a dönmüş ve evinde uzun yıllar hadis dersleri vermiştir. Fakat yangın sonucu evi ve kütüphanesi yanmıştır. Bkz. Baştürk, **Nîşâbü'r'da Eğitim ve Öğretim**, 173.

Zeyd ve onun oğlu Seyyidü'l-Ecel Zâhit Fahreddîn Ebu'l-Kâsım da Selçuklar zamanında Beyhak'ın saygın şahsiyetlerindendi. Sultan Melikşah'ın vefatından sonra meydana gelen asayişsizlik zamanlarında bu seyyid, Sebzevâr'daki avare ve bozguncularla mücadele etmiştir. Beyhak'taki Zobâre topluluğunun hepsi bu iki soyun akraba ve yakınlarıdır.³¹⁶

Nîşâbûr'dan Beyhak bölgesine, Sebzevâr'a gelmiş olan seyyid ailelerinden olan Tacüddîn el-Hasan b. Mehdî ve onun akrabaları, Seyyidek Şadrahî adıyla meşhur Kemâl Ebû İbrahim el-Kâsım b. Ali b. Tâhir, seyyid İmâm Mecdüddîn Ebu'l-Berekât ve bunların evlât ve torunları bu topluluktandır. Seyyid Zâhit Ahmed b. Dâî'nin evlâtları, Şirzâd'ın evlâtları, Sidek Ebû el-Futûh'un evlâtları, Sidek Sultan'ın evlâtları, Seyyid Eşterin ailesi ve diğerleri Seyyid Zeyd Seylâkî'nin evlâtlarındandır. Seyyid Mutahhar b. Serhâhenk ve Hüve'l-Hasan b. Mehdî de Nîşâbûr'dan gelenler arasındadır ve burada doğan evlâtları ile soyları Sebzevâr'da devam etmiştir. 488/1095 yılında Rey'den Sebzevâr'a taşınan Seyyid Ebû Şucâ'nın evlâtları vardır. Bu aile buradaki en kalabalık ailedir. Yine fetret döneminde Nîşâbûr'dan Sebzevâr'a gelen Tâhir b. Ebû el-Kâsım el-Himâdî'nin çocukları olan Arizîler vardır ancak bunlar sayı olarak daha azdır. Ancak bu aileden Cemâlû's-sade Ebu'l-Kâsım el-Arizî'nin kız torunları burada evlenmişler ve onların topluluğunda bir artış meydana gelmiştir. Es-Seyyid Ebu'l-Kâsım el-Arizî 14 Safer 562/10 Aralık 1166 tarihinde vefat ettiğinde Sebzevâr'daki mezarlığa defnedilmiştir. Seyyid Muhammed Asgarî'nin evlâtlarından ise geriye çok fazla kişi kalmamıştır. Başka bir aile Trablusîler'dir. Bir diğeri de Burkan seyyitleridir.

³¹⁶ İbn Funduk, *Lübâbü'l-Ensâb*, II, 515, 605-606, 697, 710; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 54-60; *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, II, 84, 130, 166-167, 204; *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, III, 77, 87, 173, 188-189, 207, 341; *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, (III, 207) adlı esere göre; İbn Funduk *Nehcü'l-Belâğa* adlı eserini Seyyidü'l-Ecel el-Kebir el-Âlim İmâmüddîn Melîkü't-Tâlîbe Ebû'l-Hasan Ali (es-Seyyidü'l-Ecel el-Âlim İmâmüddîn Ali b. Muhammed b. Yahyâ)'ye ithaf etmiştir ve bunu da *Nehcü'l-Belâğa*'nın başında belirtmiştir. Aynı esere göre; İbn Funduk *Lübâbü'l-Ensâb* adlı eserini de Seyyidü'l-Ecel el-Kebir el-Âlim İmâmüddîn Melîkü't-Tâlîbe Ebu'l-Hasan Ali (es-Seyyidü'l-Ecel el-Âlim İmâmüddîn Ali b. Muhammed b. Yahyâ)'nin ricası üzerine yazmıştır ve İbn Funduk 558/1162-1168 yılında bu eseri bitirdiğinde İmâmüddîn Ali b. Muhammed b. Yahyâ ile Beyhak'ta beraberdirler. Bu bilgiden çıkan bir diğer sonuç da ölüm tarihi hakkında net bir bilgiye rastlayamadığımız İmâmüddîn Ali b. Muhammed b. Yahyâ'nın 558/1162-1163 yılında hayatta olduğu bilgisidir.

Bu topluluktan Irak'ta yayılmış çok kişi vardır. Nîşâbûr'dan Sebzevâr'a gelen Seyyid Hâdî'nin burada doğan evlâtları ile soyu devam etmiştir. İbn Funduk, babasının Seyyid Hâdî ile 492/1098-1099 yılında irtibat kurduğundan bahsetmektedir. Sebzevâr'a gelen bir diğer seyyid ailesi de Hasan Muhterek'in topluluğudur. Sebzevâr'a gelen Muhterek'in torunlarından Seyyid Hüseynek'in burada evlâtları dünyaya gelmiştir. Tacüddîn Yahyâ b. Muhammed b. Ali b. el-Hüseynek onun evlâtlarındandır ve İbn Funduk, Tacüddîn Yahyâ'nın babasının, babasının amcasının oğlu olduğunu söylemektedir. Baştîn bölgesinde çok sayıda seyyid ailesi vardır. Bunlardan biri Seyyid Ebu'l-Fazl Bağdadî'nin topluluğu diğeri de Seyyid el-Hüseyin b. Mansûr b. Muhammed b. Ebu'l-Hasan Nevrân'ın topluluğudur. Mansûr b. Muhammed b. Ebu'l-Hasan Nevrân, Bağdat'tan Beyhak bölgesine gelmiş ve Baştîn köyüne yerleşmiştir. Bu bölgede bu topluluktan çok sayıda insan vardır. Seyyid Ebû Zeyd Kisekî'nin oğulları da Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar bölgede varlıklarını devam ettiren seyyid ailelerindendir. Ebû Zeyd el-Kisekî ve Seyyid Ebu'l-Meâlî el-Azîzîn İsmâil el-Kâsım bu topluluktandır. Baştîn ve Mâzînân bölgesinde de yerleşmiş çok sayıda seyyit ailesi vardır.³¹⁷

Bizim burada haklarında kısaca bilgi vermeye çalıştığımız Beyhak'taki seyyid aileleri ile ilgili olarak İbn Funduk³¹⁸, *Lübâbü'l-Ensâb ve'l-Elkâb ve'l-A'kâb adlı* eserinde, onların isimleri ve lakaplarını saymak suretiyle daha ayrıntılı bilgi verdiğini bildirmektedir.

2- Mühellebîler Ailesi

İslâm fetihleri sırasında Horasan valisi olarak atanan el-Mühelleb b. Sufre ve ondan sonra Horasan valiliği yapan oğlu Yezid b. el-Mühelleb'ten itibaren onların Beyhak'ta kalan evlâtları ve torunlarının oluşturduğu bu aile, Beyhak'taki köklü ailelerden bir tanesidir. el-Mühelleb b. Sufre'nin mezarı Beyhak'tadır. Beyhak'ın en üst düzeyde yöneticisi konumunda olan reisler genellikle bu aileye mensup fertler arasından seçilmiştir. Tuğrul Bey döneminin başlarında vefat eden ve uzun bir süre

³¹⁷ İbn Funduk, *Lübâbü'l-Ensâb*, I, 265, 423, II, 638, 670, 687, 710; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 60-64.

³¹⁸ **Tarih-i Beyhak**, 64.

Beyhak'ın reisliğini yapmış olan Fakih Reis Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ da Mühellebbîler ailesindendir. Fakih Reis Muhammed b. Yahyâ'nın ölümünden sonra Beyhak'ın reisliği yine bu ailede kalmış ve onun damadı ve akrabası olan Reis Ebû Sa'd el-Muzaffer b. Muhammed b. el-Hasan Beyhak'ın reisliği görevine getirilmiştir.³¹⁹ İbn Funduk³²⁰,un belirttiğine göre Nizâmülmülk, Reis Ebû Sa'd hakkında övgü dolu sözler söyleyerek onun yöneticiliğini ve adaletini yüceltmıştır. Daha sonra bir süreliğine Fakih Reis Ebû Abdullah'ın oğlu Reis Hamza b. Muhammed bu göreve gelmiştir. Onun meclisi Hüsrevcird'te bulunmaktaydı. Yine bu aileden Hâcek adıyla meşhur Hâce Reis Ebû Abdullah Ahmed ez-Ziyâdî bir süre Beyhak'ın reisliğini yaptıktan sonra 473/1080-1081 tarihinde vefat etmiş ve oğlu Cemâlû'r-Rüesâ Ebû Ali el-Hüseyin onun yerine geçmiştir. Reis Ebû Ali, adaleti, kuralları ve nizamı gözetken davranışlarıyla bölgede çok iyi bir yönetim sergilemiş ve onun yönetiminde Beyhak halkı huzur ve güven içinde yaşamıştır. Ebû Ali, yirmi yıl gibi uzun bir süre Beyhak'ın reisliği görevini yaptıktan sonra 7 Rebûlevvel 493/21 Ocak 1100 tarihinde vefat etmiştir. Onun yerine geçen Emîr Reis-i Ecel Şemsü'l-Ümerâ Zeyne'l-Meâlî Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. el-Muzaffer b. el-Hasan, Reis Cemâlû'r-Rüesâ Ebû Ali'nin oğludur.³²¹ İbn Funduk³²²,un ifade ettiği üzere bölge için çok çalışan, Beyhak ve çevresini bayındır hale getiren iyi huylu, adaletli bir yöneticidir. Onun zamanında Beyhak'ta zengin, fakir herkesin ekonomik durumu düzelmiş ve bölgedekiler emniyet içinde yaşamışlardır. Zayıfları ve çaresizleri korumuş ve hatta 497/1103-1104 yılında Biyâr kalesi muhafızlarının Beyhak'ın Şiştemed köyüne yaptığı gece baskınında kendisinden yardım isteyen köy halkını korumuş ve saldırganlarla birkaç kez savaşmıştır. Bir süre sonra Zilkade 501/ Haziran 1108 tarihinde vefat etmiştir. İbn Funduk³²³, Emîr Reis-i Ecel Şemsü'l-Ümerâ'nın bir başkanlık/reislik sarayı yaptırdığını, babasından da bu yapının üzerine yazmak üzere bir kıta istediğini nakletmektedir. İbn Funduk'un aktardığı bu bilgi bize göstermektedir ki Mühellebbîler ailesine mensup bu reis, böyle bir bina yaptıracak kadar ekonomik anlamda da güçlü ve zengindir. Onun ardında el-Emîr er-Reis el-Ecel

³¹⁹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 83-94; **Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a**, II, 190, III, 293.

³²⁰ **Tarih-i Beyhak**, 94.

³²¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 94-97.

³²² **Tarih-i Beyhak**, 97.

³²³ **Tarih-i Beyhak**, 98.

Ziyâeddîn Muhammed ve el-Emîr er-Reis el-Ecel Cemâleddîn Ebû Ali el-Hüseyin adında iki erkek çocuğu kalmıştır Ziyâeddîn Muhammed büyüyene kadar Beyhak'ın reisliğini Fahrü'l-ulemâ Ebû Abdullah Muhammed b. el-Muzaffer (ö. 509/1115-1116) yürütmüştür. Daha sonra el-Emîr er-Reis el-Ecel Ziyâeddîn Muhammed (ö. 527/1132-1133) Beyhak'ın reisliği görevine getirilmiştir. İbn Funduk³²⁴, Emîr Ziyâeddîn Muhammed'in Sultan Sencer'in meclisinde onunla konuşmak ve yemek yeme şerefini elde ettiğini ve hatta kendisinin de aynı mecliste bulunduğunu ve küçük bir konuşma yaptığını nakletmektedir. el-Emîr el-İsfehsâlâr er-Reis el-Ecel Ziyâeddîn Muhammed'in Melîkü'r-Rüesâ Ebu'l-Hasan Zengi adındaki oğlu ve onun da el-Emîr Muhammed ve el-Emîr er-Reis el-Mübariz Müeyyedü'd-dîn el-Hasan ve onun oğulları da Beyhak'ta Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar reislik görevlerini sürdürmüşlerdir. Mühellebîler ailesi, Seyyid aileleri ve diğer önemli ailelerle sıhrî akrabalıklar kurmuşlar ve Beyhak'ta Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

3- Hâkimîler Ailesi

Beyhak'ın Hâkimîler ailesi, tezimizin ana kaynağı olan *Tarih-i Beyhak*'ın müellifi İbn Funduk'un baba tarafından selefleri olan ve Fundukîler adıyla da bilinen bir kadı ailesidir. Bu ailenin büyükleri Bust'un Ve's-Şetan bölgesinin Sivar kasabasından Beyhak'a taşınmışlardır. Bu aileden Beyhak'a gelen ilk kişi, Hakîm İmâm Ebû Süleyman Funduk b. el-İmâm Eyyüb b. el-İmâm el-Hasan'dır. Sultan Mahmûd'un emri ve vezîr el-Meymendî'nin daveti ile kadılık yapmak için Bust bölgesinden Nîşâbûr'a gelmiş, bir süre asaletle Nîşâbûr kadılığında bulunmuştur. Bir süre sonra istifa edip Beyhak'ta Serrestâne adlı köyde bir arazi satın almış ve buraya yerleşmiştir. Bu bölgede de bir süre kadılık yaptıktan sonra 9 Şevval 419/31 Ekim 1028 tarihinde Beyhak'ta vefat etmiştir. Ondan geriye el-Hakîm el-İmâm Ebû Ali el-Hüseyin, Ahmed ve Ebû Sa'd el-Hasan adlı çocukları kalmıştır. Süleyman Funduk b. Eyyüb'ün torunu Hakîm İmâm Ebû Ali'ye Nîşâbûr'da fetvalarla ilgili sorunlarda müracat ediliyordu. Kadıu'l-Kudât Ebû Ali el-Hasan b. İsmâil b. Saîd'in kadı vekilliğinde bir süre Nîşâbûr ve bir süre de Beyhak kadılığında bulunmuştur. Hakîm

³²⁴ *Tarih-i Beyhak*, 100-101.

İmâm Ebû Ali 480/1087-1088 yılında vefat etmiştir. el-Hakîm el-İmâm Ebû Ali'nin, el-Hakîm el-İmâm Şeyhü'l-İslâm Emîrek Ebû Süleyman Muhammed ve el-Kadı el-İmâm er-Reis Ebu'l-Hasan Ali adlarında çocukları vardır. Bunlardan aynı zamanda İbn Funduk'un da dedesi olan Hakîm İmâm Şeyhü'l-İslâm Emîrek, bir süre İmâm İsmâil b. Abdurrahmân es-Sâbûnî'nin vekilliğinde bir süre de asaletle Nîşâbûr'un hatipliği görevinde bulunmuştur. Ayrıca cuma günleri Nîşâbûr Eski Cami'de vaaz vermiştir. Kadı İmâm Mansûr b. İsmâil b. Saîd'in vekilliğinde Nîşâbûr kadılığı görevini de üstlenmiştir. Bölgenin kadılığını on yıl boyunca yaptıktan sonra 501/1107-1108 yılında vefat etmiştir. Hakîm İmâm Şeyhü'l-İslâm Emîrek'in kardeşi Kadı İmâm Sedîdû'l-Kudât Ebu'l-Hasan da bir süre Beyhak ve Esterâbâd bölgesinin kadılığını üstlenmiştir. el-Hakîm el-İmâm Şeyhü'l-İslâm Emîrek'in, İbn Funduk'un da babası olan el-İmâm Şemsü'l-İslâm İmâmü'l-Eimme Ebu'l-Kâsım Zeyd b. Muhammed ve el-İmâm Hamza ve el-İmâm el-Hasan adlarında çocukları vardır. İmâm Saîd Şemsü'l-İslâm Ebu'l-Kâsım Zeyd b. Muhammed, yirmi yıldan fazla Buhara'da yaşamış ve buraya yerleşmiştir. Zamanın önemli ilim adamlarından dersler almış, çeşitli ilim dallarıyla ilgilenmiştir. 27 Camâziyelâhir 517/22 Ağustos 1123 tarihinde vefat etmiştir. Ardında çocukları olan el-İmâm Ebû el-Kâsım Zeyd b. Muhammed el-Beyhaki, el-İmâm Yahyâ, Muhammed, Ali ve *Tarih-i Beyhak* müellifi Ebu'l-Hasan Ali kalmıştır. Hâkimîler ailesi Beyhak'ta Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar varlığını devam ettiren önemli ailelerden birisi olmuştur.³²⁵

4- Beyhaklılar

Beyhaklılar ailesi, İbn Funduk'un anne tarafından selefleridir. Bu aile bölgenin ileri gelenlerinden, fazilet sahibi kişilerinden oluşur ve Beyhak'taki Zemîc bölgesi daha çok onların mülküdür. er-Reis el-Âlim Ebu'l-Kâsım Ali b. Ebû el-Kâsım el-Hüseyin Ebû el-Hasan Ali b. Abdullah b. Tahir b. Ahmed b. Meskûb el-Beyhakî, zamanının saygın, âlim şahsiyetlerindendir. Muharrem 433/Ağustos 1041 tarihinde vefat etmiştir. Onun Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin eş-Şehid ve Ebû Sa'd el-Hasan adlarında çocukları vardı. Ebû Sa'd, Nîşâbûr'da Muhammed b. Mansûr en-Nesevî'nin vekilliği görevini üstlenmiş ve onunla birlikte Sultan Alp Arslan'ın hizmetinde savaş için

³²⁵ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 101-107; *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, III, 113, 189.

Anadolu'ya gitmiştir. eş-Şeyh Ebû el-Kâsım el-Hüseyin eş-Şehid'in er-Reis el-Âlim adında oğlu vardır. İbn Funduk'un da dedesi olan Reis el-Âlim Ebu'l-Kâsım el-Beyhakî, Amîdü'l-mülk Kündürî'nin ve Nizâmülmülk'ün meclislerinde bulunmuş, döneminin faziletli ve saygın kişilerindendir. Bu aile de Beyhak'ta Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar kalmış, önemli ailelerden biridir.³²⁶

5- Muhtârîler

Muhtârîler ailesinin soyu Beyhak'ın Zemic bölgesinde Kayzakân köyüne dayanır. Bu aileden Aynu'r-Rüesâ el-Hüseyin b. Ali b. Ebû Naim Ahmed, Melik Böri Bars b. Alp Arslan Sebzevâr'a geldiğinde onu ağırlamıştır. Bu aileden Sedîdüddîn Ebu'l-Feth Mes'ûd el-Muhtar el-Beyhakî de bu bölgenin düzenine ve mali işlerine bakan bölgenin âmili idi. Sultan Sencer Dînever Savaşı'na giderken Beyhak'ta ordusuyla konakladığında eşi Terken Hatun'u ağırlamış ve Sultanın taltifini kazanmıştır. 23 Muharrem 535/ 8 Eylül 1140 tarihinde vefat etmiştir. Sedîdüddîn Mes'ûd b. Abdullah el-Müstevfî el-Muhtar'ın oğlu Şehabüddîn Muhammed, 526/1131-1132 ile 528/1133-1134 tarihleri arasında bir süre Rey'de, bir süre de Dihistan'da seçkin kişilerin topraklarını idare etmiş ve Sultan Sencer'in meclisinde yakınlık elde etmiştir. Safer 536/Eylül 1141 tarihinde Katvan Savaşı'nda öldürülmüştür. Arkasında Şehabüddîn Muhammed b. Mes'ûd ve İzzeddîn Ebû Nîm Abdullah adında iki oğlu kalmış, onlar da Sultan Sencer ve Hârizmşah Atsız b. Muhammed'in dîvânlarında görev yapmışlardır.³²⁷

6- Darîler

Beyhak'ın eski ailelerinden biridir. Hâce el-Hüseyin b. Ahmed ed-Dârî, Beyhak'ın köy ağalarından ve Şiştamed köyünün keçe satıcılarından. Onun torunu el-Hüseyin b. Ahmed bölgede saygın bir kişi idi ve el-Emîr Ebû Nasr Hubbetullah ve Emîr el-Lisâneyn Ahmed adında iki oğlu vardı. Her ikisi şair, güzel ve ahenkli konuşan

³²⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 107-112.

³²⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 113-116.

kişilerdi. Fertlerinin sayısı azalmış olsa da bu aile Selçuklular'ın sonuna kadar kalmıştır.³²⁸

7- Mîkaîlîler

Nîşâbûr ve Beyhak'taki çok eski ailelerindendir. Kökenleri Sâsânîler'e dayanan bu ailenin soyu Mîkaîl b. Abdü'l-vahid b. Cibril b. el-Kâsım b. Bekir b. Dîv'e dayanır. Nîşâbûr'un reisliği görevini uzun yıllar elinde tutan Mîkaîlî ailesi bu sayede nüfuz ve otoritelerini daha köklü ve etkin hale getirmişlerdir. el-Emîr Ahmed b. Ali b. İsmâil el-Mîkaîlî, uzun süre Nîşâbûr'un reisliği görevini yürütmüştür. Oğlu Ebu'l-Fazl Ubeydullah b. Ahmed'in dîvânı ve risâleleri vardır.³²⁹

8- Müstevfîler

Bu aileye mensup Hâce Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ali el-Müstevfî, aslında Turaysîs bölgesindendir. Sebzevâr bölgesine gelmiş ve evlilik yolu ile Mümilîler'le akrabalık kurmuştur. Büyük bir mal varlığına sahip olup, Sebzevâr bölgesindeki Büyük Cami'nin yapılarını ve vakıf eserlerini yaptırmıştır. Caminin yanı sıra bölgede yaptırdığı güzel köşklerin çoğu Sultan Sencer döneminin sonuna kadar mamur bir şekilde ayakta kalmıştır. Onun mezarı bölgedeki camide kendisinin yaptırmış olduğu türbededir ve bu türbe yaklaşık olarak 563/1167-1168 yılına kadar ayakta kalmıştır.³³⁰

9- Azîzîler

Azîzîler, biri Azîz ve diğeri de Azîzî olmak üzere iki ailedir. Azizîler de kendi içinde iki gruptur. Bunlardan birisi yüce kişiler anlamına gelen Ulviyân'dır. Onların topluluğuna Azîzî demişlerdir. Bir diğer Azîzîler ise Azîz b. el-Mugire b. Abdurrahmân b. Avf'ın evlâtlarıdır. Beyhak'ta Azîz adıyla anılan başka bir aile daha vardır. Onların en tanınmış el-Mukrî Şeyhü'l-Kuraa Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Abdullah b. Azîz'dir.³³¹

³²⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 116-117.

³²⁹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 117; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 204-208; Pırlanta, **Nişabur**, 300-301; Sarıgül, **Nîşâbûr**, 102; Zahoder, "Horasan", 502-505.

³³⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 118.

³³¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 119.

10- Anberîler (Amberîler)

İmâm, Muhaddis Ebû Muhammed el-Anberî ve İmâm Ebû Zekerîyyâ el-Anberî bu ailedendir. Kâtip Hâce Emîrek, Kâtip Hâce Ebû Nasr ve Kâtip Hâce Ebu'l-Kâsım, Ebu'l-Abbâs'ın evlâtlarındandır. Bu üç kardeşin her biri Gazneliler döneminde bir makam elde etmişlerdir. Emîrek mahlaslı Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Beyhakî yani Kâtip Hâce Emîrek ve kardeşi Ebû Nasr'ın Beyhak'ta çok sayıda emlakı vardı. Ecel-i Şehid Hüseyin Beyhakî'nin medreseye dönüştürdüğü köşkü Hâce Emîrek yapmış ve onun sarayı olmuştur. Hâce Emîrek, 13 Şevval 448/ 24 Aralık 1056 tarihinde vefat etmiş ancak kardeşi Kâtip Hâce Muhammed b. Emîrek, Sultan Sencer zamanında hayatta idi. Bu aileden Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. et-Tayyîb'in oğlu olan Hâce Ebû Sa'd Muhammed b. Şahek b. İbrahim b. Muhammed b. Ali el-Anberî yıllarca Beyhak bölgesinin defterdarlığını yapmıştır ve oğlu Tacü'l-Efazıl Amid Şah b. Muhammed el-Anberî de bölgenin ileri gelenlerinden birisiydi.³³²

11- Hatîmîler

Bu ailenin büyükleri Nişâbûr'da oturmuş, posta teşkilatı ve kâtiplik gibi devlet görevlerinde çalıştıktan sonra onların çocukları Beyhak'a taşınıp buraya yerleşmişlerdir. Varlıklı ve saygın bir aile olarak Selçuklular'ın sonuna kadar kalmışlar.³³³

12- Salârîler

Bu ailenin soyu komutan Ebu'l-Abbâs el-Muhsin b. Ali b. Ahmed el-Mutavvî'ye dayanır. Bu aileden çok sayıda vezîrlar, fazıl kişiler ve sanatçılar çıkmıştır. Bölgenin riyâsetini de bir süre bu aile üstlenmiştir. Sultan Sencer zamanında bu aileden geriye birkaç ev kalmıştır.³³⁴

³³² İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 119-122, 182-183.

³³³ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 122-124.

³³⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 124.

13- Ammârîler

Bu ailenin soyu Ebû Muhammed b. Ebû Amr b. Ebû el-Hasan el-Ammarî'ye dayanır. Ebû Muhammed el-Anberî'nin evlâtlarından bazısı Nîşâbûr'dan Beyhak bölgesine taşınmışlardır.³³⁵

14- Şeddâdîler

Onların soyu Bust bölgesinin hâkimi Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. İbrahim b. Şeddâd en-Nîşâbûrî'ye kadar gider. Beyhak bölgesinde akrabaları vardır.³³⁶

15- Enmâtîler

Onların soyu Ebû İshâk İbrahim b. İshâk b. Yusuf el-Enmâtî'ye dayanır. Bu aileye mensup fertlerin çoğu Şiştmed köyünde sâlihler ve (dihkân) köy ağalarıydı. Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Beşerü'l-Enmâtî de bu ailedendir. 535/1140-1141 yılında vefat etmiştir.³³⁷

16- Muhimmîler

Sa'id b. Osman b. Affan, Horasan Emîri iken burada yaptığı evliliğinden doğan oğlu Muhimm b. Sa'id b. Osman b. Affan'ın kızı olan Ayn'ın evlâtlarıdır. Ayn, İmâm Muhammed b. en-Nasr el-Bişekî'nin kaydında idi.³³⁸

17- Evlâdu't-Türk

Bu ailenin nüfusu Nîşâbûr ve Beyhak'ta fazlayken Sultan Sencer döneminin sonlarına doğru azalmıştır. Ebû Muhammed Yunus b. Eflah et-Türki Hoten el-İmâm Yahyâ b. Yahyâ et-Temîmî bu ailedendir. Fakih Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Yâkub et-Türk, onun kardeşi Hamza, kardeşinin oğlu Âbârî köyünün lideri Emîrek b. el-Hüseyin Türk, onun evlâtlarından idiler.³³⁹

³³⁵ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 124-125.

³³⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 125.

³³⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 125-126

³³⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 126.

³³⁹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 126.

18- Zeki Ailesi

Onların soyu Zeki Ebu't-Tayyîb Tâhir b. İbrahim b. Ali'dendir. Çevrede tutumluluğu ile bilinirdi. Onun Eş-Şeyh Şahek İbrahim, Eş-Şeyh Muhammed b. ez-Zeki Tâhir b. İbrahim adlı çocukları kalmıştır.³⁴⁰

19- Kadılar

Bu aileyi kadı, fakih ve edip olan Ebû Ali el-Hüseyin b. Ahmed b. el-Hasan b. Musa'ya nispet ederler. Onun Beyhak bölgesinde evlâtları vardır. Kadı Ebû Ali, Nesa ve birçok şehirlerin kadılığını başarılı bir şekilde yürütmüştür.³⁴¹

20- Bezzâzlar

Bölgede servet sahibi eski bir ailedir. Onların soyu Hâce Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ahmed b. el-Hasan b. Ahmed b. Muhammed el-Kerabisî'ye dayanır. Ali, Muhammed ve Şahek adlarında üç çocuğu vardı. Fahrü't-tüccar Muhammed b. Ali el-Bezzâz bölgede güvenilen ve varlıklı bir adamdı.³⁴²

21- Dilkandîler

Fakih Muhammed b. Ali b. el-Hasan el-Dilkandî bu ailede yetişmiş kişilerdendir. Dilkand köyü Selçuklular zamanında uzun yıllar yerleşik değildir ve kalesi de yıkıktır.³⁴³

22- Ziyâdîler

Onların nisbesi Ziyâd-ı Farsî'dir. Bu kişiye Ziyâd-ı Kubânî de derler. Çünkü teraziye Horasan'a getiren ilk kişi oydu. Beyhak'ta bu aileden emîrler, âlimler, ileri gelenler ve köy ağaları (dihkânlar) çıkmıştır. Sultan Sencer zamanındaki Ziyâdî

³⁴⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 126-127.

³⁴¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 127-128.

³⁴² İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 128.

³⁴³ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 128-129. İbn Funduk, kendisinin 3 ciltlik bir tefsirini bu aileye mensup Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Dilkandî el-Müfessir adlı kişinin kendi yazısıyla yaptığı bir tasnifinin, fetret döneminde yağmalanmak suretiyle kaybolduğunu bildirmektedir. **Tarih-i Beyhak**, 129.

kuşağından olan Emîr Reis Ziyâd b. Mehdî b. Amr b. el-Hasan ez-Ziyâdî atıcılıkta çok başarılıdır ve onun Mâzînân'da yaşayan Mehdî, Muhammed ve Ali adlarında çocukları vardı.³⁴⁴

23- Kâme Ailesi

Emîr Ali Kâme, Büveyhi ailesinin önemli kişisidir. el-İmâm Ebû Sa'd b. Kâme onun torunlarından ve 527/1132-1133 yılında vefat etmiştir.³⁴⁵

24- Badileyân (Bidîliler)

Bidil b. Varaka-i el-Huzaî'nin evlâtlarındırlar. Bu aileden fazilet sahibi, sâlih ve âlim kişiler çıkmıştır.³⁴⁶

25- Amîdîler

Onların soyu Hâce Ebû Sa'd Sa'îd b. Ebû Mansûr Ahmed b. Muhammed'e dayanır. Muinü'l-mülk Müeyyedü'd-dîn Ebu'l-Kâsım Ali b. Sa'îd b. Ahmed bu ailedendir. Muinü'l-Mülk Ebu'l-Kâsım, vezîr Sadreddîn Muhammed b. Fahrü'l-Mülk'ün sabit bir vekili idi. Horasan'da bu ailenin büyükleri, makam sahibi kişilerdi.³⁴⁷

26- Dilşâdîler

Onlar Zekîler ailesindendir ve Nîşâbûr'da eski bir ailedir. Nasihüddîn Ebû Ali Dilşâdî, Sultan Sencer zamanında Beyhak'ın Âbârî köyünde ikamet ediyordu. Onların dedesi Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Dilşâd b. Müslim b. el-Abbâs el-Ferhad Cerdî idi.³⁴⁸

³⁴⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 129-132.

³⁴⁵ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 132-135.

³⁴⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 135-136.

³⁴⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 136-137.

³⁴⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 207.

27- Kisâîler

Bu aile, Ali b. Hamza b. Ali b. Abdullah el-Kisâî en-Nahvî'nin evlâtlarındandır. Kisâî, edipler ve nahiv bilginleri arasında meşhurdur. Bu ailenin fertleri Selçuklular zamanında da Beyhak'ta nüfuz sahibi önemli insanlardı. Bu aileye mensup olan ve bölgenin ileri gelenlerinden Ecel Cemâleddîn el-Hüseyin b. Ali el-Beyhâkî, Sultan Sencer Dînever Savaşı'na giderken Beyhak'ta konakladığında, eşi Terken Hatun'u onuruna verdiği bir ziyafette ağırlamıştır.³⁴⁹

28- Hamîrîler

Bu ailenin yurdu Beyhak'ın Ceşm köyüdür. Fertleri arasında meşhur kişiler vardır. Bunlardan Muhammed b. el-Hüseyin b. Hâmîr fazilet sahibi bir şairdir. Selçuklular zamanında bu aileden çok az kişi kalmıştır.³⁵⁰

29- Mücahidîler

Beyhak'ın Bâştin köyünde mukimdirler ve bu köyün yöneticisi olmuşlardır. Muhammed b. Mansûr b. el-Hüseyin el-Mücahidî ve el-Mücahid b. Muhammed b. Ali el-Mücahidî bu yöneticilerdendir. Selçuklular zamanında Beyhak'ta bu aileden meşhur ve hâkim kişiler vardır.³⁵¹

30- Hatibîler

Bu ailenin fertleri Beyhak hatiplerinin liderleri olmuşlardır. Bu ailenin büyüğü İmâm Saîd Ali b. Ebû et-Tayyîb'dir. Ebu'l-Hüseyin İbrahim el-Hatip ve Ebû Sa'd bu ailedendir. Onlardan geriye bu iki kişi dışında kimse kalmamıştır.³⁵²

³⁴⁹ Hârûnürreşîd, Kisâî ve Muhammed b. el-Hasan el-İmâm Eş-Şeybânî'yi beraberinde Rey şehrine getirmiş ve her ikisi de orada vefat ettikten sonra Kisâî'nin evlâtlarından bazıları Rey'den Bağdat'a gitmişler ve bazıları da Hârûnürreşîd ile Horasan'a gelmişlerdir. Hârûnürreşîd Tûs'ta vefat edince Kisâî'nin oğlu Hamza Beyhak'a gelmiş ve buraya yerleşmiştir. İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 227.

³⁵⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 243.

³⁵¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 243.

³⁵² İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 245.

*Tarih-i Beyhak*³⁵³'ta Nizâmülmülk'ün ailesi hakkında da müstakil bir bölüm açılmış ve aile hakkında geniş malumat verilmiştir. Burada Nizâmülmülk'ün babası Ebu'l-Hasan Ali b. İshâk'ın babası el-Hasan İshâk'ın servet sahibi ve Beyhak'ın Anku köyünün dihkânı (köy ağası) olduğu zikredilmektedir. Nizâmülmülk'ün aile efradından da Beyhak'ta kalmış ve hayatlarına burada devam etmiş olanlar vardır. Oğullarından Kıvamuddîn el-Hasan b. Nâsirüddîn, 553/1158-1159 yılından 563/1167-1168 yılına kadar Beyhak'ta ikamet etmiştir. Nizâmülmülk'ün kardeşi Hâce Ebû Nasr'ın evlâtlarından bir grup da Beyhak'ın Şiştamed köyünde yaşamışlardır.

2.2 DİNÎ UNSURLAR

Beyhak, Hz. Ömer döneminde başlatılan fetih harekâtı sonucunda İslâm hâkimiyetine girmiş ve bu dönemden sonra Müslümanlık da Beyhak'ın toplum hayatında etkin bir biçimde yer almaya başlamıştır. Müslümanlar Beyhak'ta yerleşmiş, bu bölgeyi kendilerine yurt edinerek İslâmiyet'i yaymışlardır. Beyhak, Selçuklu hâkimiyetine girdiğinde tarihsel sürecinde ve kültüründe zaten İslâmiyeti yaşayan bir bölge idi. Bu sebeple Beyhak'ta Büyük Selçuklular döneminde Müslümanlar temel dinî unsuru oluşturuyordu. Nîşâbûr çevresinde Müslümanlardan başka nüfuz oluşturmayacak şekilde varlığı tespit edilen Hıristiyanlar ve Yahudiler'e Beyhak'ta rastlamadığımızı da belirtmek isteriz.³⁵⁴

³⁵³ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 73-83.

³⁵⁴ Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 333; Muhammed İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd fî Makamâtı's-Şeyh Ebî Sa'id*, çev. Süleyman Uludağ, *Tevhidin Sırları*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004), 112-114, 143; Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, 102-103; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, (İstanbul: Çağrı Yayınları: 1980), 11; Mevlana Şibli Nu'mani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1986), I, 283; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, 190-191; Piyadeoğlu, *Horasan*, 102-103, 148-149, 159-160; Pırlanta, *Nişabur*, 153-158; Sarıgül, *Nîşâbûr*, 99-101; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hıristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyile Olan Münasebetleri", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, (İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011), 244; Huart, "Horasan", *İA*, V/1, 560-562; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVII, 236.

2.2.1. Yaygın Olan İslâm Mezhepleri

Selçuklu hâkimiyetindeki Beyhak'ta halkın bir kısmı Sünnîliğin alt kolu olan Şâfiî ve Hanefî mezheplerini benimserken, bir kısmı da Şîî ve Şîîliğin alt kolu olan İsnâaşeriyye³⁵⁵'ye mensuptu. Bu dönemde Şâfiî mezhebine mensup insanların sayısı Hanefîler'e yakındır. Bölgedeki Türk kökenli aileler Hanefî-Sünnî idiler. Devletin kurucusu olan Selçuklu Hânedanı da Sünnîliğin alt kolu Hanefî mezhebine mensuptu. Bu sebeple bölgede Sünnîliği desteklemişler ancak Şâfiîliğe ve zaman zaman da Eş'arîliğe destek vermişlerdir. Selçuklu hânedanının mutaassıplık derecesinde Hanefî mezhebine bağlı olması, devletin yönetim kademesinde çalışacak insanların bu esaslara uygun kişilerden seçilmesine sebep olsa da sultanların şahsi tercihlerini devlet yönetimine yoğun ve katı bir şekilde yansıttıklarını söylemek pek doğru olmaz. Bunun en güzel örnekleri Mu'tezile olan Amîdûlmülk Kündirî ile mutaassıp derecede Şâfiî olan Nizâmûlmülk'ü vezîrlik görevine getirebilmiş olmalarıdır. Nizâmûlmülk'ün göreve gelmesiyle birlikte Şâfiîler'le Hanefîler pek sorun yaşamamıştır. Nîşâbûr ve Beyhak'ta Şâfiî mezhebinin yayılmasındaki en önemli etkenlerden birisi hiç kuşkusuz Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî'nin faaliyetleridir. Özellikle kurulan Nizâmîye Medresesi ve burada görev alan Şâfiî mezhebine mensup müderrisler sayesinde Şâfiîlik sadece Nîşâbûr'da değil tüm Horasan'da büyük gelişme göstermiştir. Şâfiî mezhebi etkinlik açısından önem kazanmış olsa da Hanefîlik her zaman çoğunluğunu korumaya devam etmeyi başarmıştır. Eş'arîlik, bu dönemde Horasan'da özellikle Nîşâbûr'da etkindir. Nitekim Amîdûlmülk'ün politikalarından olumsuz şekilde etkilenenlerin başında bu âlimler gelmektedir. Sonuç olarak Şâfiîler'in etkinliği Nizâmûlmülk ve ondan sonra vezîr olan oğulları sayesinde sürekliliğini korumayı başarmıştı. Ancak bu etkinlik tam manasıyla bir fikir hâkimiyeti halini alamamıştır. Nîşâbûr'da var olan mezhepsel yapının Beyhak'ta da paralel şekilde yaşandığı muhakkaktır. Nitekim Beyhak, Nîşâbûr'a coğrafi olarak çok yakın olmakla birlikte, ilmî ve dinî hayatın en az Nîşâbûr kadar parlak yaşandığı ve en önemlisi de buradaki mezhepler arasındaki mücadelelerin çok çabuk yankı bulduğu bir bölgedir. Selçuklular'ın bölgeye hâkim olmalarından sonra uyguladıkları Sünnîlik

³⁵⁵ On iki imâm sistemini benimseyen Şîî fırkası. Bkz. Ethem Ruhi Fırlı, "İsnâaşeriyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXIII, 142-147.

yanlısı politikalar ve Nizâmülmülk'ün başlattığı Kerrâmîyye³⁵⁶ karşıtı eğitim faaliyeti, Nîşâbûr ve bölgelerindeki Kerrâmîyye mezhebini bir hayli yıpratmıştır. 14 Safer 489/12 Şubat 1096 tarihinde Nîşâbûr'da çıkan olaylarda, belli dönemlerde kendi aralarında bile çatışan Hanefî ve Şâfiî toplulukların Kerrâmîyye düşüncesine karşı birleşmeyi başardıklarını görüyoruz. Hatta Beyhak'tan bir grubun da Nîşâbûr'a yardım için gittiği olaylarda Hanefî-Şâfiî koalisyonu bu mücadeleden galip çıkmayı başarmıştır. Bu olaylardan büyük zarar gören Kerrâmîler, Nîşâbûr'un merkezinden ziyade, şehre bağlı köy ve kasabalarda varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Kerrâmîler'in varlıklarını devam ettirdiği yerlerden birisi de Beyhak'ın Kûmis sınırındaki Biyâr'dır. Fetret döneminde Biyâr kalesi muhafızlarının Şiştemed köyüne yaptıkları saldırıdan bahsetmiştik. Bu kişiler büyük ihtimâlle burada yaşayan Kerrâmîyye'ye mensup kişilerdir.

Selçuklular zamanında Beyhak nüfusunun bir kısmı da Şîî mezhebine mensuptur. Özellikle Şîîliğin bir alt kolu olan İsnâaşeriyye'ye yani on iki imâm Şîasına mensup nüfus fazladır. Beyhak'ta eskiden beri birçok önemli Şîî âlim ikamet etmekteydi. Ancak Selçuklular döneminde de birçok önemli Şîî âlim çeşitli yerlerden Beyhak'a gelip buraya yerleşmiş, çalışmalarını burada devam ettirmişlerdir. Önemli Şîî tefsirlerinden biri olarak kabul edilen *Mecma'u'l-beyân*'ın yazarı Ebû Alî Emînüddîn el-Fazl b. el-Hasan b. el-Fazl et-Tabersî³⁵⁷, Meşhed'deki derslerini bırakıp 523/1128-1129 yılında Sebzevâr'a yerleşmiş ve eserlerinin çoğunu telif ettiği ömrünün son yirmi beş yılını burada geçirmiştir. Tabersî, Beyhak'taki Zobâre ailesinin ileri gelenlerinin akrabalarından olup nahiv, matematik, cebir ilimlerinde adı geçen kişilerdendir. Bu dönemde Beyhak'a çekilen Şîî âlimlerden birisi de Ebû Ca'fer Reşîdüddîn Muhammed b. Alî b. Şehrâşûb et-Tabersî el-Mâzenderânî es-Serevî³⁵⁸ dir. Daha çok tefsir, rivâyet ilimleri ve nahiv konularında meşhur olan İbn Şehrâşûb, 528/1133 ve 538/1143 yılları arasında Sebzevâr'da Şîî müfessiri Tabersî'nin

³⁵⁶ IX. yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir'de Hanefî mezhebine bağlı olarak ortaya çıkmış, daha sonra ise Mürcie'nin alt kollarından biri olarak görülmüştür. Bkz. Kutlu, "Kerrâmîyye", *DİA*, XXV, 294-296.

³⁵⁷ Döneminde İmâmîyye Şîası'nın önde gelen müfessir, fakih ve âlimlerinden (ö. 548/1154). Bkz. Mustafa Öz, "Tabersî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 324-325.

³⁵⁸ Tefsir, hadis ve nahiv alanındaki çalışmalarıyla tanınan Şîî âlim (ö. 588/1192). Bkz. Mustafa Öz, "İbn Şehrâşûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, 376.

derslerine katılmış, ardından Meşhed'e gitmiş ve sonra da Beyhak'a gelmiştir. Askerî tehditden daha ziyade dînî bir tehdit olan Bâtınîlik hareketi ve Bâtınîler'in Beyhak'ın köylerindeki faaliyetlerinden Beyhak'ın ne kadar zarar gördüğü malumdur. Beyhak'ın bazı köylerinde de Bâtınî düşüncesine sahip halk yaşamaktaydı. Bunların burada yaptıkları eylemler ve bu ahaliye karşı devletin yaptığı askerî harekâtlar Beyhak bölgesine maddî ve manevî büyük zararlar vermiştir. Bâtınîler'in Beyhak'taki faaliyetlerinden tezimizin birinci bölümünde bahsettiğimiz için burada bahsetmek gereğini duymadık. Beyhak'taki halkın farklı etnik köken ve mezheplere sahip olması, bölgede dînî ilimler konusunda çalışan çok fazla âlimin bulunması mezheplerin halk üzerinde daha yoğun etkisine sebep olmaktadır. Sonuç olarak bu farklı gruplar arasında zaman zaman mücadeleler yaşanmış ve bu da Beyhak'ın zarar görmesine sebep olmuştur.³⁵⁹

2.2.2. Bâtınîler'in Çıkardığı Karışıklıkların Sosyal Hayata Etkisi

Selçuklular'ın Bâtınîler'le mücadelesi hemen hemen bütün Selçuklu coğrafyasında etkili olmuş, ekonomik, sosyal ve siyasî açıdan önemli sonuçlar doğurmuştur. Bâtınîler ilk defa Sultan Melikşah zamanında ortaya çıkmışlar ve Nizâmülmülk'ün öldürülmesi Selçuklu-Bâtınî münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Nizâmülmülk'ün ardından Sultan Melikşah'ın da ölmesiyle başlayan taht mücadeleleri, Bâtınîler'in güçlenmesi için çok büyük imkânlar sağlamıştır.

³⁵⁹ **Siyâsetnâme**, 69; Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 77, 326, 333, 354, 358, 372, 375, 378-379; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 97, 242-243, 268-269; İbnü'l Esîr, bu olayın tarihini Muharrem 489/Ocak 1096 olarak vermektedir. İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 211; **Nüzhetü'l-kulûb**, 148; **Mir'âtü'l büldân**, I, 523-524; Strange, **The Lands**, 477; Aydın Sayılı, **Higher Education in Medieval Islam The Madrasa**, çev. Recep Duran, **Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğrenim Medrese**, y.y., t.y., 28; Bulliet, **Patricians**, 54; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 217; Ocak, **Dinî Siyaset**, 71-72; Agacanova, **Selçuklular**, 166, 188-189; Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları**, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 58, 64-68; Piyadeoğlu, **Horasan**, 125-128, 148-155; Sönmez Kutlu, **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 108; Pırlanta, "Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam", 702, 704, 709-710, 711-713; S. H. Nasr, "İthna Ashariyya", **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, (EI²), IV, 277-279; C. L. Huart, "İsnâ Aşeriyye", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, V/2, 1124-1125; Fırlalı, "İsnâaşerriyye", **DİA**, XXIII, 142-147; Kutlu, "Kerrâmiyye", **DİA**, XXV, 294-296; Sönmez Kutlu, "Mürce", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXII, 41-45; Özgüdenli, "Nişâbü'r", **DİA**, XXXIII, 149.

Bâtînîler, Horasan'ın güneyinde yer alan Tabes ve Kûhistan'ın bir bölümünü de ele geçirirken aynı zamanda Beyhak bölgesinde de zararlı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu dönemde Beyhak bölgesinin sınır komşusu olan dolayısıyla sosyal ve ticarî ilişkilerin kaçınılmaz olduğu Turaysîs'te yaşayan Bâtînîler, bölgede geniş çapta bir yağma faaliyetine girişmiş, pek çok kişiyi öldürmüşlerdir. Burada meydana gelen olayların Beyhak bölgesini etkilememiş olması imkânsızdır. Bâtînîler'in kendileriyle çatışan ve karşı çıkan insanları öldürmekten bir an bile imtina etmeyerek yarattıkları korku ortamına Beyhak'ta yaşayan halk da sosyal ve ekonomik açıdan maruz kalmıştır (498/1104-1105). Bâtînîler'in faaliyetleri iyice artarken diğer Selçuklu hükümdarları gibi Sultan Sencer de Horasan'da Bâtînîler'le mücadeleye devam etmiştir. Bu mücadele kapsamında Beyhak'ta bulunan Tezer köyüne gönderilen ordu, Şevval 521/Ekim-Kâsım 1127 yılında buraya vardığında ne kadar Bâtînî varsa kılıçtan geçirmiştir. Aynı manzara tam manasıyla bir Bâtînî şehri olan Turaysîs'de de yaşanmıştır. Bâtînîler'in yoğun olarak yaşadığı Beyhak'taki Tezer köyüne önce Sultan Sencer'in emîrlerinden Emîr Ertiş Celâlî daha sonra da Emîr Erkuş Hatunî ile gelen askerî birlikler, Tezer halkından birçok kişiyle beraber, buradaki Bâtînîler'in el-Hasan b. Semîn adındaki liderlerini de öldürmüştür. Aynı yıl Sultan Sencer'in emîrlerinden Emîr Kucuk Sultanî de bölgeye gelmiş ve Tezer köyünü harap edip ve kale halkından bir grup insanı öldürmüştür. Ramazan 535/Nisan-Mayıs 1141 yılı Ramazan ayının sonlarında ise Emîr Aksungur idaresinde Turaysîs'e giden birlikler Mîc köyünde Turaysîs halkından birçoğunu öldürmüşlerdi. Daha sonra Emîr Aksungur ve beraberindeki birlikler 536/1141-1142 yılında da Beyhak bölgesindeki Mâzînân'a gelerek, burada Bâtînîler'e karşı faaliyetlerde bulunmuştur.

Sünnî kaidelere sıkı sıkıya bağlı olan Selçuklular'ın Bâtînî düşüncesiyle mücadelesi hadisenin sosyal boyutlarından birini oluşturmaktadır. Sosyal boyutun bir diğer unsuru da öldürülen siyasî, askerî ve dînî alandaki kişilerdir. O dönem şartlarında siyaset veya din adamlarının toplumun üzerindeki etkisi düşünüldüğünde, suikastlar toplumda büyük endişeye neden olmaktaydı. Bâtînîler'in giriştikleri propaganda faaliyetleri sonucunda kendisine Bâtînîliğe girmesi önerilen herkes öldürülme korkusuyla büyük tedirginlik yaşamaktaydı. Bâtînîler'in her geçen gün arttırdıkları güç ve bunun neticesinde yapmış oldukları suikastlar, olayın siyasî boyutunu oluşturmuştur. Bölgede meydana gelen muharebeler elbette ki Beyhak halkını sosyal

açından etkilediği gibi ekonomik açıdan da etkilemiştir. Bu esnada gerek yerleşim yerlerine ve gerekse tarım yapılan topraklara, hayvanlara verilen zararlar bir tarım şehri olan Beyhak'ı olumsuz yönde etkilemiştir. Dönem itibarıyla insan gücü ve emeğinin önemi düşünüldüğünde Bâtınî olaylarında sıradan halktan da pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Ekonomik sonuçlardan biri de İktâ sisteminin yeterince uygulanamamış olmasıdır. Bu da bölgede yapılan üretimi sekteye uğrattığı gibi bu durumdan hem devlet hem de halk zarar görmüştür. Bâtınî faaliyetlerinin ticarete verdiği zarar ve bölge ticaretini sekteye uğratması da işin başka bir ekonomik boyutudur. Karmaşa ve güvensizlik ortamı tüccarların bu topraklarda ticaret yapmaktan imtina etmelerine sebep olmuştur. Ticaret kervanlarını ve yolcuları Bâtınî tehlikesinden korumak için 505/1111-1112 tarihinde Melik Sencer tarafından bu amaçla inşa ettirilen Beyhak'ta Hüsrevci'din bir kilometre kadar güneyinde bulunan ışık kulesi/işaret kulesi bugün hala ayakta durmaktadır. Selçuklu hükümdarlarının bütün çabalarına rağmen Bâtınîler'e yıkıcı bir darbe indirilememiştir.³⁶⁰

2.3. TARIM VE HAYVANCILIK

Tarım ve hayvancılık, Beyhak'ın ekonomik hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Ilıman iklimi, verimli toprakları, yeşillikler içindeki köyleri, meyve bahçeleriyle Beyhak, tarımsal üretim ve verimlilik açısından çok zengindir. Bölgede hayvancılıktan elde edilen ürünlerin işlenmesi ile elde edilen ürünler ve bunların ticareti hem bölge nüfusu için bir geçim kaynağı hem de devlet için bu ürünlerden alınan vergiler dolayısıyla bir gelir teşkil etmektedir. Kaliteli tarım ve hayvancılık ürünleri sayesinde bölge ticareti canlanarak Beyhak'ı mamur bir hale getirmiştir. Bazı dönemlerde meydana gelen kuraklık ya da sel gibi doğal afetler tarımsal faaliyetlerde

³⁶⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 271, 276; Hüseyinî, 57-58; Râvendî, I, 151-158; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, X, 261, 258, 266, 317, 499-500; **Tarih-i Güzîde**, 62-66; Ahmed b. Mahmûd, 193-196; Kafesoğlu, **Melikşah**, 143; Özaydın, **Muhammed Tapar**, 75 vd.; Sevim-Merçil, 202-203, 236-240, 262-263; Agacanov, **Selçuklular**, 184, 193, 287-288; Özaydın, **Berkyaruk**, 90-91; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, 235, 237; Ocak, **Dinî Siyaset**, 220-221, 229-232; Kaya, **Bâtınîler**, 33, 49, 66, 81; Piyadeoğlu, **Horasan**, 73-75, 77-78, 155-159; Özgüdenli, **Selçuklular**, I, 223-225, 259-261; Yılmaz, **Bâtınîlerle Mücadeleler**, 130, 133-134; Piyadeoğlu, **Selçuklular**, 266, 288 vd.; Pırlanta, "Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam", 713.

ekonomik kayıplara sebep olmuşsa da Beyhak'ın iklim şartları genel olarak tarım için uygundur.³⁶¹

2.3.1. Tarım Faaliyetleri ve Yetişen Ürünler

Beyhak, yeşil bitki örtüsü ve geniş tarımsal ürün çeşitliliğine sahip bir bölgedir. Uygun iklimi ve oluşturulan elverişli sulama şartları sayesinde tarım faaliyetlerinden alınan ürün daha bol ve kaliteli bir hale gelmiştir. Özellikle Sultan Melikşah ve Sultan Sencer zamanlarında tüm Horasan'da inşa edilen sulama kanalları sayesinde tarım ürünlerinde büyük artış görülmüştür. Beyhak'ta da geniş meyve bahçelerinde sulama sistemleri sayesinde çeşitli tarımsal ürünler ve bol miktarda meyve yetiştirmek mümkün olabilmıştır. Ayrıca Beyhak'ın çeşitli köylerinde mevcut ve çoğu Selçuklular zamanında da kullanılır halde yer altı kanalları (kehrîz-kârîz) vardır. Kuhnâb köyünde, Feryûmed köyünde, Şiştamed köyünde ve Sebzevâr'da bu kehrîzlerden bulunmaktadır. Bu yer altı kanallarından ve Sebzevâr ile Hüsrevicird arasındaki su arklarından tarım faaliyetlerinde yararlanıldığını düşünebiliriz. Beyhak'ta yetiştirilen meyvelerin en önemli özelliği mevsimine göre erken olgunlaşmasıdır. Bu durum ihraç edilen meyve çeşitleri için bölge adına bir avantaj teşkil etmektedir. Beyhak'ın merkezi sayılan Sebzevâr da tam manasıyla bir tarım şehridir. *Nüzhetü'l-kulûb* 'ta da Beyhak, tam bir tahıl deposu olarak kaydedilmektedir.

Beyhak'ta yetişen tarım ürünlerinin neler olduğuna baktığımızda; Culeyn ve Nevkârîz köyünde yüksek kalitede fıstık yetişmektedir. Öyle ki bu fıstıkların Nîşâbûr bölgesinde eşi benzeri olmadığı kaydedilmektedir. Tüm Horasan coğrafyasının en yaygın meyvesi olan üzüm ve Horasan adıyla birlikte anılan ürünlerin başında gelen incir ve kavun da Beyhak'ta yetişmektedir. Beyhak'a bağlı Oştör ve Şiştamed köylerinde yetişen üzümlerin kalitesi bir hayli yüksektir. Burada Servistânî denilen son derece güzel, küçük taneli ve ince kabuklu bir üzüm cinsi vardır. Bunun gibi bir üzüm cinsi daha Nîşâbûr'un sınırında bulunan Serd-i Efrûr köyünde yetişmektedir. Bu

³⁶¹ Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 329-330; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 35, 44, 47, 277-279, 280-281; Piyadeoğlu, **Horasan**, 163; Zahoder, "Horasan", 499, 501; Yunus Arifoğlu, "Horasan'da Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri (8-10 y.y.)", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Aralık 2018, IV/3, 144-145.

üzüm çeşidine Serâyî üzümü denilmektedir. Bölgede ayrıca siyah ve beyaz üzüm de yetiştirilmektedir. Bölgenin bir diğer ünlü meyvesi de özelliği kurumaması olan kaliteli sarı renkteki incirdir. Feryûmed’de üretilen sarı, beyaz ve kırmızı renkli incirler kurutulmaya daha müsaittir. Sedîr ve ondan başka bir köyde daha Bilak (Balak) kavunu yetiştirilirdi. Bu, Merv bölgesinde yetişen Türkmen kavununun özel bir çeşididir. Me‘mûni ve Abdulkî kavunu da bu kavunun bir çeşididir. Efçenk köyünde ayrıca kışlık kavun da yetişmekteydi. Bagin ve Dilkand köyünde Hint kavunu, Râz ve Kuhnâb köyünde Buharî, Lâri ve Taberî kavunu, Dilkand köyünde Kernebe kavunu yetiştirdi ve bu kavun sonbaharda olgunlaşan kırmızı renkli kavunun bir çeşididir. Beyhak’ta yaygın olarak üretilen meyvelerden birisi de nardır. Keyzer köyünde son derece güzel, ince kabuklu, sulu ve küçük taneli nar yetiştirilmekteydi. Tabas köyünde Nîşâbûr bölgelerinde benzeri olmayan tatlı bir armut cinsi vardır. Mâvel denilen bu armut cinsi hem kışlık hem yazlık olarak üretilmekteydi. Yine Tabas köyünde kaliteli ceviz ve raziyân denilen bir çeşit zencefil yetiştirilirdi. Bu zencefil çeşitli hastalıkların iyileştirilmesinde ve ilaç yapımında kullanılırdı. Kayzakân köyünde ayrıca şeftali de yetiştirilirdi. Çok çeşitli ve kaliteli meyve ve sebzeleri ile ünlü olan Hüsrevcird ve Âbârî köyünde beyaz ve kırmızı renkli kayısı, kavun, bürölce, kışlık ve yazlık armut ve diğer meyve çeşitleri yetiştirilmekteydi. Şiştemed köyünde de iğde ağaçları vardır. Feryûmed köyünün havası meyve yetiştirmeye gayet uygundur. İbn Funduk³⁶², a göre tatlı esen meltemiyle burada yetişen meyveler çok kalitelidir ve özellikle burada yetişen Feryûmed inciri tüketildiğinde birçok hastalığın engellenmesine de yardımcı olurdu. Beyhak’ta bir miktar da mısır yetiştirilmekteydi. İbn Funduk³⁶³, yemek yapımında kullanılan ya da çiğ olarak tüketilebilen ve sağlığa çok faydalı olan ravent bitkisinin Rezkan, Şâre ve Derber dağlarında ekilmiş olması halinde Nîşâbûr dağlarında yetişenden daha kaliteli olacağını söylemektedir.³⁶⁴

³⁶² **Tarih-i Beyhak**, 280.

³⁶³ **Tarih-i Beyhak**, 279.

³⁶⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 35-36, 44, 47, 277, 278-279, 280-281; **Hudûdü’l-Âlem**, 57; **Nûzhetü’l-kulûb**, 148; Strange, **The Lands**, 476-477; **Mir’âtü’l-büldân**, I, 523; Turan, **Selçuklular**, 340; Agacanov, **Oğuzlar**, 143-144; Piyadeoğlu, **Horasan**, 163-165, 177-182; Zahoder, “Horasan”, 500-501; İsmail Pırlanta, “Büyük Selçuklular Döneminde Horasan’da Tarım ve Hayvancılık”, **Turkish Studies**, IX/IV-Spring, 2014, 988, 992-994, 999; Arifoğlu, “Horasan’da Tarım ve Hayvancılık”, 153.

2.3.2. Hayvancılık

Beyhak'ın ekonomisinde tarım faaliyetleri yanında onun ayrılmaz bir parçası olan hayvancılık da önemli bir yer tutmaktadır. Büyük ve küçükbaş hayvancılıktan arıcılığa kadar tüm hayvancılık faaliyetleri yapılmakta ve üretilen hayvansal ürünler işlenerek bunların ticaretinden önemli bir gelir elde edilmekteydi. Nitekim özellikle Beyhak'ın köylerinde hemen her ailenin sahip olduğu ahır, ağıl gibi hayvan barınaklarında sığır, koyun, keçi gibi hayvanlar bakılmaktaydı. Arı kovanları için gayet müsait olan meralar ve ormanlık alanlardan da bu amaçla faydalanılmaktaydı.

Kuhnâb köyünde büyük ve küçükbaş hayvanların sütünden elde edilen kara kurut ve ayran diğer yörelerinkinden çok daha kaliteli ve lezzetlidir. Aynı şekilde koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanların yünlerinden kaliteli keçe imalatı yapılırdı. Beyhak'ta üretilen keçe bölge ticaretinde önemli bir gelir kaynağıydı. Bagin ve İzi köyünde kümes hayvancılığı yapılmakta olup, beslenen civciv, tavuk ve diğer kümes hayvanları gayet semiz ve bunlardan alınan verim yüksektir. Feryûmed köyünde arıcılık faaliyetleri yaygın olup köyün içinde ve köy sınırında arı kovanları vardır. Burada üretilen bal son derece güzel ve kalitelidir.³⁶⁵

2.1. EKONOMİK HAYAT

Büyük Selçuklular döneminde Beyhak'ın ekonomisi tarım, hayvancılık ve ticarete dayanmaktadır. Bununla birlikte madencilik, el sanatları ve bazı küçük işletmeler gibi yan unsurlar da ekonomik hayatı canlandırmaktaydı. Bu faaliyetler sadece büyük kasabalarda değil, Beyhak'ın köy tabir edilen mahallelerinde bile yaygın bir şekilde icra edilmekteydi. Tarımsal verimliliği, uygun iklim koşullarının yanı sıra Beyhak'ın coğrafi konumu, zengin tarihi ve kültürel yapısı da bölgenin ekonomik

³⁶⁵ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 277-279, 280; Piyadeoğlu, **Horasan**, 179; Pırlanta, “Horasan'da Tarım ve Hayvancılık”, 995-996; Arifoğlu, “Horasan'da Tarım ve Hayvancılık”, 156-157.

yönden gelişmesinde rol oynayan önemli faktörlerdir. Tarım faaliyetlerinin yanısıra coğrafi konumu ve önemli ticaret yolları üzerinde yer alması da Beyhak'taki ticari faaliyetleri kolaylaştırmış ve zamanla bölge zenginleşmiştir. Ayrıca zengin kültürel yapısı ve canlı ilim hayatı ilim insanlarının Beyhak'a olan rağbetini arttırmış ve bu faaliyetler de ekonomiye olumlu yönde katkı yapmıştır.

2.4.1. Dokumacılık Faaliyetleri

Selçuklular'ın Horasan'a hâkim oldukları dönemde zanaatın en gelişmiş şekli dokumacılık olarak karşımıza çıkmaktadır Nitekim Nîşâbûr ve çevresindeki kumaş dokumacılığı çok ileri seviyede olup, uzakdoğuya ihraç edilir vaziyetteydi. Beyhak'ın Mâzînân bölgesinin sınırında Nîşâbûr'un hiçbir bölgesinde dokunmayan son derece güzel ipekli kumaş dokunmakta ve üretilen kumaştan da son derece güzel ipekli giysiler yapılmaktadır. Kumaş dokumacılığı yanında imal edilen ve diğer şehirlere ihraç edilen başka bir ürün ise keçe olarak dikkat çekmektedir. Beyhak'ın Şiştamed köyünde keçe üretilirdi ve bu keçeden insanların günlük hayatlarında kullandıkları örtü ve benzeri eşyalar yapıldığı gibi Hüsrevâbâd köyünde keçeden halı da dokunurdu. Türkler ve İranlılar'ın en önemli el sanatlarından olan halıcılık bölgede azımsanmayacak bir öneme sahipti.³⁶⁶ İbn Funduk³⁶⁷, burada dokunan keçe halıların Horasan'da dahi dokunmadığını söylemektedir.

2.4.2. İmalât ve Sanayi

Selçuklular döneminde Beyhak'ta imalatı ve ticareti yapılan zanaat ürünleri gerek bölge insanı tarafından gerekse Horasan'ın genelinde talep gören kaliteli ürünlerdi ve Beyhak için önemli bir gelir kaynağını teşkil etmekteydi. Zanaat ürünleri Horasan şehirlerinden komşu ve diğer Doğu ülkelerine ihraç edilmekteydi. Şiştamed köyünde üretilen keçeden bazen ham haliyle bazen de işlenerek elde edilen örtü, halı vb. çeşitli ürünlerin bu köyde ticareti yapılmakta ve bunlar satışa sunulmaktaydı.

³⁶⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 226, 279-280; Strange, **The Lands**, 518; Agacanov, **Selçuklular**, 229-230; Piyadeoğlu, **Horasan**, 183; Zahoder, "Horasan", 501; Merçil, "Nişabur", 282; Pırlanta, "Horasan'da Tarım ve Hayvancılık", 999.

³⁶⁷ **Tarih-i Beyhak**, 279.

Dârîler ailesinden Hâce el-Hüseyin b. Ahmed ed-Dârî, Şiştamed köyünün keçe satıcılarındandı. Bunun yanında Beyhak'ta imalat ve ticaret hayatında önemli bir yer tutan başka bir üretim alanı ayakkabıcılık idi. İbn Funduk³⁶⁸, Beyhak'ta hem erkek hem de kadınlara hitap eden bir ayakkabının yapıldığını, gümüş tel ya da onun benzeri bir malzeme ile dikilen bu ayakkabıların Nîşâbûr ve çevresinde benzerinin bulunmadığını nakletmektedir. Mihr köyü ve Şiştamed köyünde kamış kalem yapılmaktadır. İbn Funduk³⁶⁹ yazı kaleminin en iyisinin Beyhak'ın Mihr ve Şiştamed köyünde üretilen kamıştan yapıldığını, Horasan'ın diğer merkezlerinde üretilen kamış kalemlerin kalite olarak burada üretilenlerden çok geride kaldığını nakletmektedir.³⁷⁰

2.4.3. Ticaret

Horasan'ın merkezi konumunda ve doğu ile batı ticaretini sağlayan ticaret yollarının kesiştiği merkez durumunda olan Nîşâbûr'un bu konumu elbetteki Beyhak'taki ticarî faaliyetlerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Pek çok tüccarın en önemli uğrak yerlerinden biri haline gelen bölge canlı bir ticaret hayatına sahipti. Ayrıca önemli Horasan şehirlerine giden ana yolların kavşak noktasında bulunmasından dolayı önemli bir coğrafi konuma sahip olan Beyhak, Rey ile Batıyı, Nîşâbûr ve Horasan'ı birbirine bağlayan büyük karayolu üzerinde yer alıyordu. Nîşâbûr'u Herat, Serahs, Hazar sahilleri, Batı İran ve çöl üzerinden güney bölgelerine bağlayan yolların en önemlisi Horasan'dan başlayıp Beyhak üzerinden Sebzevâr ve Hüsrevcird'e uğrayarak Batı İran'a giden yoldur. Nîşâbûr ve Rey'e giden ana yol da Beyhak'ın içinden geçmekteydi. Bu avantajlı konum üretilen ürünlerin ticaretini kolaylaştırmaktaydı. Küçükbaş hayvanların yününden elde edilen keçenin, keçeden dokunan halıların ve ipekli dokuma kumaşların çevre şehir ve ülkelere ihracı yapılmaktaydı. Üretilen meyvelere, özellikle üzüm, incir, kavun, Abârî köyündeki kırmızı ve beyaz renkteki kayısıya özel bir talep olmaktadır. Bir tahıl ambarı olarak adlandırılan Beyhak'tan ihraç edilen ürünler arasında çeşitli tahıl ürünleri de vardır. Sebzevâr'ın geniş bir pazarı vardır ve pazarda sergilenen ürünler çok çeşitlidir. Gerek

³⁶⁸ **Tarih-i Beyhak**, 278.

³⁶⁹ **Tarih-i Beyhak**, 279.

³⁷⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 116, 226; Agacanov, **Selçuklular**, 229-230.

Beyhak'ın kasaba ve köylerinden gerekse çevre şehirlerden alışveriş için gelenler canlı bir ticaret ortamı yaratmaktaydı. Sultan Sencer, ticaretin daha güvenli yapılması ve özellikle yollardaki Bâtınî tehdidinin bertaraf edilmesi için Horasan'da bulunan ticaret yolları üzerinde işaret/ışık kuleleri inşa ettirmiştir. Beyhak'ta Hüsrevcird'in bir kilometre kadar güneyinde bulunan işaret/ışık kulesi, 505/1111-1112 tarihinde Melik Sencer tarafından bu amaçla inşa ettirilmiştir. Kule yaklaşık yirmi dokuz metre yüksekliğindedir. Özellikle kervanların ve diğer yolcuların yollarını kaybetme ihtimâllerinin yüksek olduğu çöllerde inşa edilen bu kuleler, denizlerdeki fenerin karadaki işlevini üstlenmektedir.³⁷¹

2.4.4. Çıkarılan Madenler

Beyhak'taki mermer yatakları, altın, bakır ve değerli taş madeni bölge ekonomisine katkı sağlamaktaydı. Bazkan sınırındaki Tabas dağında sarı, kırmızı ve beyaz renkleri olan değerli bir mücevher madeni vardı. Şâre Dağında da son derece kaliteli altın ve bakır madeni vardır. İbn Funduk³⁷², Duyîn köyünde başka bölgelerde eşi benzeri olmayan ve o dönemde halkın ihtiyaçlarından olan çöven otu ve kalye taşı çıkarıldığını da nakletmektedir.³⁷³

2.5. EKONOMİYİ OLUMSUZ YÖNDE ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Beyhak'ın sosyal ve ekonomik hayatını olumsuz yönde etkilemiş olan faktörlerin başında savaşlar ve özellikle fetret dönemindeki kargaşa ortamı

³⁷¹ Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 329-330, 333-334 336; **Nüzhetü'l-kulûb**, 148; **Mir'âtü'l büldân**, I, 523; Strange, **The Lands**, 476-477; Agacanov, **Selçuklular**, 237-238; Piyadeoğlu, **Horasan**, 165-174; Zahoder, "Horasan", 499; Pırlanta, "Horasan'da Tarım ve Hayvancılık", 997-998; Yunus Arifoğlu, "10. Yüzyılda Horasan'da Ticaretin Unsurları: Yol, Konaklama, Taşımacılık ve Tüccar" **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXXVIII, S. 38, 2019, 128-152.

³⁷² **Tarih-i Beyhak**, 280.

³⁷³ **Hudûdü'l-Âlem**, 56-57; Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 336; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 279; Usta, **Sâmânîler**, 434; Piyadeoğlu, **Horasan**, 183; Konukçu, "Beyhak", **DİA**, 57.

gelmektedir. Zaman zaman deprem, iklimsel sebepler, kıtlık gibi faktörlerin etkisiyle ekonomik faaliyetler sekteye uğramış olsa da fetret dönemindeki taht mücadeleleri ve Bâtınîler’le mücadeleler sırasında meydana gelen sürekli savaş ortamı Beyhak’ı sosyal ve ekonomik anlamda en çok etkileyen, en çok zarar veren olaylardır. Bu dönemde tarım yapılan araziler zarar görmüş ve hatta bazı zamanlar uzun süre ekim bile yapılamamıştır. Tarım faaliyetleri halk için yaşamsal önem arz etmekle birlikte işin ekonomik boyutu düşünüldüğünde bu durumdan halk kadar devlet de üyük zarar görmüştür. Akabinde gayet güzel işleyen iktâ sistemi de bozulmuştur. Fetret döneminde Horasan genelinde insan gücüne dayanan ekonomik hayatın temel unsuru olan yetişkin ve gençlerin ya hânedan üyeleri arasındaki mücadelelerde ya da Bâtınîler’e karşı yapılan mücadelelerde heba olup gitmesi üzerine idarecilerin keyfi tavırları da eklenince Gazzâlî³⁷⁴’nin Vezîr Mücîrüddîn’e yazdığı bir mektupta dediği gibi bıçak kemiğe dayanmıştı. Gazzâlî, bu dönemde dostlarına yazdığı mektuplarda köylülerin hayat şartlarının zorluğunu ve çaresizliğini şöyle tasvir etmektedir; “... Köyler yıkık, ağaçlar söküük, meralar virân.....” ³⁷⁵ Bu betimleme fetret döneminde Horasan’ın geneli için yapılmış olsa da elbette ki Horasan’ın küçük bir örneği olan Beyhak için de geçerlidir. Ayrıca Melik Arslan Argun’un, Hârizmşah Atsız ve özellikle Hârizmşah Yinaltegin’in Beyhak’a yaptığı saldırılar da Beyhak’ın köylerini yakıp yıkarak harap bir hale getirmiştir.³⁷⁶

Selçuklu Devleti’nin kurulduğu ilk yıllarda Beyhak’ta Safer 444/Haziran 1052 yılında başlayan ve art arda meydana gelen depremler, bu dönemde bölgenin sosyal ve ekonomik hayatında olumsuzluklara yol açmış ve depremlerle birlikte Beyhak’ta köy ve mahallelerinin, yerleşim yerlerinin çoğu harap olmuştur. İbn Funduk³⁷⁷, insanların uzun bir süre korkudan hiçbir bina yapamadıklarını söylerken bu yıla deprem yılı adı verildiğini de eklemektedir. Bu depremde şehirdeki Cuma Mescidi zarar görmüş hatta minaresi de yıkılmıştır. Tamamı tahrip olan surlar 464/1071-1072 tarihinde Nizamülmülk’ün emriyle yeniden inşa edilmiştir. Doğal

³⁷⁴ İmâm Gazzâlî’nin Mektupları, 75 vd.

³⁷⁵ Özaydın, **Berkıyruk**, 174; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, 239-240.

³⁷⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 268-272 275-276; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, 241; Piyadeoğlu, **Horasan**, 192, 194; Konukçu, “Beyhak”, **DİA**, 58.

³⁷⁷ **Tarih-i Beyhak**, 52.

afetlerin yaşandığı yerdeki etkileri gözönüne alındığında bu depremler Beyhak bölgesinin sosyal hayatına ve ekonomisine ağır bir yük getirmiş, izlerinin silinmesi uzun zaman almıştır.³⁷⁸ Yine Beyhak bölgesinde zaman zaman meydana gelen kuraklık ve sel gibi doğal afetler de tarım ürünlerinde kayıpların yaşanmasına sebep olmuş, bu da tarımsal ekonomiye zarar vermiştir. 536/1141-1142 senesinde 6 Haziran'da başlayan yağmur aralıksız olarak 8 Haziran'a kadar devam etmiş, Beyhak ve köylerinde büyük zarara neden olmuştur. Yine 560/1164-1165 yılında iki gün gece ve gündüz durmadan yağın kar ve arkasından gelen soğuk hava öyle bir dereceye ulaşmıştır ki bu bölgede çok sayıda bitki ve ağaç harap olmuştur.³⁷⁹

³⁷⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 50, 52, 267; Piyadeoğlu, **Horasan**, 192-193.

³⁷⁹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 283; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, 240-241; Piyadeoğlu, **Horasan**, 163-164.

3. BÖLÜM

BEYHAK'TA İLİM VE KÜLTÜR HAYATI, MİMARÎ ESERLER

Büyük Selçuklular zamanında sultanlar ve diğer hânedan üyelerinin Horasan genelinde olduğu gibi Beyhak'ta da ilim hayatı ve ilim adamlarına karşı destekleyici bir tavır içinde bulundukları görülmektedir. Nitekim Ravendî³⁸⁰, “*Yeryüzünde bilhassa Irakeyn ve Horasan'da âlimler yetişip fıkıh kitabı yazmaları, peygamberin hadislerini toplamaları, Selçukoğulları arasından çıkan hükümdarların âlimlere bakmalarının, ilmi sevmelerinin ve ona hürmet etmelerinin bereketidir.*” diyerek çok haklı bir noktayı gözler önüne sermektedir. Bu sayede Beyhak'ın geçmişten gelen zengin kültürel mirasının Selçuklular zamanında daha zengin bir yapıya kavuştuğunu, hatta daha da ileri gittiğini söylemek mümkündür. Destek gören ilim adamları ve edebiyatçılar tarihî, dinî ve edebî pek çok eser kaleme alarak bu mirası gelecek nesillere aktarmışlardır. Selçuklular zamanında Beyhak'ın ilim hayatının en önemli unsurlarından birisi olan edebiyat da gelişmiştir. Beyhak'ta Arapça ve Farsça yazan birçok şair ve edip bulunmaktadır. Bu şair ve edipler hem Arapça'yı hem de Farsça'yı aynı anda gayet güzel kullanarak değerli nazım ve nesir eserler meydana getirmişlerdir.³⁸¹ Selçuklular dönemindeki Beyhak'ın ilmî ve kültürel hayatına adeta bir ayna tutan *Tarih-i Beyhak*³⁸² adlı eserde, Beyhak'taki hattatların ve müstensihlerin de ne kadar çok olduğundan bahsedilmektedir. Bu kişiler hem çok güzel yazı yazmakta hem de oluşturulmuş olan eserlere çok güzel cilt yapmaktaydılar.

İbn Funduk³⁸³, “*Başka herhangi bir yerde bu bölgeden yetişmiş kişi kadar fazilet sahibi insan yoktur.*” demektedir ve Beyhak'taki çeşitli ilim dallarında yetişmiş büyük âlimler ve ediplerin çokluğundan dolayı buraya “*Küçük Mekke*” adını verdiklerini

³⁸⁰ **Râhatü's-sudûr**, I, 30.

³⁸¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 262-263; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I/2, 804; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 39, 244; Piyadeoğlu, **Horasan**, 216-217, 297-298; Pırlanta, **Nişabur**, 74; Seyfettin Kaya, **Selçuklular Döneminde Astronomi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2018, 97-98.

³⁸² İbn Funduk, 276-277; Nebi Bozkurt-Nevzat Kaya, “İstinsah”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXIII, 369-371.

³⁸³ **Tarih-i Beyhak**, 28, 264, 276.

söylemektedir. Beyhak'taki âlimler hem kendi bölgeleri için çalışmakta hem de bunlardan bir kısmı başka şehirlere ilim seyahatleri yaparak ilimlerini taşımaktaydılar. Nitekim *Mu‘cemü’l-büldân*'da da bu bölgeden sayılamayacak kadar çok ilim adamının çıktığından bahsedilmektedir.³⁸⁴ Aynı İbn Funduk³⁸⁵, *Tarih-i Beyhak*'ı kaleme aldığı ve ömrünün sonlarına denk gelen 563/1168 yılı civarlarında ise ilme olan talebin ve gayretin azaldığından, bu yıllarda edebiyatta nazım ve nesirde bilgili, kabiliyetli kişilerin sayılabilecek kadar az olduğundan yakınmaktadır. Horasan genelinde olduğu gibi Beyhak'ta da muhakkak ki Oğuz istilâsının bölgeye verdiği zararlar bu sonucun doğmasına sebep olmuştur.

3.1. EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Selçuklu Devleti'nin ilme ve ilim adamlarına verdiği desteğin yanında Beyhak'ta mukim köklü ve zengin mahallî ailelerin de ilim hayatına verdiği destek, zaten ilim geleneği olan Beyhak'ta eğitim ve öğretim faaliyetlerinin artmasına ve bu bölgeden birçok ilim insanının yetişmesine vesile olmuştur. Beyhak'ın idarî sınırlarına dâhil olduğu Nîşâbûr'da, Horasan için önemi tartışılmaz olan Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi haricinde pek çok medrese de eğitim faaliyetlerine devam etmekteydi. Bu medreselerin önemli bir kısmı da Beyhak'ta bulunmaktaydı. Medreselerden yetişen pek çok âlim, hem Horasan'ın çeşitli şehirlerinde yer alan diğer medreselerde eğitim vermek üzere davet edilmekte hem de yetiştirdikleri öğrenciler sayesinde ilim hayatındaki zenginliğe katkıda bulunmaktaydılar. Beyhak'ta medreselerde, cami ve mescitlerde, hahkahlarda yapılan eğitimin yanısıra az da olsa bazı âlimlerin kendi evlerinde eğitim ve öğretim faaliyetleri yürüttükleri görülmektedir.

3.1.1. Beyhak'ta Bulunan Medreseler ve Müderrisler

Beyhak'taki mevcut mezhep yapısı, bölgenin eğitim hayatını şekillendiren önemli bir unsur olmakla birlikte medreselerin sadece dinî ya da mezhebî amaçlarla

³⁸⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, I/2, 804.

³⁸⁵ *Tarih-i Beyhak*, 276.

inşa edilmiş olduklarını söylemek yanlış olur. Nitekim bu medreseler aynı zamanda halkın sosyal ihtiyaçlarına da hizmet eden kurumlardır. Medreseler her zaman sosyal ve dinî hayatla iç içe olmuşlardır. Nitekim bayram ve yas gibi özel günlerde halka açık tutulurlar ve bazı medreselerde halka açık vaazlar düzenlenirdi. Medreselerde eğitim ücretsiz olmakla birlikte fakir öğrencilere karşılıksız yardım da yapılırdı. Bu medreselerde eğitim görmek amacıyla şehir dışından gelen öğrenciler olursa onların barınma ihtiyacı için de çözümler bulunurdu. Her medresenin bir vakfı vardı ve giderler buradan karşılanırdı. Ancak Nizâmiye Medreseleri'nde takip edilen sistemli eğitim programının ve sahip oldukları maddi unsurların nispeten küçük bir şehir olan Beyhak'taki medreselerde aynı şekilde var olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira daha büyük şehirlerdeki medreselerin idarî kadrolarının ve eğitim-öğretim kadrolarının birçok unsurdan oluştuğu görülmektedir. Beyhak'taki medreseler ise daha çok bölgenin ileri gelenlerince inşa ettirilmiş ve bazıları yine medreseyi yaptıran kişilerce desteklenerek, bazıları da halktan toplanan yardımlarla ayakta kalabilen, medreseden ziyade eğitim faaliyetlerini de içinde barındıran mescit tarzında kurumlardır. Bunlardan bazıları, adlarına inşa ettirildiği kişilerin adıyla anılmakta ve adlarına medrese inşa ettirilen bu kişiler aynı zamanda medreselerdeki müderrislik görevini de yürütmekteydiler. Müderrisi olduğu medresenin öğretim programının düzenlenmesi de bu kişilerin sorumluluğunda bulunmaktaydı.³⁸⁶

Beyhak'taki medrese isimlerinin tespitinde Beyhak tarihine özel kaleme alınmış bir şehir tarihi olan *Tarih-i Beyhak*'tan faydalandık. Beyhak'ta Selçuklu hâkimiyetinden önce inşa ettirilmiş olan bazı medreselerin Selçuklular zamanında da yaşadığını görmekteyiz. Nitekim bu sırada Hâce Reis Ebû Ali Ahmed b. İbrahim b. Ali'nin vekili olarak Beyhak'ın riyâseti görevini yürüten, bölgenin varlıklı ve ileri gelen şahsiyetlerinden olan Hâce Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. el-Hüseyin b.

³⁸⁶ **Medâris-i Nizâmiye**, 121; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 246; Piyadeoğlu, **Horasan**, 217-219, 249-250; Efe Yeşildurak, **Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular'da İlmî ve Fikrî Hayat**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2015, 20-21; Baştürk, **Nişâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 45; Nebi Bozkurt, "Medrese", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXVIII, 334-338; Nebi Bozkurt, "Müderris", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXI, 468-470; J. Pedersen, "Madrasa", **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, (EP), V, 1126.

Amr tarafından, Sebzevâr'da 4 mezhep için ayrı ayrı olmak üzere inşa ettirilen medreseler buna güzel bir örnektir. Bu olay üzerine 414/1023-1024 yılında Hâce Ebu'l-Kâsım, neden sadece kendi inandığı mezhep için medrese inşa etmediği ve diğer mezheplere hizmet ettiği hakkında Sultan Mahmûd tarafından Gazne'ye çağırılmıştır. Hâce Ebu'l-Kâsım, Hanefiler için İbn Funduk'un büyük dedesi olan İmâm Ebu'l-Kâsım Abdülazîz b. Yusuf adına bir medrese inşa ettirmiştir ve Selçuklular zamanında bu yapı ayaktaadır. Şâfiîler için de el-İmâm Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Hannânî el-Vâiz için Novkûy Mahallesi'nde Novkûy Mederesesi'ni inşa ettirmiştir ve o da Selçuklular zamanında ayaktaadır. Bir diğeri Seyyidler, onlara tabi olanlar, Adlîler ve Zeydîler için Esferîs Mahallesi'nde İbn Ebû et-Tayyîb adıyla meşhur el-İmâm ez-Zâhit el-Müfessir Ali b. Abdullah b. Ahmed en-Nîşâbûrî adına inşa ettirilmiş olan Esferîs Medresesi'dir ve bu yapı Esferîs mahallesinde Selçuklular zamanında ayaktaadır. Bir diğeri Kerrâmîler için el-İmâm Ebû Zer Muhammed b. Muhammed el-Mutavvî en-Nîşâbûrî'nin çocukları olan Fakih Ebû Bekir Ubeydullah ve Ebû Sehl için Şâdrâh Mahallesi'nde inşa ettirilen Şâdrâh Medresesi'dir ancak bu yapıdan Selçuklular zamanında pek bir eser kalmamıştır.³⁸⁷

İbn Funduk³⁸⁸'un kaydettiği Sebzevâr'daki Hâce Emîrek Nüzlâbâdî Medresesi de Büyük Selçuklular döneminde ilme katkısı olan önemli kurumlardan birisi olmuştur. Medresenin ilk müderrisi, Nizâmülmülk'ün emriyle Hüsrevcird'ten Sebzevâr'a gelerek burada eğitim veren İbn Futeyme adıyla meşhur, âlim ve hâfız Ahmed b. Ali el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî'dir. Dönemin önemli âlimlerden birisi olan bu zât, Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur.³⁸⁹

Nîşâbûr'un muhaddis ve âlimlerinden olan el-İmâm el-Hüseyn b. Ebu'l-Abbâs Muhammed b. el-Hasan el-Fûrânî'nin Sebzevâr'ın Kûy-ı Seyyâr Mahallesi'nde inşa ettirdiği Kûy-ı Seyyâr Medresesi'nde ders veren müderrislerin programları; eğitim, hadis imlâsı ve Müslümanlar'a vaaz olmak üzere üç esas üzerine

³⁸⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 185-186, 194-195, 205, 220-221; **Medâris-i Nizâmiye**, 242.

³⁸⁸ **Tarih-i Beyhak**, 207-209.

³⁸⁹ Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 249; Piyadeoğlu, **Horasan**, 255; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 105.

planlanmaktaydı. Bu durum medreselerin her zaman sosyal ve dinî hayatla iç içe olduğunun, âlimler ve halk arasında sıkı bir bağ kurulduğunun en güzel örneğidir. Nitekim büyük bir âlim vefat ettiğinde çarşılar bir süre tatil edilir ve yas tutulurdu. Bir âlim başka bir şehre gittiği zaman da bu âlim, dönüşünde sevinç ve törenle karşılanırdı.³⁹⁰

Beyhak'ta ayrıca Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî'nin inşa ettirdiği başka bir medrese de mevcuttur. Bu medreselerin yanında şehirde Medrese-i Serviyye, Medrese-i Dervâze-i Irak, Serdîh Medresesi gibi diğer medreselerin varlığı da kaydedilmektedir. Sebzevâr'daki Medrese-i Dervâze-i Irak Medresi'nin müderrisi 523/1128 yılında Beyhak'a taşınmış olan el-İmâm es-Saîd Ebû Ali el-Fazl b. el-Hasan et-Tabersî idi.³⁹¹

3.1.2. Mederese Dışındaki Diğer Eğitim Kurumları

Beyhak'ta az da olsa âlimlerin evlerinde de eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütülmüştür. Ancak ders halkalarının evin sükûnetini bozabileceği endişesiyle evler eğitim faaliyetleri için elverişli kabul edilmemiştir. Âlimler evlerinde daha çok kendi ilmî faaliyetleriyle meşgul olduklarından bu tür faaliyetler nispeten sınırlı kalmıştır. Beyhak'ta evlerinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunan âlimler arasında Ebû Muhammed el-Fazl b. Muhammed eş-Şuârânî el-Beyhakî ve Ebû Cafer Ahmed b. Ali b. Ebû Cafer el-Beyhakî sayılabilir.³⁹² Evlerinde eğitim veren âlimlerden sonra Beyhak'ta medrese dışındaki eğitim kurumları olarak karşımıza cami ve mescitler çıkmaktadır. Cami ve mescitlerin ibadet dışında toplumsal hayatta farklı fonksiyonları da vardır. Bunlardan birisi de her dönemde eğitim-öğretim görevini üstlenmiş olmalarıdır. Nizâmîye Medreseleri dışındaki medreseler daha çok cami ve mescitlerin

³⁹⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 235-236; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 247; Piyadeoğlu, **Horasan**, 115, 254.

³⁹¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 242, 251; Gerâyîlî, **Nîşâbûr**, 251; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 248; Piyadeoğlu, **Horasan**, 254-255; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 112.

³⁹² İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 140-141, 166-167; Zehebî, **A'lâmi'n-nübelâ**, XIII, 317, XX, 208-209; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 172-173.

bünyesinde yapılanmaktaydılar. Böylece birer medrese görevini de ifa ederek kültürel hayatın içinde yer almaktaydılar. Aynı zamanda halkın buluşma yerleri olduklarından dolayı da sosyal hayat için büyük önem taşımaktadırlar. İbadet etmek üzere camiye gelen halk, özellikle cuma günleri önemli âlimlerin sohbet tarzındaki bazı derslerinden faydalanma imkânı bulmaktaydı. Nitekim Beyhak'ta Nâmîn köyündeki Mescid-i Âdîne, Kesken köyündeki Cuma Mescidi ve Sedîr köyündeki Cuma Mescidi, Sebzevâr'daki Şadan Mescidi, Sebz Mescidi, Sebzevâr ve Hüsrevcird'teki Cuma Mescitleri, için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Burada cami ve mescitlerin sadece eğitim kurumu olma özellikleri üzerinde durduk. Toplumda ifa ettikleri diğer fonksiyonlarından çalışmamızın “Beyhak'taki Cami ve Mescitler” kısmında ayrıca bahsedilecektir.³⁹³

Cami ve mescitlerden başka sufilerin eğitim yeri olan hankahlarla medreseler arasında belli zamanlarda sıkı bir münasebet bulunduğu da söylenebilir. Bununla birlikte hankahlar ibadet mekânı yanında medrese görevini de üstlenmektedirler. Hankahlarda tasavvuf eğitiminin yanısıra tefsir, hadis, fıkıh, akaid ve Arapça olmak üzere çeşitli konularda dersler verilmekte, kitaplar yazılıp çoğaltılmaktaydı. Ayrıca hankahlarda vaaz ve sohbet meclisi, şiir ve mûsikî programları, kütüphane tesisi ve çeşitli konuları mütalaa gibi sosyal, kültürel eğitim faaliyetleri de yürütülmekteydi. Hankahlar, bünyelerinde bu tür faaliyetlerin yürütülmesinin yanısıra rihleye³⁹⁴ çıkan ilim öğrencilerinin ve yolculuk yapan bazı âlimlerin kaldıkları yerler olmuştur. Hankahlar genel olarak bir avlu etrafında toplanan odalar şeklinde inşa edilmiş ve bu odalar da hankahın işleyişine uygun olarak değişik faaliyetler için kullanılmıştır. Horasan'da hankahların en zengin olduğu merkez Nîşâbûr şehridir. Selçuklular döneminde Nîşâbûr'un idarî sınırları içinde kalan Beyhak'ta da hankahların varlığından bahsedilmektedir.³⁹⁵

³⁹³ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 46, 49, 50, 53, 236, 271; Piyadeoğlu, **Horasan**, 114, 116; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 149-150; J. Pedersen, “Mescid”, **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, VIII, 1 vd.; Ahmed Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, VII, 46-56.

³⁹⁴ Hadis öğrenmek için yapılan yolculuklara verilen ad. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, “Rihle”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXV, 106-108.

³⁹⁵ Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 259, 257; Piyadeoğlu, **Horasan**, 117-119; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 163-164; Ahmed Saim Kılavuz, “Akaid”,

3.2. BEYHAK'TA SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE YETİŞEN ÂLİMLER

Köklü bir ilim, eğitim ve kültür geleneği olan Beyhak'ta Selçuklular döneminde ilim hayatı açısından bir zirve yakalanmıştır. Değerli eserler keleme alan, ilim dünyasında adını duyurmuş sayısız âlim ve edebiyatçı yetişmiştir. Bunlar arasında çok değerli muhaddisler, fıkıh âlimleri, kelâmcılar, nahiv âlimleri, müfessirler, tabipler, astronomlar, nücûm³⁹⁶ ilmi ile uğraşanlar, matematikçiler, şairler, edipler ve filozoflar bulunmaktadır. Bir kısmı Beyhak'ta mukim ailelere mensup olan bir kısmı da Beyhak'a dışarıdan gelerek yerleşen bu âlimler, ilmî camiada isimlerini duyurarak İslâm ilim ve kültür hayatında derin izler bırakmışlardır. Beyhak bölgesinde hadis ilmi alanında çalışan muhaddisler Horasan genelinde olduğu gibi bu bölgede de büyük önem arz etmiş, kendilerine büyük değer verilmiştir. Büyük Selçuklular'ın ilme ve ilim adamına vermiş oldukları değer neticesinde diğer alanlarda görülen gelişme hadis ilminde de kendini göstermiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Beyhak'ın geçmişten getirdiği ilim merkezi olma kimliği Selçuklular döneminde de artarak devam etmiş ve Beyhak bu dönemde hadis ilminin yoğun bir şekilde tedris edildiği bir bölge olmuştur. Yetişen âlimler gözönüne alındığında özellikle semâ yoluyla verilen eğitimin yaygın olduğu Beyhak'ta hadis ilmine büyük önem verildiği anlaşılmaktadır. Fıkıh eğitimi Selçuklu dönemi eğitim kurumlarının temelini teşkil etmektedir. Kurulan medreseler farklı fıkıh ekollerine göre kurulmaktadır. Bu bağlamda eğitim kurumlarında eğitim veren âlimlerin ve eğitim alan öğrencilerin de bu ekollere tabi oldukları söylenebilir. Beyhak'ta fıkıh ve hadis âlimleri kadar olmasa da kelâm ve tefsir âlimleri de yetişmiştir. Dönemin âlimleri birçok alanda uzmanlık sahibi olduğu için bazı âlimler sadece hadis ya da fıkıh veya kelâm ve tefsir alanlarında öne çıkmıştır. Selçuklular döneminde dinî ilimler kadar dil, tarih ve edebiyat gibi sosyal ilim dallarına da önem

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), II, 212-216; Hayreddin Karaman, "Fıkıh", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XIII, 1-14; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XV, 27-28; Süleyman Uludağ, "Hankah", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XVI, 43; Abdulhamit Bırışık, "Tefsir", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XL, 290-294.

³⁹⁶ Nücûm/İlm-i Felek. İslâm bilim tarihinde astronomi karşılığında kullanılan terim. Bkz. Kaya, **Selçuklular Döneminde Astronomi**, 34; Tevfik Fehd, "İlm-i Felek", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXII, 126-129.

verilmekteydi. Selçuklu sultanlarının bizzat dil, tarih ve edebiyatla ilgilendikleri ayrıca edip, şair ve tarihçilere çalışmalarında destek oldukları da görülmektedir. Selçuklu döneminde Beyhak'ta da bu alanlarda pek çok âlim, edip ve şair yetişmiştir. Selçuklu eğitim kurumlarında astronomi, matematik ve tıp gibi fen ve doğa ilimleri de okutulmuştur. Ancak bunların daha çok büyük medreselerde ya da rasathâne, bîmârîstan gibi kurumlarda okutulduğunu da söylemek gerekir. Bunlar arasında özellikle astronomi Selçuklular döneminde üst seviyede bir gelişme göstermiştir.³⁹⁷

Çalışmamızda Beyhak bölgesinde yetişen âlimleri dinî ilimler, fen ve doğa ilimleri, tarih, dil ve edebiyat alanlarında yetişen âlimler şeklinde üç bölüme ayırarak inceledik. Ancak burada Selçuklu ilim hayatında önemli yerlere sahip olmuş bu âlimlerden sadece bir kısmına yer verebildik.

3.2.1. Dinî İlimler ve Bu Alanlarda Yetişen Âlimler

1- Ebû Abdullah ed-Düveysî (d. 380/990-991): Beyhak'ın Düveys köyüne nispet edilen et-Düveysî, hadis râvisi ve fakihidir.³⁹⁸

2- es-Seyyid Ebû Saîd Zeyd b. Muhammed b. Zafer el-Alevî el-Hüseynî (ö. 440/1048): es-Seyyid Ebu'l-Hasan Muhammed b. Zafer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zobâre el-Alevî³⁹⁹'nin evlâdıdır. Tüm eğitimi neredeyse babasının yanında tamamlamıştır. Muhaddis olan Ebû Saîd el-Alevî, dedesi es-Seyyid Ebû Mansûr Zafer b. Muhammed b. Zobâre'den çok sayıda hadis rivâyet etmiştir. Ahmed b. el-Hüseyn

³⁹⁷ Piyadeoğlu, **Horasan**, 261; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 176, 214; Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXV, 194-196; M. Yaşar Kandemir, “Muhaddis”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXX, 392-394; İsmail Durmuş, “Nahiv”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXII, 300-306.

³⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemü'l-büldân**, II/2, 631.

³⁹⁹ Nîşâbûr'da mukim es-Seyyid Ebû Mansûr Zafer b. Muhammed b. Zobâre'nin evlâdıdır ve Beyhak'taki seyyidlerden bu bölgeye ilk yerleşen kişidir. Bkz. İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 54, 169. Ebû Mansûr Zafer b. Muhammed Zobâre, Nîşâbûr'daki seyyidlerin ileri gelenlerindendir. Hadis öğrenmek için Bağdat ve Kûfe'ye gitmiştir. Daha sonra Nîşâbûr'a dönmüş ve evinde uzun yıllar hadis dersleri vermiştir. Bkz. **Tarih-i Beyhak**, 54-55; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 173.

el-Beyhakî gibi pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Ayrıca meşhur şiirleri de vardır. Cemâziyelevvel 440/Ekim-Kasım 1048 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁰⁰

3- es-Seyyid Ebû İbrahim Cafer b. Muhammed b. Zafer el-Alevî el-Hüseynî: es-Seyyid Ebû Saîd Zeyd b. Muhammed b. Zafer el-Alevî el-Hüseynî (ö. 440/1048-1049)'nin kardeşidir. Muhaddistir.⁴⁰¹

4- es-Seyyid er-Reis el-Ecel Ebû Ali Zeyd b. es-Seyyid el-Âlim Ali b. Muhammed b. Yahyâ el-Alevî el-Hüseynî ez-Zobâre el-Feryûmedî (ö. 447/1055-1056): Seyyidler topluluğu içinde önemli bir şahsiyet olan Seyyidü'l-Ecel Ebû Ali Zeyd b. es-Seyyid el-Âlim Ebu'l-Kâsım Ali'nin oğludur ve Beyhak'ın Feryûmed köyüne yerleşmiştir. Hadis râvisidir. Seyyid Ebû Mansûr Zafer'den çok sayıda hadis rivâyet etmiştir. 447/1055-1056 yılında Isfahân'da vefat etmiştir.⁴⁰²

5- Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî (ö. 458/1066): Beyhak'a bağlı Hüsrevcird'te Şâban 384/Eylül-Ekim 994 tarihinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Beyhak'ta almış, on beş yaşından itibaren de hadis ve fıkıh ilimiyle meşgul olmaya başlamıştır. Fıkıh ilminde önemli bir yeri olan Ebu'l-Feth Nâsır b. Muhammed el-Mervezî'nin öğrencisi olmuştur Ebu'l-Hasan Muhammed el-Alevî, Hâkim en-Nîşâbûrî, Ebû Tâhir el-Ziyâdî, Abdurrahmân Sülemî, Ebû Bekr b. Furek, Ebû Ali er-Rûzbarî, Ebû Zekeriyyâ ez-Muzekkî vb. değerli hocalardan ilim almıştır. Çok fazla insan da ondan hadis aktarmıştır. Ondan hadis aktaranlar arasında oğlu İsmâil, Torunu Ebu'l-Hasan Ubeydullah, Ebû Abdullah el-Furâbî vb. birçok değerli kişi bulunmaktadır. İlmini geliştirmek amacıyla İsferâyîn, Tûs, Hemedan, Isfahân, Rey, Nîşâbûr, Bağdat, Kûfe ve Mekke gibi şehirlere yolculuklar yapmıştır. Bu seyahatleri neticesinde hadis ve Eş'arî kelâmı alanlarında büyük ilerleme kaydetmiştir. Memleketine döndükten sonra hadis ilmindeki sağlam bilgisi ile bu alanda kendini kabul ettirmiş, ardından eserlerini telif etmeye başlamıştır. İlmindeki ileri derecesi sebebiyle bazı Nîşâbûr'lu âlimler yazmış olduğu eserlerini kendilerine ders olarak

⁴⁰⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 179; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 186.

⁴⁰¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 180; **Tabakâtü A'lâmi's-Sî'a**, II, 44.

⁴⁰² İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 58, 186-187.

okutmasını istemişler, o da 441/1049-1050 yılında bu amaçla Beyhak'tan ayrılarak Nîşâbûr'a gitmiştir. Bütün Nîşâbûr'daki ulemâ onun etrafında toplanmış ve derslerine katılmışlardır. Eserlerinde genel olarak Şâfiî fikhının üstünlüğünü savunmuştur. Hadis ilmiyle fıkıh ilmini birleştirmiştir. Sultan Tuğrul Bey zamanında vezîr Amîdûlmülk'ün Eş'arîler aleyhinde izlediği politika sebebiyle Horasan'ı terk eden âlimler arasında yer almıştır. Horasan'a döndükten sonra 10 Cemâziyelevvel 458/9 Nisan 1066 tarihinde Nîşâbûr'da vefat etmiş ve cenazesi doğum yeri Hüsrevcird'e nakledilerek burada defnedilmiştir. Örnek bir hayat sürdüğü rivâyet edilen Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî'nin eserlerini dört ana başlık altında toplamak mümkündür. Hadisle ilgili olarak diğer hadis kitaplarında bulunmayan pek çok hadisi kaleme aldığı *es-Sünenü'l-kübrâ*, *es-Sünenü'l-kübrâ*'ya giriş mahiyetinde olup, hadis ve usûl-ı hadis konularını içeren *el-Medhal ilâ Kitâbi's-sünen* hadis alanındaki eserleridir. Bu alanda ayrıca Şâfiî fikhının dayandığı hadisleri incelediği *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, *Ma'rifetü's-sünen* ile aynı eser olduğu ileri sürülen *es-Sünenü's-sugrâ*, namazda kıraatin zaruretine ve imâma uyan kimselerin Kur'ân okuması icap ettiğine dair hadisleri topladığı *el-Kırâ'atü halfe'l-imâm*, kutsal aylar, cuma, pazartesi ve perşembe günlerinin fazileti hakkındaki hadisleri topladığı *Fezâ'ilü'l-evkat* ile *Kitâbü Tahrîci ehâdisi'l-Ümm* adlı eserleri mevcuttur. Akaidle ilgili olarak ise Allah'ın doksan dokuz isminin haricinde isimlerinin de bulunduğu dair kaleme aldığı *el-Esmâ' ve's-sıfât*, Hz. Muhammed'in herhangi bir insandan farklı yönlerini anlattığı *Delâ'ilü'n-nübüvve*, imanın altmış veya yetmiş şubesi bulunduğunu açıkladığı *Şu'abü'l-îmân*, Allah'ın sıfatları, kader ve onunla ilgili olan hidâyet, dalâlet, ecel, rızık, kabir azabı gibi konuları işlediği *el-İ'tikad*, ayet, hadis ve selef âlimlerinin sözlerine dayanarak kabir azabını anlattığı *İsbâtü 'azâbi'l-kabr* ile *Kitâbü'l-kaza' ve'l-kader*, *Kitâbü'l-Ba's ve'n-nüsûr* ve *Kitâb fî hayâti'l-enbiya' fî kubûrihim* adında eserleri mevcuttur. Ana, baba ve diğer akrabaya yapılması gereken iyilikleri anlattığı *el-Âdâb*, dünyaya önem vermeme konusunu işlediği *ez-Zühdü'l-kebîr*, Allah'ın birliği, tevbe, nefsi murakebe gibi konularda kaleme aldığı *el-Erba'üne's-sugrâ* ile Hz. Peygamber'in bizzat yaptığı ve sahâbelere öğrettiği duaları derlediği *Kütâbü'd-Da'avâti'l-kebîr* onun ahlak konusunda kaleme aldığı eserlerdir. Şâfiî mezhebiyle ilgili olarak da İmâm Şâfiî hakkında yazmış olduğu *Menâkıbü's-Şâfi'i*, İmâm Şâfiî'nin kitaplarını rivâyet edenlerin yapmış olduğu yanlışları belirttiği *Beyânü'l-hata'i men ahta'e 'ale's-Şâfi'i*, İmâm Şâfiî'ye ait fıkıh

metinlerini topladığı *el-Mebsût*, İmâm Şâfiî ve İmâm Ebû Hanîfe arasındaki ihtilâflara değindiği *el-Hilâfiyyât beyne 'ş-Şafi'î ve beyne Ebî Hanîfe* ile *Ahkâmü'l-Kur'ân* adında eserleri mevcuttur. 1000 parçaya ulaştığı söylenen bu eserlerin çoğu daha önce yapılmayan değerli eserlerdir.⁴⁰³

6- el-Hâkim el-İmâm Ebû Ali el-Hüseyin el-Beyhakî (ö. 480/1087-1088): Beyhak'ta Hâkimîler (Fundukîler) ailesine mensup olup, bu aileden Beyhak'a ilk yerleşen kişi olan Hâkim İmâm Ebû Süleyman Funduk b. el-İmâm Eyyüb b. el-İmâm el-Hasan⁴⁰⁴'ın oğludur. Nîşâbûr ve Beyhak kadılıklarında bulunmuş ve fetva işlerinde merci' olarak tanınmıştır.⁴⁰⁵

7- Ebû Abdullah Ahmed (ö. Şâban 482/Ekim-Kasım 1089): Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî'nin oğludur. Alîm, muhaddistir.⁴⁰⁶

8- Ebû Hâmid el-Beyhakî (ö. 483/1090-1091 yılından sonra): Hüsrevcird ehliendendir. Hadis ilminde rivâyetine güvenilir bir kimsedir. Münâzara meclislerinde bulunurdu ve aynı zamanda müderristi. Şâfiî mezhebine hizmeti çok birisi olarak kaydedilir. Gerek şahsı ve gerekse verdiği fetvalarda saygın bir şahsiyettir. Abdurrahmân es-Sülemî'den ve Abdülghâhir b. Tâhir'den ve Ebû et-Tayyîb et-

⁴⁰³ el-Müntehab mine's-Siyâk, 127-128; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 412-413; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 183-184; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I/2, 804, II/1, 441; İbnü's-Salâh, **Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyye**, 332-336; Kazvînî, **Âsâru'l-Bilâd**, 242-243; Ebû'l-Fidâ, **Takvimü'l-büldân**, 346; Zehebî, **A'lâmi'n-nübelâ**, XVIII, 163-170; Sübkî, **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, IV, 8-16; Celâleddîn Hümâyî, **Gazzâlînâme şerh-i hâl u âsâr u akâyid u efkâr-ı edebî ve mezhebî ve felsefî ve irfânî-i İmâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Amed Gazzâlî Tûsî**, (y.y: Kitâbfurûşîy-i Furûğî, t.y.), 278; Kara, **Mezhep Kavgaları**, 67-68; Piyadeoğlu, **Horasan**, 262-264; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 178-179.

⁴⁰⁴ Sultan Mahmûd'un emri ve vezîri Meymendî'nin ihsanı ile kadılık yapmak ve fetva vermek için Bust bölgesinden Nîşâbûr'a gelmiştir. Bir süre Nîşâbûr kadılığında bulunduktan sonra Beyhak'ta Sermestane adlı köye yerleşmiştir. Bir süre bölgenin kadılığını yaptıktan sonra 9 Şevval 419/31 Ekim1028 tarihinde Beyhak'ta vefat etmiştir. Bkz. İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 101-102.

⁴⁰⁵ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 101-103; Kafesoğlu, **Melikşah**, 183.

⁴⁰⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 214.

Taberî'den hadis dinlemiştir. Hüseyin-i Furanî 483/1090-1091 yılında ondan hadis almıştır. Bu sebeple ölüm tarihi olarak 483/1090-1091 yılından sonra denmektedir.⁴⁰⁷

9- el-İmâm Ebû Hanîfe Osman b. Ali b. el-Üstad el-İmâm Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan el-Buyâbâdî en-Nîşâbûrî (ö. 484/1091-1092): Saîd Ali b. Ebû et-Tayyîb'ten tefsir dersleri almıştır. 441/1049-1050 yılında Beyhak'a gelmiştir. Sebzevâr ve Şistemed köyünde ikamet etmiştir. Kız kardeşleri, kızları ve oğlu da dâhil olmak üzere ilimle meşgul olan Ebû Hanîfe Buyâbâdî, 484/1091-1092 yılında vefat etmiştir. İbn Funduk⁴⁰⁸, Ebû Hanîfe Osman'a Nizâmülmülk tarafından bir maaş verildiğini ve hatta bu maaşın kendi döneminde bile devam ettiğini ve torunları arasında paylaşıldığını nakletmektedir.

10- el-Hâkim Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Behram (ö. 492/1099): Fıkıh âlimidir ancak birçok şiiri de vardır. Beyhak'ın Hâr köyünde yaşamıştır. Ebu'l-Feth Nâsır b. el-Hüseyin el-Ömerî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve İsmâil b. es-Sabunî arasında çıkan mezhepsel kavgalar esnasında Ramazan 492/Temmuz-Ağustos 1099 tarihinde öldürülmüştür.⁴⁰⁹

11- Şeyhü'l-İslâm Emîrek Ebû Süleyman Muhammed b. el-Hüseyin el-Beyhakî (ö. 501/1107-1108): Hakîmîler (Fundukîler) ailesinden ve İbn Funduk'un dedesi olan Şeyhü'l-İslâm Emîrek'in doğumu 420/1029-1030 yılında Nîşâbûr'da olmuştur. Nîşâbûr'da İsmâil b. Abdurrahmân es-Sâbûnî'nin ve diğer âlimlerin ders meclislerine katılmıştır. Bir süre İsmâil b. Abdurrahmân es-Sâbûnî'nin vekilliğinde ve bir süre de asaletle Nîşâbûr'un hatipliği görevini yürütmüştür. Kadı İmâm Mansûr b. İsmâil b. Saîd'in vekilliğinde Nîşâbûr'un kadılığı görevini on yıl boyunca üstlenmiştir. Cuma günleri Nîşâbûr Eski Camii'nde vaaz vermiş ve hadis imlâsı meclisleri düzenlemiştir. 501/1107-1108 yılında vefat etmiştir.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ el-Müntehab mine's-Siyâk, 145; İbnü's-Salâh, Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyye, 351; Sübkî, Tabakâtü's-Şâfi'îyyetü'l-kübrâ, IV, 28; Gazzâlînâme, 293.

⁴⁰⁸ İbn Funduk, Tarih-i Beyhak, 251; Baştürk, Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim, 213.

⁴⁰⁹ İbn Funduk, Tarih-i Beyhak, 214; Baştürk, Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim, 181.

⁴¹⁰ İbn Funduk, Tarih-i Beyhak, 104-105; Baştürk, Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim, 201.

12- Şeyhü'l-Kudât Ebû Ali İsmâil b. el-İmâm Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî (ö. 507/1113): Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî'nin oğludur. 428/1036-1037 yılında Hüsrevcird'te doğmuştur. İlk önce babasından, daha sonra da Ebû Hafs b. Mesrûr, Ebû Osman es-Sâbûnî, Abdülgâfir el-Fârisî ve Nasr b. el-Hüseyin el-Mu'merî'den semâ yoluyla hadis öğrenmiştir. Aldığı eğitim sayesinde fıkıh ve hadis konusunda önemli kabul edilebilecek bir bilgiye sahip olmuştur. Pek çok yere yolculuk yapmış ve son olarak Hârizm'e giderek buraya yerleşmiştir. Burada kadılık, hatiplik yapmış ve Şâfî mezhebi hakkında dersler verdikten sonra gittiği Belh şehrinde bir süre ikamet etmiştir. Otuz yıl sonra tekrar Beyhak'a dönmüştür. İbn Funduk⁴¹¹, kendisiyle görüştüğünü ve 506/1112 yılında Beyhak'ın Abârî köyünde ondan hadis dinlediğini nakletmektedir. Cemâziyelâhir 507/Kasım-Aralık 1113 tarihinde Abârî köyünde vefat etmiştir.⁴¹²

13- el-Kadı el-Hüseyin es-Saîdî (ö. 508/1114-1115) ve Onun oğlu Saîd (ö. 7 Şâban 532/20 Nisan 1138) ve diğer oğlu Ebû Ali el-Hasan: Bir kadı ailesi olan bu aileden el-Kadı el-Hüseyin es-Saîdî, Kadı Ebû Ali el-Hasan b. İsmâil b. Saîd'in oğludur ve on yıl boyunca Beyhak bölgesinin kadılığını yapmıştır. Babasından hadis rivâyet etmiş ve Turaysîs'te de Bâtınî faaliyetlerinin olmadığı dönemde kadılık yapmıştır. 508/1114-1115 yılında Sebzevâr'da vefat etmiştir. Onun oğlu Kadı Saîd, Beyhak bölgesinin hatibi idi. Bazen vekil bazen de asil olarak Nîşâbûr'un kadılığı görevini yürütmekteydi. 7 Şâban 532/20 Nisan 1138 tarihinde Nîşâbûr'da vefat etti. Onun oğlu el-Kadı İsmâil Ebu'l-Hasan da kadı idi.⁴¹³

14- Ebu'l-Kâsım el-Beyhakî, Zeyd b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Funduk (ö. 517/1123): Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (İbn Funduk)'nin babasıdır. Kıymetli bir âlimdir. el-İmâm Ebû Bekr Muhmmmed b. Ahmed b. el-Fazl el-Farisî, el-İmâm Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ebû el-Hasan el-Kaşgarî, el-

⁴¹¹ **Tarih-i Beyhak**, 184.

⁴¹² **el-Müntehab mine's-Siyâk**, 200; Sem'ânî, **el-Müntehab**, I, 372; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 214; Zehebî, **A'lâmi'n-nübelâ**, XIX, 313-314; Piyadeoğlu, **Horasan**, 274; Fatih Sürgit, **Selçuklu Dönemi Alimleri (1040-1092)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, 35.

⁴¹³ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 246-247.

İmâm Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahsî gibi kıymetli hocalardan dersler almış ve çeşitli ilim dalları ile ilgilenmiştir. Yirmi yıldan fazla bir zaman Buhara’da yaşamıştır. Beyhak’a döndükten sonra 27 Cemâziyelâhir 517/22 Ağustos 1123 tarihinde vefat etmiştir.⁴¹⁴

15- el-İmâm Cemâlû’l-İslâm el-Hüseyin b. Ebû el-Abbâs Muhammed b. el-Hasan el-Furanî (ö. 519/1125-1126): Doğum yeri Beyhak’ın Sebzevâr kasabasıdır. İmâmü’l-Haremeyn’in babası İmâm Ebû Muhammed Cüveynî’nin öğrencilerinden olmuştur. Nîşâbûr’un muhaddis ve âlimlerindendir aynı zamanda hâfız ve müderristir. Hâfız Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed es-Semerkindî ve İmâm Ahmed Beyhakî ve diğer âlimlerden hadis rivâyetlerinde bulunmuştur. Beyhak bölgesinde çok sayıda imaret inşa ettirmiştir. Sebzevâr’da Kûy-ı Seyyâr Medresesi başta olmak üzere Nâmîn köyündeki Cuma Mescidi’ni, Kesken ve Sedir köylerinde de birer Cuma Mescidi inşa ettirmiştir. Vefatından sonra Kûy-ı Seyyâr Mahallesi’ndeki medresesine defnedilmiştir.⁴¹⁵

16- Zeyd b. el-Hasan b. Muhammed Ebu’l-Hüseyin el-Beyhakî (ö. 520/1126-1127’den sonra): Muhaddis ve fakihtir. 520/1126-1127 yılı civarında erbain⁴¹⁶ türünde bir eser kaleme almıştır. Sonra Rey şehrine yolculuk yapmış ve burada hadislerini okumuş.⁴¹⁷

17- es-Seyyidü’l-Ecel Fahreddîn Ebu’l-Kâsım (ö. 522/1128): Beyhak’ın Feryûmed köyünde mukim es-Seyyid Ebu’l-Ali Zeyd b. es-Seyyid el-Âlim Ali b. Muhammed b. Yahyâ el-Alevî el-Hüseynî ez-Zobâre el-Feryûmedî’nin oğludur. Babasını hiç görmemesine rağmen çok güzel bir şekilde yetişmiş ve bölgenin saygın şahsiyetlerinden olmuştur. Sultan Melikşah’ın ölümünden sonra yaşanan fetret döneminde Sebzevâr’ı ayyarların verdiği zararlardan korumuş ve kasabanın

⁴¹⁴ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 106-107; *Tabakâtü A’lâmi’s-Şî’a*, III, 113.

⁴¹⁵ *el-Müntehab mine’s-Siyâk*, 312; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 235-236; Baştürk, *Nîşâbûr’da Eğitim ve Öğretim*, 202.

⁴¹⁶ Kırk Hadis. Çeşitli konulara dair kırk hadisi ihtiva eden eserlerin ortak adı. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Kırk Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 470-473.

⁴¹⁷ *Tabakâtü A’lâmi’s-Şî’a*, III, 112.

güvenliğinin sağlanması konusunda büyük yararlılıklar göstermiştir. Aynı şekilde onun evlâtları da bu yönde çaba gösteren isimler olmuşlardır. 4 Rebîülevvel 522/8 Mart 1128 tarihinde Feryûmed'te vefat etmiştir.⁴¹⁸

18- Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Muhammed b. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî (ö. 525/1130-1131): Şeyhü'l-Kudât Ebû Ali İsmâil b. el-İmâm Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî'nin oğlu ve Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî'nin de torunudur. 449/1057-1058 yılında doğmuştur. el-Kadı Ahmed diye de anılır. Dedesinden ve dönemin önemli hadis râvilerinden hadis aktarmıştır. Bağdat'a ilim için gitmiş ve burada vefat etmiştir.⁴¹⁹

19- Kadı İmâm Sedîdü'l-Kudât Ebu'l-Hasan (ö. 530/1135-1136): Şeyhü'l-İslâm Emîrek Ebû Süleyman Muhammed b. el-Hüseyin el-Beyhakî'nin kardeşidir. Hakîmîler (Fundukîler) ailesindendir. Bir süre Beyhak ve Esterâbâd bölgesinin kadılığını üstlenmiştir.⁴²⁰

20- Ebû Amr Ahmed b. el-Hasan b. Ahmed b. Dust el-Ebârişî el-Beyhakî (ö. 530/1135-1136 yılı civarı): Hüsrevcird ehliindendir. el-Hâkim el-Mansûr es-Surî el-Beyhakî'den hadis dinlemiştir ve hadis rivâyet etmiştir.⁴²¹

21- Ebu'l-Hasan, Muhammed b. Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. el-Heysem b. el-Kâsım b. Mâlik el-Bistâmî es-Seyyidî (ö. 530/1135-1136 yılından sonra): Hüsrevcird ehliindendir. Bölgenin önder ve faziletli kişilerinden birisi olarak anlatılmaktadır. Kendi nahiyesinin reislik görevini yürütmüş ve insanların hukukunu güzel bir şekilde idare etmiştir. Hâfızdır ve zamanının önemli hocalarından hadis almıştır. Sem'ânî, 530/1135-1136 yılında Nîşâbûr'da kendisinden Ebu'l-Abbâs

⁴¹⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 59-60, 187.

⁴¹⁹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 184, 214; Zehebî, **A'lâmi'n-nübelâ**, XIX, 503; Ölüm tarihini İbn Funduk 525/1130-1131 olarak verirken, Zehebî ise 523/1128-1129 olarak vermektedir.

⁴²⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 105.

⁴²¹ Sem'ânî, **el-Müntehab**, I, 152.

Serrâc'ın bir kitabını yazdığını ve ilim namına kendisinden çok faydalandığını nakletmektedir. Hüsrevcird'te vefat etmiştir.⁴²²

22- Ebû Muhammed, el-Hasan b. Muhammed b. Ali b. Mirdâs el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî (ö. 531/1136-1137): Hüsrevcird ehliendir. 460/1067-1068 yılı civarlarında doğmuştur. Hadis rivâyet etmiştir. Sem'ânî, Hüsrevcird'e gittiği zaman onunla karşılaştığını ve 531/1136-1137 yılında kendisinden hadis dinlediğini nakletmektedir. Bu sebeple 531/1136-1137 yılından sonra vefat ettiği tahmin edilmektedir.⁴²³

23- el-Kadı er-Reis el-İmâm Ebu'l-Hasan es-Seyyidî (ö. 533/1138-1139): Ebu'l-Hasan es-Seyyidî, kardeşi Ebû Nasr el-Müeyyed ile Nîşâbûr'dan Hüsrevcird'e taşınmışlardır. Çünkü Ebu'l-Hasan es-Seyyidî ile İmâmü'l-Haremeyn arasında ihtilâf yaşanmıştır. Beyhak'ın kadılığını da yapmış olan Ebu'l-Hasan es-Seyyidî 533/1138-1139 tarihinde vefat etmiştir.⁴²⁴

24- el-Hâkim Ebû Ali, Abdülhâmid b. Muhammed b. Ahmed el-Hârî el-Beyhakî (ö. 535/1141): Doğumu Receb 448/Eylül-Ekim 1056 tarihinde Hüsrevcird'te olmuştur. Abdülcabbâr Hârî'nin kardeşidir. Hüsrevcird ehliendir. Döneminin önemli hocalarından hadis almıştır. Sem'ânî de kendisinden Hüsrevcird'te hadis aldığını bildirmektedir. Receb 535/Şubat-Mart-1141 tarihinde vefat etmiştir.⁴²⁵

25- el-İmâm el-Müftü Ahmed b. Ali b. Hasan el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî (ö. 536/1142): İbn Ahmed Futeyme adıyla meşhurdur. Hüsrevcird ehliendir ve döneminde buranın kadılığını yapmıştır. Nizâmülmülk onun Hüsrevcird'ten Sebzevâr'a taşınmasını emretmiş ve burada Hâce Emîrek Nüzlâbâdî'nin medresesinde ders vermesini sağlamıştır hatta buranın ilk müderrisi o olmuştur. İbn Ahmed Futeyme, İmâm Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî'nin

⁴²² Sem'ânî, **el-Müntehab**, III, 1470. Sem'ânî, ölüm tarihini 532/1137-1138' den sonraki herhangi bir tarih olarak veriyor. Bir rivâyete göre de 537/1142-1143 yılından sonra olmalıdır. Ancak bu tarihler ihtilâflıdır.

⁴²³ Sem'ânî, **el-Müntehab**, II, 641.

⁴²⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 219; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 183.

⁴²⁵ Sem'ânî, **el-Müntehab**, II, 1048.

öğrencilerindendir. İnsanlarla iyi geçinen bir âlim olarak tanınmaktadır. Birçok âlim onun evine gelirdi ve onun evi sanki her yandan gelen faziletli insanların toplandığı bir mekân olmuştur. Onun evine konuk evi anlamına gelen “beytü’z-ziyâfe” demişlerdir. İbn Futeyme Merv’e gitmiş ve burada fıkıh eğitimi almıştır daha sonra Kirmân’a gitmiş ve burada bir kan hastalığından dolayı iki elinin parmakları kesilmiştir. Buna rağmen avuç içleriyle çok güzel yazı yazmaya devam etmiştir. Hüsrevcird’te, Nîşâbûr’da, Tûs’ta ve Serahs’ta hadis almıştır. Sem‘ânî de ondan kitap yazdığını bildirmektedir. Dönemin önemli kişilerinden hadis dinlemiş ve birçok hadis aktarmıştır. 12 Ramazan 536/10 Nisan 1142 tarihinde Hüsrevcird’te vefat etmiştir.⁴²⁶ İbn Funduk⁴²⁷, İbn Futeyme’nin anne tarafından babasıyla akrabalığı olduğunu söylemektedir.

26- el-İmâm Ebû Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Hârî (ö. 540/1145-1146):

Beyhak’ın Hâr köyündendir ancak kökeni Hüsrevcird’tir. İmâm, hâfız Ahmed Beyhakî ve Ebû Bekr el-Hâris el-İsfahânî ile ihtilâf yaşamıştır. Nîşâbûr’da diğer âlimlerden de dersler alan Ebû Abdullah el-Hârî’nin vefatı 540/1145-1146 yılına yakındır.⁴²⁸

27- Ebû Cafer Ahmed b. Ali b. Ebû Cafer el-Beyhakî (ö. 544/1150):

Beyhak’ın Kelimâbâd köyündendir ve Ebû Caferek adıyla meşhurdur. 470/1077-1078 yılında dünyaya gelmiştir. Nîşâbûr’da Ebu’l-Hasan es-Sandalî ile Ebû Nasr Sa’d’dan semâ yoluyla hadis almıştır. Birçok ilme sahip bir müfessirdir. Önemli kıraat, tefsir ve nahiv âlimlerindendir ve bu alanlarda çok sayıda eseri vardır. Kaynakların tacı anlamına gelen “*Tacü’l-Masadir*” adında bir eseri vardır. Bu eserde, Kur’an’daki ayet ve hadislerin kaynaklarını aktarmıştır. *Kitab-ı Yenâbiü’l-luga*, *Kitabü’l-Muhit bi-lugati’l-Kur’an* eserlerinden bazılarıdır. Eski Nîşâbûr Mescidi’nde cemaate imâmlık yapmış ve ilmî münâzaralarda bulunmuştur. Değerli öğrenciler yetiştiren bir hoca olmuş ve

⁴²⁶ Sem‘ânî, *el-Müntehab*, II, 688; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 207-209; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, II/1, 441; Zehebî, *A’lâmi’n-nübelâ*, XX, 60-62; Sübkî, *Tabakâtü’s-Sâfi’iyyeti’l-kübrâ*, VII, 73.

⁴²⁷ *Tarih-i Beyhak*, 208.

⁴²⁸ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 216; Baştürk, *Nîşâbûr’da Eğitim ve Öğretim*, 189.

ders meclislerine katılmak isteyen öğrencilere evini açmıştır. Döneminde hürmet gören bir şahsiyettir. Ramazan 544/Ocak 1150 tarihinde Nîşâbûr'da vefat etmiştir.⁴²⁹

28- Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (İbn Funduk)'nin annesi (ö. 549/1154-1155): Kur'an-ı Kerim'i ezbere bilen ve tefsirin her türlü yönü hakkında bilgisi olan hâfıza ve âlimedir.⁴³⁰

29- Hâfız el-Hasan b. Ebû Ali b. Abdürrezzak el-Beyhakî es-Sebzevârî (ö. 562/1166-1167): Fıkıh âlimi ve muhaddistir. Kur'an ve duaların hâfızıdır. 562/1166-1167 yılında bir kaza sonucu hamamda hayatını kaybetmiştir.⁴³¹

30- Ali b. İbrahim b. Ebû Ali b. Abdürrezzak b. Ehü'l-Fakih el-Hâfız el-Beyhakî es-Sebzevârî (ö. 562/1167): Hâfız el-Hasan b. Ebû Ali b. Abdürrezzak el-Beyhakî es-Sebzevârî'nin oğludur. Muallimdir ve kendisinden zamanının içi de dışı da âlim olan şahsiyetlerinden birisi olarak bahsedilmektedir. Şâban 562/Mayıs-Haziran 1167 tarihinde vefat etmiştir.⁴³²

31- el-Hâkim Ebu'l-Kâsım Ali b. İbrahim ez-Ziyâdî: el-Hâkim Emîrek Ziyâdî diye de anılırdı ve belâgat ilminde ilerlemişti. Evlâdı Mecdü'l-Hutebâ Kâsım b. el-Hâkim (ö. 514/1120-1121) bir süre Sebzevâr'ın hatipliği görevini üstlenmiştir. Bu ailenin diğer fertleri de bir süre bölgenin kadılığını yapmışlardır⁴³³

32- Ebû Muhammed el-Fazl b. Muhammed eş-Şuârânî el-Beyhakî: Beyhak'ın Baştîn bölgesinin Rîvez köyünde dünyaya gelmiştir. Şuârânî-yi Rîvezî adıyla meşhurdur. İmâm, fıkıh âlimi, müderris, edip, muhaddistir ve ilim yolunda birçok yolculuklar yapmıştır. Nîşâbûr'un Kenc Mahallesi'ndeki evini öğrencilere açmış ve

⁴²⁹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 166-167; Zehebî, **A'lâmi'n-nübelâ**, XX, 208-209; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 173, 213-214.

⁴³⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-üdebâ**, IV, 1762; **Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a**, III, 50.

⁴³¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 163; **Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a**, III, 53.

⁴³² İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 164; **Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a**, III, 177.

⁴³³ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 196-197; **Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a**, III, 195.

evinde dersler vermiştir. Meşhur öğrencileri arasında Muhammed b. İshâk b. Hezîme, Yahyâ b. Yahyâ ve Ebû İshâk el-Mervezî bulunmaktadır.⁴³⁴

33- el-Emîr es-Seyyid Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Zafer el-Alevî el-Hüseynî ez-Zobâre: Seyyid Ebu'l-Hasan, Ebû Saîd Basravî'den hadis rivâyet etmiştir ve ayrıca şiir dîvânı ve hadis dîvânı da vardır.⁴³⁵

34- eş-Şeyh Ebu'l-Hasan el-Beyhakî, Ubeydullah b. Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn: Muhaddis ve İmâmîyye Şîasının büyük âlimlerinden biridir.⁴³⁶

35- el-Hâkim el-İmâm Ebû Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. Kerrâme el-Beyhakî: Doğum yeri Beyhak'ın Ceşm köyüdür. Usul ve fıkıh ilminde çok sayıda eseri vardır. *Uyûnu'l-mesâil*, *Şerhü'l-uyûn*, *Tahkimü'l-ukûl*, vd. Ayrıca yirmi ciltlik güzel bir tefsir kaleme almıştır. Kadı Ebû Muhammed en-Nâsîhî'nin meclisinde fıkıh öğrenimi görmüştür. İmâm Ebû Abdurrahmân es-Selâmî, İmâm Ebu'l-Hüseyn Abdülgâfir b. Muhammed el-Farîsî'den hadisler rivâyet etmiştir. İmâm Ali b. Ebû Salih el-Hârî onun hakkında bir methiye yazmıştır.⁴³⁷

36- Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Yusuf el-Adl: Doğum yeri Beyhak'ın Hâr köyüdür ancak Esterâbâd'da yaşamıştır ve orada evlâtları vardır. Hadis rivâyetleri olan zamanının değerli kişilerindendir.⁴³⁸

37- Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Haseneka el-Fakih ed-Deyverî: Beyhak'ın Deyvere köyünde doğmuştur. İmâm İsmâil b. Abdurrahmân es-Sabûnî'nin talebelerindendir. Fıkıh âlimidir.⁴³⁹

⁴³⁴ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 140-141; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 317; Baştürk, *Nişâbûr'da Eğitim ve Öğretim*, 173.

⁴³⁵ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 190-191; *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, II, 117.

⁴³⁶ *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, III, 170.

⁴³⁷ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 212-213.

⁴³⁸ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 214-215.

⁴³⁹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 215.

38- es-Seyyid er-Reis el-Âlim Ebu'l Hasan Muhammed b. Ali b. Ebû Ali Ahmed b. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ebû Mansûr Zafer ez-Zobâre el-Alevî el-Hüseynî: Lakabı “cemâlüs-sâde zü'l-lisaneyn” dir. Hâce Ali b. el-Hasan b. Ebû et-Tayyîb *Dümyetü'l-Kasr* adlı kitapta ondan bahsetmiştir. Hâkim Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Ahmed eş-Şâdiyâhî ve Emîr Ebu'l-Fazl el-Mikâilî'den hadis rivâyet etmiş ve Nizâmülmülk hakkında da bir methiye yazmıştır.⁴⁴⁰

39- es-Seyyid er-Reis el-Âlim Ebû Ali Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Zafer: Yukarıda bahsettiğimiz Seyyid Ebu'l-Hasan'ın kardeşidir. Hadis rivâyetleri vardır. İmâm Mes'ûd Sevabî onun hakkında bir methiye yazmıştır.⁴⁴¹

40- el-Emîr es-Seyyid el-Âlim Şehabüddîn Muhammed b. Ebû Saîd Zeyd b. Hamza el-Alevî el-Hüseynî: Bu âlim Beyhak'ın Pişakûh bölgesindeki Estârbed köyündendir. Döneminin saygın ve fazilet sahibi şahsiyetlerinden olup oğlu Seyyid Muhammed de hâfızdır ve fetret döneminde yaşanan kargaşada Câcerm'de vefat etmiştir. İbn Funduk *Lübâbü'l-Ensâb ve'l-Elkâb ve'l-A'kâb* adlı kitabında bu âlimin soyu ve akrabalarından ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir.⁴⁴²

41- Cemâlû'l-Eimme ve'l-Efâzıl ve'l-Kuffât Haydar b. Muhammed el-Müezzin: Müezzinler ailesinden gelmektedir. Bu aile Beyhak'ın eski bir ailesi olup fertlerinin çoğu ilim sahibidir ve soyları Bidîl'e dayanır. İmâm Haydar döneminin saygın, faziletli şahsiyetlerindendir ve din âlimi bir hoca olarak da pek çok öğrenci yetiştirmiştir.⁴⁴³

42- Muhammed b. Tayfur en-Nîşâbü'rî: Muhaddistir. Kendisi Nîşâbü'r'da ikamet ederken onun çocukları ve torunları Beyhak'a taşınmışlardır. Fakihü'l-kavm el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan Tayfur el-Müeddîb onun evlâdıdır ve Receb 538/Ocak-Şubat 1144 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ el-Müntehab mine's-Siyâk, 747; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 221-222.

⁴⁴¹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 222.

⁴⁴² İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 230; *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, III, 264.

⁴⁴³ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 236-237.

⁴⁴⁴ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 239.

43- el-Fakih Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed el-Buharî: Muhaddis, vâiz ve fakihtir. Doğumu Buhara'da olmuşsa da kökeni Beyhak'tır. Buhara imâmlarının ileri gelenlerinden hadisler rivâyet etmiştir. Kadı Ebû Zeyd'in öğrencilerinden olmuştur. Onun Beyhak'ta evlâtları ve akrabaları vardır. Oğullarından birisi Şehâbü'l-mülk Ebu'l-Feth Ahmed çok güzel hat yazmaktadır ve Emîr-i Ecel Şehid-i İhtiyarü'd-dîn Cevherü'n-nebâcî'nin dîvânında kâtip ve Hatirüddîn Müstevfî'nin de naibiydi. Katvan Savaşı'nda öldürülmüştür. Diğer oğlu Saîd ise Kur'an'ı kurallarına göre okumak konusunda âlimdi.⁴⁴⁵

44- Akda-yı Kudât Muhammed b. Nasr b. Mansûr: Beyhak'ta yetişmiştir ve Bağdat'ta Akda-yı Kudât mertebesinde kadılık yapmıştır. 509/1115-1116 yılında Bağdat'tan Horasan'a dönmüştür.⁴⁴⁶

45- Ebu'l-Abbâs el-Fazl b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Hatip: Beyhak'ta döneminin âlim ve fazilet sahibi şahsiyetlerindendir. İmâm Saîd Ali b. Ebû et-Tayyîb, *Tefsîr-i Hatîbî*'yi onun adına yapmıştır. Onun Ebu'l-Hüseyin İbrahim el-Hatip ve Ebû Sa'd adlarında iki evlâdı vardır. Beyhak bölgesinin hatiplerinin öcüsü onlar olmuşlardır.⁴⁴⁷

46- Ebu'l-Feth Ebû Mes'ûd Muhammed b. Ali b. Musa el-Beyhakî el-Mukrî el-Hüsrevcirdî: Hüsrevcird ehliindendir. Döneminin önemli âlimlerinden hadis almıştır. Sem'ânî de kendisinden Ebu'l-Abbâs Serrâc'ın hadislerini aldığını bildirmektedir.⁴⁴⁸

47- Ümmü Ahmed Fâtîma bintü'l-Hasan b. Ahmed b. el-Hüseyin es-Surî el-Beyhakî (d. 460/1067-1068 yılı civarı): Hüsrevcird ehliinden ve döneminin hanım muhaddislerindendir. Beşteşkir (Beşteşk) diye de bilinirdi. Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ahmed el-Beyhakî'nin hanımıdır. Fakih el-Hasan b. el-Hasan ise babasıdır ve Ebû

⁴⁴⁵ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 240.

⁴⁴⁶ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 243-244.

⁴⁴⁷ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 245.

⁴⁴⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1562.

Mansûr Muhammed de amcasıdır. Döneminin önemli hocalarından hadis dinlemiş ve bazılarına da hadis aktarmıştır.⁴⁴⁹

48- Ali b. Abdüssamed b. Muhammed et-Temîmî es-Sebzevârî en-Nîşâbûrî: Fıkıh âlimi ve imâmdır. Babası el-Fakih Ebu'l-Hasan Ali'den hadis riayet etmiştir ve güvenilir bir hadis râvisidir.⁴⁵⁰

49- Ali b. Ali b. Abdüssamed b. Muhammed et-Temîmî es-Sebzevârî en-Nîşâbûrî es-Sebzevârî: Fakihtir ve muhaddistir. Hadis ilmini atalarından almış ve bu ilmi aktarmıştır. Ali b. Şeyh et-Tûsî'den hadis aktarmıştır. 529/1134-1135 yılında hadis rivâyet ettiği bilinmekte ve bu da bize bu tarihte hayatta olduğunu işaret etmektedir. İbn Şehrâşûb ve Kudbuddîn Ravendî'nin hocalığını yapmış ve onlara hadis aktarmıştır.⁴⁵¹

50-Muhammed b. el-Hüseyn b. Ali b. Abdüssamed b. Muhammed: Sebzevâr'da mukim, fakih ve güvenilir bir hadis râvisi olduğu kaydedilmektedir.⁴⁵²

51- Muhammed b. Muhammed el-Gazerânî: Sebzevâr'da mukim, eş-Şeyh el-İmâm Tacüddîn. Âlim ve fakihtir.⁴⁵³

52- eş-Şeyh Ebû Bekir b. el-Mu'tez el-Beyhakî: Onun doğum yeri ve kökeni Beyhak'ın Nüzlâbâd köyüdür. Değerli hadis isnadları olduğu kaydedilir.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ Sem'ânî, el-Müntehab, III, 1906.

⁴⁵⁰ Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a, II, 122, III, 78.

⁴⁵¹ Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a, III, 196-197.

⁴⁵² Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a, III, 261.

⁴⁵³ Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a, III, 286.

⁴⁵⁴ Tarih-i Beyhak, 220.

3.2.2. Fen ve Doğa İlimleri ve Bu Alanlarda Yetişen Âlimler

1- el-Hâkim Davud et-Tabîb (ö. 480/1087-1088): Nîşâbûr'da dünyaya gelmiş Yahudi asıllı tabip ve astronomdur. Daha sonraları Müslüman olmuş ve Beyhak'ta ikamet etmiştir. Hastaların rahatsızlıklarını anlamada mahir olduğu ve hastalarını tedavide ilâhi bir dil kullandığı kaydedilmektedir. Ayrıca sayısız öğrenci yetiştiren Davud et-Tabîb, tedavi yöntemlerini topladığı *Kitap et-Tecârîp* isimli bir tıp kitabı da kaleme almıştır. Çok iyi bir tabip olmasının yanısıra aynı zamanda matematikçidir.⁴⁵⁵

2- Muhammed b. Ahmed el-Ma'mûrî el-Beyhakî (485/1092): Beyhak doğumlu, ünlü astronom, matematikçi ve filozoftur. Daha önce haritalarla ilgili yazılmış bir kitabın üzerine onun daha ayrıntılı bir şeklini yazarak *Dekayik-i Mahrûtât* adıyla tasnif etmiştir. Ömer Hayyâm bu eseri benzerlerinden çok daha iyi bulduğunu belirtmekte ve ayrıca onun matematik, astronomi ve coğrafya alanlarındaki yetkinliğini takdir etmektedir. Sultan Melikşah'ın 476/1083 yılında Isfahân'da yaptığı rasathânedede çalışan ve Celâlî Takvîmi ile Zîc-i Melikşâhî'yi hazırlayan ilim adamlarından Ömer b. İbrahim el-Hayyâm, Ebû Hâtim el-Muzaffer b. İsmâil el-İsfizârî, Meymun b. Necip el-Vâsîtî ile beraber çalışmak üzere Isfahân'a gitmiş ve burada faaliyetlerde bulunmuştur. Ma'mûrî el-Beyhakî'nin ayrıca Arapça cümle bilgisi hakkında eserleri ve şiirleri de mevcuttur. Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra vezîr Tâcülmülk'ün hizmetinde de bulunmuştur. Isfahân'da 485/1092 yılında Bâtınîler'in çıkarmış olduğu bir karışıklık esnasında yanlışlıkla öldürülmüştür. Bu elim olay üzerine vezîr Tâcülmülk ve Isfahân'ın ileri gelenlerin tamamı onun için taziye meclisi kurmuşlar ve cenaze namazını kılmışlardır.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 241; Piyadeoğlu, *Horasan*, 290; Baştürk, *Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim*, 221; Muharrem Kesik, "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, 71, 2020/1, 123.

⁴⁵⁶ İbn Funduk, *Tarihu Hukemâ*, 182-183; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 233-234; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, V, 2355-2356; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*'ta Ma'mûrî'nin ölüm tarihini kesin bir dille 485/1092 yılı olarak vermiştir. Yine Yâkût el-Hamevî de *Mu'cemü'l-üdebâ*'da onun ölüm tarihini İbn Funduk'un *Vişâhu Dümyeti'l-Kasr* adlı eserinden nakille 485/1092 yılı olarak belirtmektedir. Ancak İbn Funduk, *Tarihu Hukemâi'l-İslâm* adlı eserinde ise ölüm tarihi ile ilgili olarak herhangi bir tarih vermemekte ve Ma'mûrî'nin Sultan Muhammed Tapar zamanına kadar Isfahân'da kaldığını söylemektedir.

3- el-Hâkim Yahyâ b. Muhammed el-Gaznevî el-Müneccim el-Müzehhib (ö. 521/1127): Doğum yeri Gazne'dir ve Gazneli Sultan İbrahim'in hizmetinde onun sarayında bulunmuştur. 495/1101-1102 tarihinde ise Gazne'den Beyhak'a göçmüştür. Ancak onun Selçuklu saray muhiti ile bir münasebetinin olup olmadığı tespit edilememiştir. Tabip olmasının yanı sıra tezhîb sanatında da bir hayli ustalaşmıştır. Diğer bir uzmanlık alanı da nücûm ilmidir. Muharrem 521/Ocak-Şubat 1127 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁵⁷

4- Ebû Saîd Muhammed b. Ali et-Tahhan (ö. 536/1141): Sultan Sencer dönemi tabip, şair ve filozoflarındandır. Aslen Beyhaklıdır. Nîşâbûr'da doğmuş olmasına rağmen hayatını Belh'de sürdürmüş ve bu şehirde ölmüştür. Tezcanlı bir tabiatı ve meseleleri çok hızlı anlayan bir zekaya sahiptir. Belh şehrinde zîc⁴⁵⁸lerle ilgili bir kitap yazmıştır. Tıp ilmi konusunda yazdığı bir kısmı geniş malumat içeren bir kısmı da özet şeklinde olan kitapları vardır. Bazı hastalıklara tutulmuş ve bu hastalıkların tedavisini kendisi yapmıştır. Bunun sonucunda elde ettiği deneyimlerini de yanındaki gençlere aktarmıştır. Özellikle basur hastalığı konusunda uzmanlaşmış ve bu konuda *Kitabü'l-bevâsir* adlı bir kitap kaleme almıştır. Telif ettiği çok sayıda eser ve şiiri bulunmaktadır. 536/1141 yılında Belh'de ölmüştür.⁴⁵⁹

Bu durumda aynı yazarın iki eseri arasında ortaya çıkan çelişki, müstensih hatasını düşündürmektedir. Şöyle ki, *Tarih-i Beyhak*'ta Ma'mûrî'nin ölüm tarihi olarak verilen 485/1092 yılında Büyük Selçuklu tahtında annesinin naibeliğinde Sultan Mahmûd bulunmaktadır ve *Tarihu Hukemâi'l-İslâm*'da Ma'mûrî'nin Sultan Muhammed zamanına kadar İsfahân'da kaldığı ifadesinden anlaşılması gereken de Sultan Mahmûd zamanına kadar İsfahân'da kaldığı olmalıdır kanaatindeyiz. Yani müstensih sehven Mahmûd yerine Muhammed yazmış olmalıdır.; **Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a**, II, 152; **Gazzâlinâme**, 340, 342; **Medâris-i Nizâmiye**, 21; Piyadeoğlu, **Horasan**, 294-295; Sürgit, **Selçuklu Dönemi Alimleri**, 89; Yeşildurak, **Sultan Sencer Devri İlmî ve Fikrî Hayat**, 62; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 224; Kaya, **Selçuklular Döneminde Astronomi**, 107-108, 201; Ramazan Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara, 2005, 442, 448-449; Aydın Sayılı, "Rasadhâne", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, IX, 627-632.

⁴⁵⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 242; Erdoğan Merçil, **Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı**, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011), 196; Piyadeoğlu, **Horasan**, 290-291; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 217; Kesik, "Selçuklular'da Sağlık", 123.

⁴⁵⁸ İslâm bilimleri tarihi literatüründe astronomi cetvellerine verilen ad. Bkz. Yavuz Unat, "Zîc", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XLIV, 397-398.

⁴⁵⁹ İbn Funduk, **Tarihu Hukemâ**, 189; Piyadeoğlu, **Horasan**, 291; Baştürk, **Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim**, 223; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde", 450; Kesik, "Selçuklular'da Sağlık", 123.

5- el-Hâkim Ali b. Muhammed el-Hicâzî el-Kâînî (ö. 546/1151/1152): Doğmuş olduğu Kâîn şehrinin harap olmasından sonra Nîşâbûr'a göç etmiştir. Ömer Hayyâm'ın talebelerinden olmuştur. Ancak onun ile arasında ihtilâf çıkınca Emîr Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. el-Muzaffer el-Ceşmî'nin davetiyle Beyhak şehrinde ikamet etmeye başlamış, burada ders meclisleri düzenlemiş ve pek çok hastayı tedavi etmiştir. Aklî ilimlerde ehliyetli bir kişi olarak kabul edilir. Tıp ve tedaviler konusunda da risâleleri bulunmaktadır. Her ne kadar tıp ilmiyle meşhur olsa da onun Arapça ve Farsça şiirleri çoktur. Felsefeyle özellikle makulât ilmiyle ilgilenmiştir. Hârizmşah Atsız'a *Kitab el-Hikme* ve Sultan Sencer'e de Türkler'in meziyetlerini anlattığı *Mefâhir-i Etrak* adlarında kitaplar ithaf etmiştir. 546/1151 yılında doksan yaşında vefat etmiştir ve ondan sonra Feryûmed köyünde evlâtları kalmıştır.⁴⁶⁰

6- el-Îmâm en-Nadir Zahîrüddîn Ali b. Şâhek el-Kassârî el-Beyhakî: Filozof ve matematikçidir. Dokuz yaşında yakalandığı çiçek hastalığı neticesinde gözlerini kaybetmiştir. Buna rağmen azmetmiş ve kaynakları başkalarına okutup dinlemek suretiyle edebî ilimler, felsefe ve matematik alanında geniş bilgiye sahip olmuştur. Ayrıca nücûm ilminde de çok ilerlemiş ve hatta görme yetisi olmamasına rağmen yıldız takvimi bile yapmıştır. Nahiv ve gramerde de ilerlemiştir. Ali b. Şahek'in İbn-i Sinâ'nın *Risâletü't-tayr* adlı eserine yazmış olduğu zeyl günümüze kadar ulaşmıştır. İbn Funduk, onun görme yetisi olmamasına rağmen nücûm ilmi ve diğer ilimler üzerindeki başarısı ve hâkimiyeti hakkında, onu görmeyen kimsenin onun böyle şeyler yaptığını asla kabul etmeyeceğini söylemek suretiyle şaşkınlığını ifade etmektedir.⁴⁶¹

7- el-Hâkim Ebû Sa'd et-Tebrizî: Kendisi Beyhaklı olmayıp Selçuklu zamanında Beyhak'ta bulunmuş âlimlerdendir. Felsefe özellikle makulât konularında öne çıkan bir kimsedir.⁴⁶²

⁴⁶⁰ İbn Funduk, *Tarihu Hukemâ*, 158; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 241; Piyadeoğlu, *Horasan*, 292; Baştürk, *Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim*, 223-224; Kesik, "Selçuklular'da Sağlık", 123.

⁴⁶¹ İbn Funduk, *Tarihu Hukemâ*, 190; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 240-241; Piyadeoğlu, *Horasan*, 296; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde", 449.

⁴⁶² İbn Funduk, *Tarihu Hukemâ*, 154.

3.2.3. Tarih, Dil ve Edebiyat ve Bu Alanlarda Yetişen Âlimler

1- Ebû Ali Lahik b. Yusuf el-Beyhakî (ö. 455/1063): Beyhak'ın Bagin köyündendir. Şeyh Saîd Ubbad'ın öğrencisi olmuştur. Farsça ve Arapça şiirleri vardır. Şâban 455/Temmuz-Ağustos 1063 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁶³

2- el-Îmâm ez-Zâhit el-Müfessir Ali b. Abdullah b. Ahmed en-Nîşâbûrî (ö. 458/1066): İbn Ebû et-Tayyîb adıyla meşhurdur. Nîşâbûr'da doğmuş olmasına rağmen kökeni Beyhak'ın Sebzevâr kasabasıdır ve burada ikamet etmiştir. Sebzevâr'ın varlıklı ve toprak sahibi kişilerinden olan Hâce Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Amr onun için Esferîs mahallesinde 418/1027-1028 yılında bir medrese inşa ettirmiştir. İbn Ebû et-Tayyîb'in birkaç tefsiri bulunmaktadır. *Tefsîr-i Kebîr (otuz cilt)*, *Tefsîr-i Vesît (on beş cilt)*, *Tefsîr-i Segîr (üç cilt)*. Ayrıca İbn Ebû et-Tayyîb'in 8 Şevval 458/2 Eylül 1066 tarihinde vefat etmesinden sonra dört cilt kitabı daha bulunmuştur. Bu kitaplardan biri fıkıh, diğeri edebiyat, diğeri ikisinin de tarih kitabı olduğu anlaşılmıştır.⁴⁶⁴

3- el-Edîb Ebû Cafer el-Kâsım b. Ahmed b. Ali Emîrek (ö. 463/1070-1071): Müeddîb Cilân adıyla meşhurdur. Bu edip, Nîşâbûr'a gelmiş orada hadis dinlemiş ve hadis rivâyet etmiş. Döneminin değerli şahsiyetlerindendir ve edipliğinin yanı sıra devamlı olmasa da bazı zamanlar vaaz vermekle meşgul olmuştur. Sebzevâr'da vefat etmiştir.⁴⁶⁵ İbn Funduk⁴⁶⁶, bu edibin oğlu Hâce Ali Cilân'ın da sanatkâr, muhterem bir kişi olduğundan ve kendisiyle tanıştığından bahsetmektedir.

4- eş-Şeyh Ebu'l-Fazl Muhammed b. el-Hüseyin el-Kâtib el-Beyhakî (ö. 470/1077): Doğum yeri Beyhak'ın Hârisâbâd köyüdür. Gazne'de Sultan Mahmûd, Sultan Muhammed b. Mahmûd ve Sultan Mes'ûd'un hizmetlerinde onların kâtipliğini yapmış

⁴⁶³ el-Müntehab mine's-Siyâk, 735; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 215-216.

⁴⁶⁴ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 185-186; Baştürk, *Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim*, 211-212.

⁴⁶⁵ el-Müntehab mine's-Siyâk, 641; Baştürk, *Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim*, 215.

⁴⁶⁶ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 200-201.

ve hayatını Gazne’de geçirmiştir. Bu sebeple Beyhak’ta doğduğu bilgisini vermekle yetineceğiz. Safer 470/Ağustos-Eylül 1077 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁶⁷

5- eş-Şeyh el-Âlim Ebu’l-Kâsım Hamza b. el-Hüseyin el-Berzehî el-Beyhakî (ö. 488/1095): Beyhak’ın Berze (Bizek) köyünde doğmuştur. Edebiyat alanında çok sayıda eseri vardır. *Kitabü’l-fusûl* ve *Kitabü’l-Muhâmid*, *Kitab-ı Mehâsin* adlarında eserleri kaleme almıştır. Ayrıca şiir dîvânı da vardır. Baharzî, *Dimyetü’l-kasr* adlı kitabında Berzehî’den bahsetmiştir.⁴⁶⁸

6- el-Îmâm el-Edîb Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ahmed el-Gazî: Sebzevâr’da dünyaya gelmiştir ve Beyhak’ın ileri gelenlerindendir. Seyyidü’l-Ecel Azîz ve kardeşi Seyyidü’l-Ecel Îmâmüddîn Yahyâ’nın eğitimiyle ilgilenmiştir. Bir dönem Beyhak’ın hitâbeti ve vaaz konuları onun sorumluluğundaydı. Ayrıca çok sayıda şiirleri vardır.⁴⁶⁹

7- el-Ekber Şemsü’l-Eimme Ebu’l-Kâsım İsmâil el-Mukîm ve’l-Müderriş bi-Kuret-i Merv (ö. 512/1118-1119): el-Îmâm el-Edîb Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ahmed el-Gazî’nin oğludur. Merv şehrine yerleşmiş ve orada ilim neşri ile meşgul olmuştur. Edebiyat, fıkıh gibi hemen her bilim dalında eserleri vardır. *Semtü’l-d-der* kitabı hadislerin şaşılabacak manaları hakkındadır.⁴⁷⁰

8- eş-Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed ez-Ziyâdî el-Beyhakî (ö. 513/1119-1120): Beyhak’ta Ziyâdîler ailesinin ileri gelenlerindendir ve Hâcegek Ziyâdî nispesiyle bilinirdi. Nazım ve nesir çok sayıda eseri vardır. *Şerefü’l-mükellef* onun eserlerinden biridir. Gayet akıcı bir dille nazım ve nesir şeklinde günlük yazmıştır. Makamat tarzında bir eseri ve ayrıca Arapça ve Farsça şiir dîvânı da vardır.⁴⁷¹ İbn Funduk⁴⁷², Ebû Abdullah ez-Ziyâdî’nin Gazneliler dîvânında “Şeyhü’l-Âlim” olarak yazıldığını, aynı şekilde Tuğrul Bey’in dîvânlarında da onun ismini

⁴⁶⁷ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 175-178; *Medâris-i Nizâmiye*, 22; Yazıcı, “Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin”, *DİA*, VI, 63-64.

⁴⁶⁸ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 211-212; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, I/2, 563.

⁴⁶⁹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 224-226.

⁴⁷⁰ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 225.

⁴⁷¹ Baştürk, *Nişâbûr’da Eğitim ve Öğretim*, 216.

⁴⁷² İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 192-194.

gördüğünü kaydetmektedir. Birçok yere seyahat eden Ebû Abdullah ez-Ziyâdî memleketi Beyhak'a döndükten sonra 513/1119-1120 yılında burada vefat etmiştir.

9- eş-Şeyh er-Reis el-Âlim el-Hüseyin b. Ahmed b. el-Hüseyin el-Dârîc (ö. 516/1122-1123): Arapça ve Farsça şiirleri vardır. Ayrıca Nizâmülmülk için yazdığı bir methiyesi de vardır. Bir süre Beyhak'ın riyâsetinde bulunmuştur.⁴⁷³

10- İbnuhu er-Reis el-Muhtes Şemsü'r-Rüesâ Ebu'l-Hasan Ali (ö. 519/1125): Beyhak'ın ileri gelenlerinden bir şahsiyettir. Nâib, vezîr ve aynı zamanda da ünlü bir âlim olan Ebu'l-Hasan Ali'ye Fahrülmülk el-Muzaffer b. Nizâmülmülk tarafından tımar verilmiştir. Sebzevâr kasabasında hayır kurumları kurdurmuştur ve sahip olduğu servetini yardıma muhtaçlar için kullanmıştır. Arapça ve Farsça methiyeleri vardır ve bunlar hacimli bir cilt halinde tasnif edilmiştir. Babasından ve bir grup kimseden hadis almıştır. Ömrünün sonunda Sebzevâr kasabasında inşa ettiği ibadethanede inzivaya çekilmeyi tercih etmiştir. Mutasavvıf salihlerden bir grup insan da onunla birlikte burada yaşamıştır. Ramazan 519/Ekim 1125 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁷⁴

11- es-Seyyid el-Îmâm Muhammed b. Mânecdîm Zeydû'l-Alevî el-Hasenî es-Selîkî (ö. 534/1139-1140): Evlâdî İvez b. Muhammed için bir mersiye yazmıştır. Oğlu Seyyid İmâm Ebu'l-Hasan Ali de birçok ilim dalıyla ilgilenmiş ve kendi atalarından ilim almıştır. 549/1154-1155 yılında vefat etmiştir. Torunu Seyyid İmâm Ebu'l-Futûh Radî ise edebiyatla ilgilenmiştir. Çeşitli şiirleri vardır.⁴⁷⁵

12- Ebû Muhammed Abdülcabbâr b. Muhammed b. Ahmed el-Hârî el-Beyhakî (ö. 536/1141-1142): Beyhak'ın Hâr köyünde 445/1053-1054 yılında dünyaya gelmiştir. Kendi döneminde Nîşâbûr'daki el-Meni' Camii'nin imâmlığını yapmıştır. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî'den ve İmâmü'l-Haremeyn'den hadis almıştır ve bunları çoğaltmıştır. Yine İmâmü'l-Haremeyn'den fıkıh ilmini almıştır. Sem'ânî de ondan Nîşâbûr'da çok fazla sayıda hadis aldığını ve bazı kitapları ondan

⁴⁷³ el-Müntehab mine's-Siyâk, 302; İbn Funduk, Tarih-i Beyhak, 222-224.

⁴⁷⁴ el-Müntehab mine's-Siyâk, 601; İbn Funduk, Tarih-i Beyhak, 217-218.

⁴⁷⁵ İbn Funduk, Tarih-i Beyhak, 232; Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a, III, 206, 281-182.

okuduğunu söylemektedir. Birçok kişi ondan hadis aldığı gibi o da birçok kişiye hadis aktarmıştır. Sözüne güvenilen ve kararlarında isabetli bir kimsedir. Beyhak ehlerinden sıradan birisiyken ilimle ilgilenmeye başlamış ve kitap yazıcılığı ile geçimini sağlamıştır. Büyük Şâfiî Fıkıhçısı İmâmü'l-Haremeyn'in *Mezheb-i Kebîr* adlı eserini Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde yirmi kezden fazla olmak üzere yazıya dökmüştür. 19 Şâban 536/19 Mart 1142 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁷⁶

13- Şerefeddîn Zahîrî'l-Mülk Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan el-Beyhakî (ö. 536/1141): el-İmâm el-Edîb Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ahmed el-Gazî'nin oğludur. Bir süre babasının vekilliğinde bulunmuş bir süre de Seyyidü'l-Ecel İmâmüddîn Yahyâ'nın eğitimi ile ilgilenmiştir. Daha sonra da bazı devlet görevlerinde bulunmuştur. Safer 536/Eylül-Ekim 1141 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁷⁷

14- el-Hüseyin b. Ebu'l-Feth Muhammed el-Vâiz el-Cürcânî (ö. 536/1141-1142): Cürcân'dan Beyhak'a gelmiş ve bir süre burada yaşamıştır. Gramer, lügat, edebiyat alanlarında çalışmalar yapmıştır. Daha sonra Cürcân'a geri dönmüş ve orada 536/1141-1142 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁷⁸

15- es-Seyyid el-İmâm Velîyü'd-dîn Ebû Ali el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin el-Alevî el-Hüseynî (ö. 540/1145-1146): Şiir zevki olan birisi olarak daha çok nazma meyilli kıymetli bir âlimdir. Es-Seyyid Ebû Ali 540/1145-1146 yılında vefat etmiştir.⁴⁷⁹ İbn Funduk⁴⁸⁰, hakkında bilgi verdiğimiz âlim ve kardeşi Tacüddîn Yahyâ'nın kendisinin halasının çocukları olduğunu ve aralarında bir akrabalık bağı bulunduğunu zikretmektedir.

⁴⁷⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 1034; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II/1, 479; *Gazzâlînâme*, 316; *Medâris-i Nizâmiye*, 105; Piyadeoğlu, *Horasan*, 244; Baştürk, *Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim*, 146.

⁴⁷⁷ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 225-226.

⁴⁷⁸ İbn Funduk, *Lübâbü'l-Ensâb*, II, 579; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 249; Baştürk, *Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim*, 218.

⁴⁷⁹ *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, III, 81.

⁴⁸⁰ *Tarih-i Beyhak*, 232-233.

16- Nâsırüddîn İbrahim b. Ali el-Nizâm el-Kâtib el-Beyhakî (ö. 542/1147-1148): Beyhak'ın Feryûmed köyünde doğmuştur. Ancak kökeni Merv şehrindeki Leşgergâh'tır. Sultan Sencer'in eşi Terken Hatun'un debîri olarak kaydedilmektedir. 12 Safer 542/13 Temmuz 1147 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁸¹

17- el-Îmâm Fahrü'z-zaman Mes'ûd b. Ali b. Ahmed es-Sevabî el-Beyhakî: (ö. 544/1149): Beyhak'ın Azizîler ailesindendir ve Îmâm Gazzâlî'nin öğrencilerinden olmuştur. Kelâm, edebiyat ve şiir alanında Arapça ve Farsça birçok eseri vardır. Arap şiiri antolojisinin şerhini yapmıştır. Şiirlerinin bulunduğu hacimli bir dîvânı vardır ve Farsça şiirleri meşhurdur. Döneminin ileri gelenlerinin nezdinde değerli bir şahsiyettir. Ayrıca fıkıh ilmine dair *Tefkire* adlı dört ciltlik bir eser kaleme almıştır. *Saykalü'l-elbâb*, usul ilmi hakkında yazdığı *Kitab-ı Kavâmî*' ve *Levâmî*, fıkıh kuralları hakkında yazdığı *Kitabü't-tenkih*, *Kitab-ı Nefsetü'l-masdûr*, *Kitab-ı A'laku'l-Mülevvin* ve *Ahlaku'l-Ahvîn* ve dört ciltlik bir vaaz kitabı, eserlerinden bazılarıdır. Yine Vezîr Mucîrûlmülk'ün azli ve Vezîr Fahrûlmülk'ün göreve gelmesi ile ilgili olarak kaleme aldığı bir manzumesi de vardır. İbn Şehrâşûb ve Kudbuddîn Ravendî kendisinden hadis rivâyet etmiştir. 18 Muharrem 544/28 Mayıs 1149 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁸²

18- el-Îmâm es-Saîd Ebû Ali el-Fazl b. el-Hasan et-Tabersî (ö. 548/1154): Ailesinin kökeni Kaşan ve Isfahân'ın ortasında bulunan Tabers olsa da Meşhed'te Tûs'un Senâbâd köyünde ikamet etmişlerdir. Mezarı da burada Katlgâh Mescidi'nin yakınındadır. Beyhak'taki Zobâre ailesinin akrabalarındandır. Nahiv ilminde zamanının eşsizi olarak kabul edilmektedir. Şiir, matematik ve cebir ilimlerinde de adı geçen önemli bir şahsiyettir. 532/1137-1138 yılında Sebzevâr'a taşınmış ve buraya yerleşmiştir. Sebzevâr'daki Medrese-i Dervâze-i Irak Medresesi'nin müderrisi idi ve ömrünün sonuna kadar burada kalmıştır. *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, *el-Kâfi eş-şâfi min kitâbi'l-Keşşâf*, *Cevâmi'u'l-câmi' et-Tefsîrü'l-vasît*, eserlerinden bazılarıdır ve başka birçok eseri daha vardır. Kızları Beyhak'ta evlenmiş ve buraya

⁴⁸¹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 250; Piyadeoğlu, *Horasan*, 315.

⁴⁸² İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 234-235; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2699; *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, III, 302; *Gazzâlînâme*, 291.

yerleşmişlerdir. 10 Zilhicce 548/26 Şubat 1154 tarihinde Sebzevâr'da vefat etmiştir ve cenazesi Meşhed'e nakledilmiştir.⁴⁸³

19- el-İmâm Nasihüddîn Muhammed b. ez-Zekî Ebu'l-Kâsım Abdullah el-Kadı (ö. 549/1154-1155): Çeşitli şiirleri vardır. Oğlu Necmü'l-Eimme Cafer de züllisaneyndir, Arapça ve Farsça eserleri vardır. 543/1148-1149 yılında vefat etmiştir. Diğer oğlu Müntecebüddîn Emîrek de usul, edebiyat, nahiv ilimlerinde son derece bilgi sahibidir ve bu alanda değerli hocalardan faydalanmıştır.⁴⁸⁴

20- es-Seyyid el-İmâm Bahaüddîn Muhammed b. Ali ez-Zobâre (ö. 549/1154-1155): İlim için yolculuklar yapmıştır. İki oğlundan biri olan Kemâleddîn Ebu'l-Hasan ez-Zobâre Arapça ve Farsça olmak üzere eserler kaleme almıştır. Diğer oğlu Seyyid İmâm Ziyâüddîn Ali'nin de çeşitli manzumeleri vardır.⁴⁸⁵ 549/1154-1155 yılında vefat ettiğinde İbn Funduk⁴⁸⁶, onun mersiyesi hakkında birkaç satır kaleme aldığını nakletmektedir.

21- Mecîdî lakaplı Ali b. Muhammed b. Cafer (ö. 561/1165-1166): Kendi koyduğu bir nispesi vardır. İbn Funduk⁴⁸⁷, onun mesleğinin aslında fırıncılık olduğunu ancak değerli değersiz birçok şiirinin de olduğunu nakletmektedir. Gençlik yıllarında vefat etmiştir.

22- Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 565/1169): İbn Funduk adıyla meşhur olup, Beyhak'ın Hâkimîler (Fundukîler) olarak bilinen eski bir kadı ailesine mensuptur. 27 Şâban 493/7 Temmuz 1100 tarihinde Beyhak'ın Sebzevâr kasabasında dünyaya gelmiştir. Nesebi ashâb-ı kirâmdan "Züşşehâdeteyn" diye bilinen Huzeyme b. Sâbit'e ulaşmaktadır. Otuz yıl süren tahsil hayatında döneminin ünlü âlimlerinden Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, mantık, felsefe, edebiyat, lugat, atronomi, matematik ve cebir dersleri alan Beyhakî, önce babasını (ö.

⁴⁸³ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 242-243; *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, II, 11; Baştürk, *Nişâbûr'da Eğitim ve Öğretim*, 112; Öz, "Tabersî", *DİA*, XXXIX, 324-325.

⁴⁸⁴ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 229-230.

⁴⁸⁵ *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, III, 273.

⁴⁸⁶ *Tarih-i Beyhak*, 231.

⁴⁸⁷ *Tarih-i Beyhak*, 261.

Cemâziyelâhir 517/Temmuz-Ağustos 1123), sonra da hocası Meydânî'yi (ö. 518/1125) kaybettikten sonra Nîşâbü'r'dan ayrılarak Zilhicce 518/ Ocak-Şubat 1125 tarihinde Merv'e gitmiştir. Orada da Ebû Sa'd Yahyâ b. Abdülmelik'ten fıkıh, kelâm ve münâzara dersleri almaya devam etmiştir. 521/1127-1128 yılında tekrar Nîşâbü'r'a döndüğünde, Beyhak Kadılığı'na tayin edildiyse de ilimle uğraşmayı tercih ederek kadılık yapmamıştır. Daha sonra gittiği Rey'de 4 yıl boyunca metamatik ve felsefe ile uğraşmış, matematik ve astroloji alanında büyük ilerleme kaydetmiştir. 537-538/143 yılından 548-549/1154 yılına kadar Nîşâbü'r'da kalmıştır. Burada kaldığı zaman içinde Nîşâbü'r'un ileri gelenleri ona ilgi göstermiş, buradaki el-Murabba Camii ve el-Hac Camii'nde sohbet tarzında dersler yapmıştır. İbn Funduk'un kendi eseri *Tarih-i Beyhak*'ta aktardığı bir olay onun ilim konusunda ne kadar gayretli olduğunun ve Arapça ve Farsça yanında başka dillere de istidadı olduğunun kanıtı gibidir. İbn Funduk, Safer 543/Haziran-Temmuz 1148 tarihinde Abhaz Padişahı Dimitris b. Davud. b. Yakûb'un, Sultan Sencer'e gönderdiği mektuba karşılık olarak, İbn Funduk'tan hem Arapça hem Süryanice olarak bir cevap yazmasının istendiğini ve kendisinin de bu iki dilde birden cevap yazdığını nakletmektedir. Oğuz istilâsından sonra Beyhak'a giderek buraya yerleşmiş ve 565/1169 yılında burada vefat etmiştir. Çok çeşitli alanlarda eserler veren ve pek çok önemli eser kaleme alan İbn Funduk'un 111 âlimin biyografisini içeren *Tetimetü Sıvani'l-hikme (Tarihu hukema'i'l-islâm)*, Beyhak şehrinin fiziki özellikleri, şehirdeki mahallî aileler, buraya nispet edilen vezîr, seyyid, şair, tabip ve âlimler hakkında bilgilerin verildiği *Tarih-i Beyhak*, Utbî'nin *Tarihu'l- Yemînî* adlı eserine zeyl olarak yazdığı, ancak günümüze ulaşamayan *Meşâribü't-tecârib fi't-tarih*, astrolojiye dair kaleme aldığı *Cevâmi'u'l-ahkâm*, *Nehcü'l-Belâğa şerhi*, Ebu'l-Kâsım Bâharzî'nin *Dümyetü'l-kasr* adlı eserine zeyl olarak yazdığı *Vişâhu Dümyeti'l-kasr* ve atasözlerini derlediği *Gurretü'l-emsâl ve dürretü'l-akvâl*, eserlerinden bazılarıdır.⁴⁸⁸

⁴⁸⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 2, 44, 163; İbn Funduk'un doğum tarihi hakkında Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-üdebâ* (IV, 1759-1768) adlı eserinde İbn Funduk'un kendi eseri *Meşâribü't-tecârib*'den nakille 499/1105-1106 tarihi verilmektedir. Ancak *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a* (III, 50, 189) adlı eserde, *Mu'cemü'l-üdebâ*'dan bilgi aktarımı yapıldığı söylenen *Meşâribü't-tecârib*'den nakille İbn Funduk'un kendi hayat hikâyesini anlattığı bölümde kendi ağzından 493/1100 yılında Sebzevâr'da bir çocuk olduğunu söylediği bilgisi yer almakta ve doğum tarihini 27 Şâban Cumartesi-493/7 Temmuz 1100 olarak vermektedir. Yine *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a* (III, 189) da *Meşâribü't-tecârib*'den nakille aktarılan İbn Funduk'un hayatıyla ilgili maddede yer alan "...500 tarihinde, aşure günü Selçuklu

23- Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. el-Hasan el-Müeddîb el-Beyhakî: el-İstivâî adıyla meşhurdur. Doğum yeri Beyhak'ın Bağın köyüdür. Kökeni ise İstivâ bölgesindedir. Şeyhü'l-Meşâyih Ebû Saîd b. Ebu'l-Hayr'ın müridlerinden olmuştur ve uzun yıllar onun evlâdının eğitimiyle ilgilenmiştir.⁴⁸⁹

24- eş-Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Umeyre el-Beyhakî: Doğum yeri ve kökeni Beyhak'ın Ceşm köyüdür. İmâm Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile ihtilâfa düşmüştür. *Şerh-i Hamase* kitabının yazarı edip Ali b. el-Hâris el-Biyarî'den faydalanmıştır. İbn Funduk⁴⁹⁰, Muhammed b. Umeyre ve oğlu Ahmed'in dîvânı ve onların risâlelerinin beş ciltten fazla olduğunu nakletmektedir.

25- el-İmâm el-Edîb Ebu'l-Fazl el-Hasan b. Ali el-Bahrevî: Doğum yeri ve kökeni Sadharv köyüdür. Edip Hasan Bahrevî, nahiv ilminde İmâm Abdülkâhir'in talebesi olmuştur. Şiir dîvânı vardır.⁴⁹¹

26- el-Edîb Ebû Saîd Muhammed b. İbrahim b. Ahmed el-Hüsrevâbâdî: Doğum yeri Beyhak'ın Hüsrevâbâd köyüdür ancak kökeni Nîşâbûr'dur. İmâm Nâsır el-Mervezî, Sabunî gibi Nîşâbûr'un önde gelen âlimlerinden hadis dinlemiştir. Dil alanında bazı kitaplar tasnif etmiştir ve o bu tür kitapları yazmada mahir birisiydi. *Kitabü'l-Hidâye* ve *Kitabü'l-Ganiye fi't-tasrîf* onun eserlerindendir. Birçok eseri ve şiirleri vardır.⁴⁹²

vezîrlerinden Fahrülmülk katledildiği zaman İbn Funduk'un doğumuna 6 yıl, 4 ay, 13 gün vardı." şeklindeki bilgi de 493/1100 yılında doğmuş olması ihtimâlini kuvvetlendirmektedir. Bu sebeple İbn Funduk'un doğum tarihi hakkında *Mu'cemü'l-üdebâ* verilen 499/1105-1106 tarihi müstensih hatası olmalıdır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1759-1768; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I/2, 804; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, XX, 585-587; *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, II, 207, III, 50, 189; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 115-116; Piyadeoğlu, *Horasan*, 316; Kaya, *Selçuklular Döneminde Astronomi*, 135-137; Baştürk, *Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim*, 218-219; Mîrzâ Muhammed Hân Kazvînî, "Târîh-i Beyhak" çev. Mürsel Öztürk, *Belleten*, S. 199, (Ankara: 1987), 407; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde", 450; M. Fuad Köprülü, "Beyhakî", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, II, 584-586; D. M. Dunlop, "Bayhaki", *Encyclopaedia of Islam (Second Edition)*, (EI²), I, 1131-1132; Özaydın, "Beyhakî, Ali b. Zeyd", *DİA*, VI, 62-63.

⁴⁸⁹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 201.

⁴⁹⁰ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 201-204.

⁴⁹¹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 209-210.

⁴⁹² İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 210; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, V, 2297.

27- Makdemü'r-Rüesâ Mansûr b. Muhammed b. İshâk: Siyaset ve riyâset işlerinde âlim ve Beyhak bölgesinde saygıdeğer bir liderdir.⁴⁹³

28- eş-Şeyh er-Reis Ebû Ali el-Barûy-i el-Hârî: Beyhak'ın Hâr köyündendir. Birçok şiiri vardır ve Nizâmülmülk'ün methi hakkındaki kasîdesi bunlardan birisidir.⁴⁹⁴

29- el-Fakih Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Abdülvâhid el-Behmenâbâdî: Doğum yeri Beyhak'ın Behmenâbâd köyüdür. Çok sayıda şiirleri vardır.⁴⁹⁵

30- el-Edîb Ali b. Ebû Sehl el-Fesenkarî: Beyhak'ın Fesânkar köyündendir. Eşter köyünde hocalık yapıyordu.⁴⁹⁶

31- Şerefü'l-Efazıl Ali b. Hâcegek b. Mes'ûd Dâd: Beyhak'ın eski ailelerinden birine mensuptur. Dedesi Hâcegek Dâd Vezîr Fahrülmülk'ün nedimlerindenidir. Edebiyata ilgisi ve kabiliyeti olup, daha çok Arapça ve Farsça şiirleri vardır.⁴⁹⁷

32- es-Seyyid el-İmâm ez-Zâhit Mecdüddîn Ebu'l-Berekât el-Alevî: Arapça ve Farsça nazım ve nesire hâkimdir.⁴⁹⁸

33- es-Seyyid ez-Zekî İlme'l-Hüdâ Ebû Saîd Zeydî'l Mâşidânî: Beyhak'ın Zobâre topluluğundan, Zafer ailesinden ve seyyidlerin ileri gelenlerindenidir. Oğlu Şemsüddîn Muhammed nücûm ilminde ileri bir düzeydeydi.⁴⁹⁹

34- el-Edîb Ahmed b. Ali b. Ahmed b. el-Hüseyin el-Makrî el-Beyhakî: Makrî ailesinin bir ferdidir. Bu aile Beyhak'ta Makrîler olarak anılmaktadır ve bu ailenin

⁴⁹³ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 216-217.

⁴⁹⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 228.

⁴⁹⁵ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 204-205.

⁴⁹⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 238.

⁴⁹⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 245.

⁴⁹⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 246.

⁴⁹⁹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 250.

fertleri Selçuklular zamanında uzun yıllar Serdîh Medresesi'nin ve Beyhak'ın müezzinliği görevini yürütmüşlerdir.⁵⁰⁰

35- İsmâil b. Muhammed el-Hanefî el-Beyhakî: Nazım ve nesir türünde birçok eseri vardır.⁵⁰¹

36- eş-Şeyh Ahmed el-Keyyâl: Doğum yeri Beytü'n-nar'ın Destkere bölgesidir. Onun çok sayıda eseri vardır. İbn Funduk⁵⁰², onun şiirinin garip olduğunu, eserlerinden bir cildini İmâm Kudbuddîn Ebû Mansûr Ubbâdî'de gördüğünü, onun müritleri, kitapları ve ona tabi olanların Semerkand'ta daha görünür olduğunu nakletmektedir.

37- Muhammed b. Saîdü'l-Beyhakî: Beyhak'ta ilk Farsça şiir söyleyen kişidir ve *Mefahir-i Nîşâbûr* adlı kitapta ondan ve onun şiirlerinden bahsedilmektedir.⁵⁰³

38- Hâce Ebu'l-Hasan Ali b. Abdülhâmid b. Ali Bâye (Dâye): Kendisi gibi zarif birçok şiiri vardır. Beyhak bölgesinden yetişmiş olan Fars şairlerdendir.

39- Vecîhü'l-Fuzelâ Ebu'l-Hasan Ali b. Abdülhâmid b. Ali b. Abdülhâmid Bâye (Dâye): Abârî köyünde ikamet ediyordu ve bu bölgeden yetişmiş Fars şairlerdendir. Vezîrlar ve ileri gelenler tarafından ilgi görmekteydi. Onun çok sayıda Farsça şiirleri vardır. Şiirlerinin çoğu hiciv tarzında şiirlerdir. Ancak İbn Funduk'u öven bir kasîdesi de vardır. Oğlu Emîr Reis İzzü'l-Umerâ Mes'ûd da beğenilen bir şairdi ve hicvetme onun mizacında baskındı.⁵⁰⁴

40- el-Fakih el-Abîd el-Hüseyn b. Ahmed Dilber: Mütakellim ve dindar bir insandı. Vaktini şiir yazarak geçirirdi. Beyhak bölgesinden yetişmiş olan Fars şairlerdendir.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 251-252.

⁵⁰¹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 252.

⁵⁰² *Tarih-i Beyhak*, 253.

⁵⁰³ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 255-256.

⁵⁰⁴ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 256-257.

⁵⁰⁵ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 257-258.

41- el-Hâkim Ebu'l-Âlâ Hamza b. Ali el-Mucîrî: Beyhak'ın Feryûmed köyündendir. Çok sayıda şiirleri ve kasîdeleri vardır. Bu bölgeden yetişmiş olan Fars şairlerdendir.⁵⁰⁶

42- el-Hâkim Tacü'l-Hukemâ el-Muvaffık b. Muzaffer el-Kavvâmî: Beyhak'ın Feryûmed köyündendir. Hâkim Mucîrî'nin talebelerindendir ve çok sayıda kasîdesi vardır. Bu bölgeden yetişmiş olan Fars şairlerdendir.⁵⁰⁷

43- el-Hâkim Yahyâ b. Muhammed ez-Ziyâdî el-Feryûmedî: Beyhak'ın Feryûmed köyündendir ve bu bölgeden yetişmiş Fars şairlerdendir.⁵⁰⁸

44- el-Hâkim Muhammed b. İsa en-Necîbî el-Bâstînî: Beyhak bölgesinden yetişmiş olan Fars şairlerdendir. İbn Funduk⁵⁰⁹, Beyhak şairleri arasında ondan daha latîf, daha akıllı, daha âlim ve konuşması düzgün hiç kimseyi görmediğini nakletmektedir.

45- el-Hâkim Muhammed el-Mufahharî: Bu bölgeden yetişmiş olan Fars şairlerdendir. Muhammed Hasan diye anılırdı ve tecvitli Kur'an okumada mahirdi. Hâkim Sevabî'nin şiirlerinin râvisiydi. İbn Funduk⁵¹⁰, Muhammed Hasan'ın kendi babasının kitaplarını istinsah ettiğini ve onunla birlikte Buhara'ya gittiğini nakletmektedir. Bu zât, daha sonra işleri bozulunca kitap çoğaltarak geçimini sağlamış, ayrıca İbn Funduk'un dedesi Şeyhü'l-İslâm Emîrek hakkında da bir mersiye yazmıştır.

46- el-Hâkim Ali b. Ebu'l-Kâsım b. Ebû Hafsa'l-Celâlî el-Mekfûf: Beyhak bölgesinden yetişmiş olan Fars şairlerdendir. Onun beğenilen birçok şiiri vardır.⁵¹¹

47- el-Hâkim el-Mütekellim Ali b. Ahmed b. Ali b. el-Abbâs es-Sevabî: Beyhak bölgesinden yetişmiş olan Fars şairlerdendir ve İmâm-ı Fahrü'z-zaman Mes'ûd

⁵⁰⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 258.

⁵⁰⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 258.

⁵⁰⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 258-259.

⁵⁰⁹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 259.

⁵¹⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 259-260.

⁵¹¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 260.

Sevabî'nin babasıdır. Birçok kasîdesi, rubaisi ve mesnevisi vardır. Kelâm ilminde mahirdir.⁵¹²

48- el-Hâkim el-Mukarrib Muhammed b. Ebu'l-Kâsım b. Muhammed el-Muallim: Beyhak bölgesinden yetişmiş olan Fars şairlerdendir. Sebzevâr kasabasındandır ve birçok şiiri vardır. Genç yaşta vefat etmiştir.⁵¹³

49- el-Hâkim Ebu'l-Fazl el-Beyhakî: Beyhak bölgesinden yetişmiş olan Fars şairlerdendir. Pek çok şiiri olan bu şair, Sultan Sencer döneminde yaşamış olmalıdır.⁵¹⁴ İbn Funduk⁵¹⁵ kendisini Beyhak'taki şairlerden birisi olarak naklederken “*Benim zamanımın şairiydi.*” demektedir.

50- el-Hâkim Ebu'l-Kâsım el-Mufahharî: Beyhak'taki Makrî Muhammed Mufahharî'nin oğlu ve Beyhak bölgesinden yetişmiş olan Fars şairlerdendir. İbn Funduk⁵¹⁶, bu şairin kendi babası için bir kasîde kaleme aldığını belirtmektedir.

51- İbn Funduk⁵¹⁷, Şerefü'r-Rüesâ Ali b. Mu'temenü'l-Mülk Ebû Cafer Muhammed b. Ali el-Müstevfî'nin oğlu Hâcegek'in kendi zamanında bu bölgeden yetişmiş şiir gücü olan genç şairlerden olduğunu söylemektedir.

52- Yusuf b. Yakûb b. İbrahim el-Beyhakî: Beyhak'ın Faryâb köyündendir ve Beyhak bölgesinden yetişmiş olan Fars şairlerdendir. Edip ve meşhur bir şairdir. Şiir dîvânı vardır.⁵¹⁸

53- es-Seyyid Ali b. el-Hasan b. el-Mutahhar: Nesep ilmi konusunda eserler kaleme almıştır. İbn Funduk, *Lübâbü'l-Ensâb*'da onun eserlerinden istifade etmiştir. Merv

⁵¹² İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 260.

⁵¹³ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 260-261.

⁵¹⁴ Piyadeoğlu, *Horasan*, 303.

⁵¹⁵ *Tarih-i Beyhak*, 261.

⁵¹⁶ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 261-262.

⁵¹⁷ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 262.

⁵¹⁸ *el-Müntehab mine's-Siyâk*, 752; *Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a*, II, 207.

şehrinde İmâm Hasan Ali'nin (ö. 548/1153-1154) meclisinde bulunmuş ve ondan ilim almıştır.⁵¹⁹

3.3. BEYHAK'TAKİ MİMARÎ ESERLER

Horasan'daki Selçuklu şehirleri genel olarak üç karakteristik bölümden oluşmaktadır. Bu mimarî plan hemen hemen bütün şehirlerde aynıdır. Buna göre şehirler, *kuhendiz (erk kale/iç kale/hisar)*, ana surlarla çevrilmiş olup merkez durumunda bulunan *şehristân* ve surun dışındaki bölgeyi kapsayan *rabazdan (rabad/birûn/dış)* meydana gelmekteydi. Ana surların içinde ikinci bir surla çevrili olan hisar, kapılar vasıtasıyla Cuma Mescidi, medreseler, hamamlar, yönetici ve varlıklı ailelere ait evlerin bulunduğu hayatın tüm canlılığını barındıran şehrin merkezi durumundaki şehristâna açılırdı. Şehrin üçüncü kısmını ise esnaf ve zanaatkârlara ait mekânlar, imalathaneler, pazar yeri, köy, tarla, bahçe ve bağlardan oluşan rabaz oluşturmaktadır. Beyhak'ın mimarî yapılanması da bu genel Horasan şehir modeline uygun olarak oluşmuş ve gelişme göstermiştir.⁵²⁰

Selçuklu-Gazneli mücadeleleri sırasında epey yıpranmış olan Beyhak bölgesi, Selçuklu hâkimiyetine geçtikten sonra ve idarî sınırları içinde kaldığı Nîşâbûr'un başkent ilân edilmesiyle özel bir ilgiye mazhar olmuştur. Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'da bir medrese inşa edilmesi emrini vermesi ve bir başkente yakışır düzenlemelere girişmesi hiç şüphesiz bunun en sağlam kanıtıdır. Geçmişten getirdiği kültürel birikimi ve tarihsel sürecinde de bir ilim merkezi olması hasebiyle Beyhak'ta daha önce var olan medreselerle birlikte Selçuklu hâkimiyetinden sonra da medreseler inşa edilmeye devam edilmiştir. Beyhak'taki mimarî unsurlardan olan medreseleri çalışmamızdaki "Beyhak'taki Medreseler ve Müderrisler" başlığı altında ele aldığımızdan dolayı bu kısımda yer vermedik. Beyhak'taki medresler daha çok camilerin bünyesinde mescit tarzı oluşumlar olduğundan bölgedeki dinî ve ilmî hayat iç içedir. Diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi Beyhak'ta da cami ve mescitler sosyal

⁵¹⁹ **Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a**, III, 184.

⁵²⁰ Piyadeoğlu, **Horasan**, 105; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular'da Şehircilik Faaliyetleri", 381-382;

yapının en önemli kurumları olarak her zaman ön plana çıkmışlardır. Ayrıca sosyal hayatın önemli bir parçası olan çarşı ve pazarlar da hem ticaretin kalbinin attığı yerler olmaları sebebiyle hem de halkın en önemli buluşma yerleri olarak, bölge halkının günlük hayatında önemli bir yerdeydi. Diğer mimarî unsurlarından olan meydanlar da yine halkın bir araya geldiği, idarî binaların, alışveriş merkezlerinin bulunduğu mekânlardır ve bu sebeple şehrin hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Halkın su ihtiyacının karşılanması, bahçe ve tarlaların sulanması amacıyla kullanılan kehrîzler (yer altı su kanalları) ise yapımı ve bakımı maliyetli olduğu için bunların yapımına genelde bölgenin ileri gelenleri ön ayak olmaktaydı. Beyhak, köyler topluluğu şeklinde bir oluşum olduğu için bölgenin mimarî unsurları arasında saydığımız cami, mescit, medrese, pazar, kehrîz vb. yerlerin hemen her köyde ancak daha küçük boyutlarda var olduklarını kabul edebiliriz. İnceleme konusu yaptığımız dönem itibarıyla Horasan genelindeki mimarî eserlerde kullanılan malzemeler genellikle pişmiş tuğla, kerpiç ve balçıktır. Tuğla, daha dayanıklı olması sebebiyle daha ziyade önemli yapılar için kaplama amaçlı olarak kullanılmıştır. Balçık yardımıyla örülen kalın kerpiç duvarlar daha sonra tuğlalara dekoratif şekiller verilerek örülmüştür. Diğer bir ana malzeme olarak kerpiç ise kale gibi yapıların inşasında, dış duvar, bahçe duvarı ve diğer süslemelerde kullanılmaktadır. Bununla birlikte az miktarda da olsa ahşap, mermer, çini, kireç ve alçı yapılarda kullanılan diğer malzemelerdendir. Evler ise genelde kerpiçten hatta balçıktan inşa edilmekteydi. Bu eserlerde tuğla kullanılmaya başlandığında Horasan’a özgü “Horasan harcı”⁵²¹ adı verilen ve günümüzün çimentosu yerine geçen bir tür harcın da kullanıldığı akla gelebilir. Zira inşa edilen yapıların sağlam ve uzun ömürlü olması için adını zikrettiğimiz harç kullanılmaktaydı. Camilerin tezyinâtında kullanılan mermer, siyah ve beyaz reklere sahip taşlar, altın süslemeler daha önce inşa edilmiş camilerin onarılmasında ve yeni camilerin bina edilmesinde de kullanılmıştır. İncelenen dönemde kullanılan malzemelerin dayanıklı malzemeler olmayışı bu eserlerin zaman içinde tekrar onarımdan geçmelerine sebep olmuştur. Örneğin Sebzevâr’daki Cuma Mescidi (Büyük Cami) muhtelif tarihlerde birçok kez idareciler ve şehrin ileri gelenleri tarafından tamir ettirilmiştir. İncelediğimiz döneme ait kaleme alınmış eserlerden

⁵²¹ Horasan harcı hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977), 176.

varlıklarını tespit ettiğimiz Beyhak'taki mimarî yapıların mimarî üslupları ve inşaatlarında kullanılan malzeme hakkında kaynaklarda maalesef açıklayıcı bilgiler mevcut değildir. Bu yapıların inşaatlarında yukarıda saydığımız Horasan genelinde kullanılan malzemelerden istifade edildiği muhakkaktır. Çünkü dönem şartlarında eldeki imkânlar ancak bu malzemelerdir. Beyhak'taki bu mimarî eserlerin çoğu ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır. Buna sebep olarak kullanılan malzemelerin zamana dayanıklı olmamalarının yanı sıra yaşanan savaşları ve doğal afetleri de sebep olarak gösterebiliriz.⁵²²

3.3.1. Cami ve Mescitler

Sosyal hayatın önemli kurumlarından biri olan cami ve mescitler ilk bakışta insanların ibadet etmek amacıyla bir araya geldikleri mekânlar olarak görünse bile, sosyal hayatın içerisinde mescitlerin çok daha farklı fonksiyonları da vardır. Nitekim Beyhak'ta yer alan mescitler hem önemli âlimlerin ders verdikleri eğitim-öğretim kurumları olarak kültürel hayatın içinde yer almaktaydılar hem de devletin idarecilerinin halka ulaştırmak istedikleri bilgileri ulaştırdığı ve halk ile iletişimi sağladıkları merkezler olarak sosyal hayatta bir kavşak vazifesi görmektedirler. Bu mekânlar sıradan halk için de kendi aralarında buluşma, birleşme ve uzlaşma yerleriydi. Özellikle cuma ve bayram namazlarında okunan hutbe, bazı zamanlarda devletin halka iletmek istediği konuları içeren resmî bir bildiri mahiyetinde olabilmekteydi. Aynı zamanda hükümdarlık alâmetlerinin en önemlilerinden olan hutbe, okunduğu yerde kimin hâkim olduğunu göstermesi açısından da önem taşımaktadır. Ayrıca cami ve mescitlerde toplanan kalabalığın gücü düşünüldüğünde bu mekânların sosyal anlamda taşıdığı önemi daha iyi görebiliriz. Nitekim özellikle fetret döneminde Sebzevâr kasabasında 486/1093-1094 yılında Esferîs, Meydân, Kûy-ı Seyyâr Mahalleleri ile Serdih, Şâdrâh, Seraşgamber ve Nukabeşk Mahalleleri arasında çıkan muharebe Cuma Mescidi'nin kapısında sona ermiş, bu muharebeden sonra insanlar birbirlerine taziyede bulunmuşlar ve ölen kişilerin cenaze namazlarını

⁵²² İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 50, 271; Pırlanta, **Nişabur**, 115-116; Piyadeoğlu, **Horasan**, 197; B. Zahoder, "Dendanekân", çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, XVIII/72, (Ankara: TTKY, 1954), 584-585; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular'da Şehircilik Faaliyetleri", 381-383.

kılmışlardır. Mescitlerin en büyükleri Cuma Mescidi olarak adlandırılan mescitlerdir. Selçuklu şehir modelinde de esas olan, Cuma Mescidi etrafında bir yapılanmaya gitmektir. Cuma Mescidi genellikle şehristânın merkezinde yer alır. Mescidin hemen yakınında büyük bir çarşının yer aldığı bu planın küçük modelleri, şehrin farklı mahallelerinde de görülürdü. Sultan Melikşah devrinden itibaren dört eyvanlı ve geniş bir alana yayılı bir şekilde inşa edilmeye başlanan mescitler, hemen hemen tüm Horasan şehirlerinin olmazsa olmaz unsurlarıydı. Aynı zamanda farklı mezheplere mensup insanlar da kendi Cuma Mescitlerinde ibadet etmekteydiler.⁵²³ Bu mescitler mekân olarak daha büyük oldukları için özellikle cuma ve bayram namazlarının kılınması amacıyla inşa edilmişlerdir. Bu anlamda Beyhak'ta mevcut Cuma Mescidi sayısı epey fazladır. Nitekim İbn Funduk⁵²⁴, Beyhak bölgesinde on beş yerde cuma namazı kılındığını, hutbe okunduğunu bildirmekte ve bu yerleri sırasıyla saymaktadır. Bunlar; Sebzevâr, Hüsrevcird, Culeyn, Kesken, Sedîr, Kerrâb, Bâştîn, Nâmîn, Deyvere, Ceşm, Hüsrevâbâd, Mâzînân, Behmenâbâd, Feryûmed ve Bîşîn köyleridir. Fakat kendi zamanında cuma namazı kılınıp hutbe okunan bu köylerin sayısının sekize düştüğünü de belirtmektedir.

Beyhak'ta hem Selçuklu hâkimiyetinin başladığı zamanda hem de daha sonrasında inşa edilmiş pek çok cami ve mescit vardır. Selçuklular zamanında bazı önemli şahsiyetlerin de buradaki imar faaliyetlerine katkıda bulunduklarını görmekteyiz. Bu kişiler mescit, medrese gibi halkın yararına olacak yapılar inşa ederek halkın kullanımına bırakmışlardır. Bunlardan birisi de Nîşâbûr'un muhaddis ve âlimlerinden olan el-İmâm el-Hüseyn b. Ebu'l-Abbâs Muhammed b. el-Hasan el-Fûrânî'dir. Fûrânî, Beyhak bölgesinde çok sayıda imaretler inşa ettirmiştir. Bunlar arasında Nâmîn köyündeki Mescid-i Âdîne ve ayrıca Kesken ve Sedîr köylerinde inşa ettirdiği Cuma Mescitleri yer almaktadır. Mescitlerin o dönem eğitim hayatına katkısı

⁵²³ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 268; Köymen, **Tuğrul Bey**, 82; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 244, 246; Merçil, **Hükümdarlık Alâmetleri**, 44; Piyadeoğlu, **Horasan**, 114-117; Yeşildurak, **Sultan Sencer Devri İlmî ve Fikrî Hayat**, 29; Pedersen, "Mescid", **İA**, VIII, 1 vd.; Önkâl-Bozkurt, "Cami", **DİA**, VII, 46-56.

⁵²⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 277.

göz önüne alındığında bu mescitlerin varlığının Beyhak için ne denli önemli oldukları kolaylıkla anlaşılabilir.⁵²⁵

Sebzevâr kasabasındaki Cuma Mescidi, 213/828-829 yılında Hamza b. Azerek el-Hâricî tarafından harap edilmişti. Bu sebeple Sebzevâr halkı da cuma ve bayram namazları için Hüsrevcird'e gidiyordu. İki kasaba halkı arasında bayram hilâlinin görünüp görünmediği üzerine çıkan ihtilâf sonrasında Sebzevâr'a yeni bir Cuma Mescidi inşa edilmesine karar verildi ve Sebzevâr'da bir hayırseverin bağışladığı arsa üzerine bu mescit inşa edildi. Kasabanın ileri gelenlerinin gayretiyle Halîfe Mu'temid ve o zamanki Horasan Valisi Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî eliyle Sebzevâr'ın Büyük Camii 266/879-880 yılında inşa edilmiştir ve minberin üzerine Ahmed Hucistânî'nin ismi yazılmıştır. Mescidin yapılarının büyük bir bölümü 317/929-930 yılında Emîr Ebu'l-Fazl ez-Ziyâdî eli ile yenilenmiştir. Bir tür ticarî temaslar yoluyla Bulgar padişahı el-Emîr Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed'in 415/1024-1025 yılında Sebzevâr ve Hüsrevcird'teki Cuma Mescitlerinin onarımı için gönderdiği yardım, bu iki mescidin onarımı için kullanılmıştır. 420/1029-1030 yılında caminin yapıları ve minaresinin tekrar onarımı için Hâce Fethi Emîrek-i Debîr'in ve Hâce Ebû Naîm Ahmed b. Ali'nin kendi malvarlıklarından destek oldukları anlaşılmaktadır. Mescidin abanoz ve ceviz ağacından yapılmış olan iki yanı siyaha boyanmış çok güzel bir minberi vardır. Bu minber Amîd Abdurrahmân b. İsmâil b. Hüseyin ed-Dûhan tarafından 550/1155-1156 yılında yenilenmiştir.⁵²⁶ Sebz Mescidi'nin tamiri ve onarımı ise Hâce Emîrek Nüzlâbâdî eliyle 464/1071-1072 yılında olmuştur. Mescit, daha önceki planı göz önünde bulundurularak tekrar tamir edilmiştir. İbn Funduk⁵²⁷, “*O mescitte İmâm Ebû Hanîfe'nin ashabının âlâmeti vardır.*” demektedir. Ayrıca İbn Funduk⁵²⁸, Beyhak'ta bulunmuş sahâbelerden olan Kanber'in Sebzevâr'da doğan oğlu Şadan b. Kanber'e nispet edilen Sebzevâr'daki Şadan Mescidi'nden de bahsetmektedir. Ancak başka bir bilgi vermediği için mescidin

⁵²⁵ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 235-236; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 247; Piyadeoğlu, **Horasan**, 115, 201, 254; Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular'da Şehircilik Faaliyetleri”, 382.

⁵²⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 49-50, 53, 270-271. *Tarih-i Beyhak*'ta Sebzevâr'daki “Cuma Mescidi” eserin çeşitli yerlerinde “Büyük Camii” ismiyle de anılmaktadır.

⁵²⁷ **Tarih-i Beyhak**, 50, 271; Piyadeoğlu, **Horasan**, 202.

⁵²⁸ **Tarih-i Beyhak**, 46.

akıbeti hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Camileri tamamlayan ve tanımlayan en önemli unsurlardan biri hiç kuşkusuz minarelerdir. Sebzevâr'da 505/1111 tarihinde inşa edilmiş olan minare otuz sekiz metre yüksekliğindedir. Kûfi karakterle yazılmış iki kitâbesi bulunan minarenin yüzeyi süslemelerle kaplanmıştır.⁵²⁹

3.3.2. Çarşı ve Pazarlar

Beyhak bölgesinin ticaret yollarının keşistiği bir coğrafi konuma sahip olması diğer şehir ve ülkelerle olan ticareti kolaylaştırdığı gibi kendi yakın çevresindeki ticari faaliyetleri de canlı kılmaktaydı. Beyhak'taki çarşı ve pazarlar komşu şehir ve kasabalardan da rağbet görmektedir. Bu noktada Nîşâbûr gibi bir ticaret merkezinin coğrafi sınırları içinde bulunması da bu duruma büyük bir destek sağlamaktaydı.

Horasan şehirlerindeki pazarlar halkın sosyal ve ekonomik yaşantısına katkı yapmakla birlikte, şehir halkının büyük oranda toplandıkları mekânlar oldukları için aynı zamanda siyasi bir özellik de taşımaktaydılar. Nitekim devlet tarafından yayımlanan fermanların ilân edildiği yerlerden biri de pazarlardır. Pazarların siyasî ve ekonomik önemi devlet için bir hayli fazla olduğu için şehrin riyâsetinden sorumlu olan reislerin buraları kontrol etme görevi ayrıca önem kazanmaktaydı. Çarşı ve pazarlardaki fiyatları kontrol etmek reisin sorumluluğundaydı ve bu işi kendisinin görevlendirdiği memurlar aracılığıyla yapmaktaydı. Beyhak'ın riyâsetinden sorumlu olan ve değişik zamanlarda görev yapmış Beyhak reisleri için de elbetteki aynı görev ve sorumluluk geçerli olmuştur. Horasan şehirlerinde şehrin en büyük pazarı olan ve “merkezpazar” olarak adlandırılan pazarlar şehrin ticaret hayatının en önemli kaynaklarından birini oluşturmaktaydı. Bu pazarlar şehrin asıl bölümü olan şehristânda kurulmayıp onun duvarlarının dışında yer alırdı. Bu sayede pazarlara alışveriş için gelen yabancı halkın şehrin içine girmesi engellenmiş oluyordu. Ayrıca bu büyük pazar dışında daha çok mahalle esnafının etrafında toplanmış olan daha küçük pazar ve çarşılar ve hatta sadece belirli ürünlerin satıldığı ve bu ürünlerle anılan çarşılar da vardı. Selçuklular zamanında Beyhak'ın merkezi sayılan Sebzevâr'daki

⁵²⁹ Piyadeoğlu, **Horasan**, 201-202; E. Diez, “Minâre”, **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, VIII, 327.

büyük pazar dışında daha küçük hacimli mahalle pazarları ve hatta sadece belli ürünlerin satıldığı pazarlar diğer Horasan şehirleri gibi Beyhak'ta da varlıklarını sürdürmekteydiler.⁵³⁰

İbn Funduk⁵³¹, Sebzevâr'da imaret, çarşılar ve mahallelerin Zevzen yolundan Eyzi köyüne kadar devam ettiğini ve kendi döneminde bile bunların yıkıntılarının durduğunu nakletmektedir. Muhtemelen İbn Funduk'un bahsettiği bu imaret ve çarşılar daha önceki tarihlerde inşa edilen imaret ve çarşılardır. Çünkü Hamdullah Müstevfi⁵³²'nin belirttiğine göre Sebzevâr, mükemmel ve geniş pazarlara sahiptir. Müstevfi, bu kasabanın çarşılarının hayli güçlü inşa edilmiş kemerler üzerinde bulunan bir ahşap çatıyla örtülü olduğunu söyler. Sebzevâr'ın, üstü kubbe şeklinde "tak" olarak adlandırılan bir yapı ile kapatılmış çok güzel bir çarşısı vardır. Bu örtü çarşının üstünün dört bir tarafını baştanbaşa kapatıyordu. "Tak" kelimesi, yay şeklindeki bir çatıyı ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu çatılar ahşaptandır ve çok güçlü, yüksek ve birbirine sağlam bir şekilde bağlanmıştır. Ayrıca pazar sokağının çapraz yollarında da aynı şekilde yüksek ve güçlü ahşap bir kemer inşa edilmiştir. Beyhak bölgesinde üretilen tarım ürünlerinin çeşitliliği göz önüne alındığında Sebzevâr pazarında zengin çeşitliliğe sahip her türlü tarım ürünlerinin yanısıra hayvancılıktan elde edilen ürünler, çeşitli ihtiyaçlara cevap verebilecek el sanatları ve zanaat ürünleri de bu pazarda sergilenmekte ve satılmaktaydı.

3.3.3. Meydanlar ve Kaleler

Beyhak'ın idare merkezi olan Sebzevâr ismi, İran efsanelerinde sık sık geçmektedir. Bu bağlamda *Şehnâme*'de geçen efsaneye göre, Sebzevâr'ın ortasında bulunan meydan, uzun zaman Rüstem ile Suhrâb'ın savaş yaptıkları meydan olarak

⁵³⁰ İbn Havkal, *Kitâbu Sûreti'l-'arz*, 372; Agacanov, *Selçuklular*, 241; Kurpalidis, 119, 136-137; Piyadeoğlu, *Horasan*, 123, 169, 196-197; Merçil, "Nişabur", 279-280; Özaydın, "Reislik Müessesesi", 117; Pırlanta, "Horasan'da Tarım ve Hayvancılık", 998; Yunus Arifoğlu, "Horasan Şehirlerindeki Alışveriş Mekânları ve Bu Mekânlarda Satılan Ürünler (8-10 y.y.)", *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2018, III/2, 182, 188, 190.

⁵³¹ *Tarih-i Beyhak*, 43.

⁵³² *Nüzhetü'l-kulûb*, 148; Strange, *The Lands*, 476-477; *Mir'âtü'l-büldân*, I, 523; Pırlanta, *Nişabur*, 76.

kabul edilmiş ve bu meydana “Ak Dev Meydanı” anlamına gelen “Meydân-ı Dîv-i Sepîd/Sefîd” ismi verilmiştir.⁵³³

Sebzevâr’ın ortasında bulunan bu meydanda bir kale vardır ve bu kaleye, her yıl dışını beyaz kireçle sıvadıkları için “Beyaz Kale” anlamına gelen “Sepîd/Sefîd Dîz” denmektedir. Sebzevâr’daki bu kalenin burçlarının (surlarının) yüksekliği *Tarih-i Beyhak*’ta geçtiğine göre uzun boylu iki adamın boyu kadardır. Öyle ki bu burca bir mızrak ve bir atlı süvari yetişebilirdi. Ancak birçok savaş görmesine rağmen çok sağlamdı. 464/1071-1072 yılında Nizâmülmülk, bu kale burçlarının daha da yükseltilmesini emretti. Melik Arslan Argun Horasan’a hâkim olduğunda Safer 490/Ocak-Şubat 1097 tarihinde Beyhak Kalesini tahrip etti. Bu olaydan sonra ise Vezîr Mecdülmülk Meşîdüddeve Es’ad b. Muhammed b. Musa el-Kumî bu kalenin duvarlarının Amîd Safiyü’-d-dîn Ebû Sa’d el-Fazl b. Ali el-Mâzînânî eliyle onarılmasını sağladı ve bu duvarlar üzerine ilaveler yapıldı. Bu onarımdan sonra kale surları en iyi ve en sağlam halini almıştı. Beyhak hâkimi Cemâlüddîn Hüseyin el-Beyhakî’nin hizmetine giren Ebû Sa’d Ali el-Cürcânî adındaki bir tüccar 531/1136-1137 yılında bu kaleyi tekrar imar ettirdi ancak Sultan Sencer’in eşi Terken Hatun 543/1157-1148 yılında bu kalenin yıkılmasını emretmiş ve kale bu emir doğrultusunda yıkılmıştı. Daha sonra ise önemli bir mevkide bulunduğu anlaşılan kale 548/1153-1154 yılında tekrar imar edilmiştir.⁵³⁴

3.3.4. Yer Altı Kanalları (Kehrîz/Kârîz)

Horasan’ın genelinde olduğu gibi Beyhak’ta da yer altı kanalları en önemli ve en muntazam su dağıtım sistemiydi. Çevredeki dağlardan gelen sular şehrin dışından kanallarla getiriliyor ve bu kanalların çoğu şehrin altından geçerek şehir dışında veya çevresindeki küçük yerleşim yerlerinde gün yüzüne çıkıyordu. Ev tüketimi ve bahçe sulaması için şehrin etrafını sarıp içerideki bahçeleri sulayan

⁵³³ Firdevsî, *Şehnâme*, II, 384; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 35; *Mir’âtü’l-büldân*, I, 523; Pırlanta, *Nişabur*, 75-76; Haig, “Sebzevâr”, *İA*, X, 299-300.

⁵³⁴ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 46, 53, 269; Piyadeoğlu, *Horasan*, 206; Pırlanta, *Nişabur*, 75-76; Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Meslekler”, *Selçuklular-Makaleler*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011), 252.

kanallar, oradan şehrin dışına doğru akar, buralardaki tarım alanlarına dağılırdı. Kanalların yapımı ve bakımının malî külfeti çok fazla olduğundan genelde bu işe hükümdarlar, büyük toprak sahipleri sahip çıkardı. Hatta bu kanalların bakımı ve temizliğinden sorumlu “Kıvâm” ya da “Hifâze/Rifâze” denilen görevliler bulunmaktaydı.⁵³⁵

Beyhak'taki yer altı kanalları çok fazladır. Selçuklular döneminde sadece Sebzevâr'da akan on üç tane kehrîz bulunmaktadır. Bunların çoğu Sebzevâr'ın içinde Feravenk adlı yerdedir. Feryûmed köyünde akar vaziyette çok sayıda kehrîz vardır. Muazâbâd köyünde de bir tane vardır. Kûhnap köyündeki kehrîzi Selçuklular'dan önceki yıllarda bu köyün dihkânı Hamaveyh ed-Dihkân et-Tihmânî yeniden imar ettirmiş ve akar hale getirmiştir. Şistemed köyünde de birçok kehrîz vardır ancak bunların bir kısmı 213/828-829 yılında Hamza b. Azerek el-Hâricî'nin bu köye saldırıda bulunduğu esnada doldurulmuş olduğundan Selçuklular zamanında akmamakta ya da çok az su vermektedir. Şistemed köyündeki dolu olan bu kehrîze “aşağıdaki kanal” anlamına gelen “Kanat-i Sufî” denmektedir. Bagin'ın Ahmedâbâdek ve diğer köyleri ile Sebzevâr'dan Hüsrevicerd'e kadar bir fersahlık mesafe üzerinde bol suyu olan on tane kemerli su yolu (ark) vardır. İbn Funduk, Horasan ve Irak yöresinde bir fersahlık mesafe üzerinde bu kadar güzel başka bir kemerli su yolu olmadığını söylemektedir. Bu sulama faaliyetleriyle çevre köylerde bol, çeşitli ve kaliteli tarım ürünleri yetiştirilebilmek mümkün olabilmekteydi.⁵³⁶ *Mir'âtü'l-büldân*'da geçen “Derler ki, on iki bin tane kanal Beyhak'ta Kible'ye doğru

⁵³⁵İbn Havkal, **Kitâbu Sûreti'l-'arz**, 372; Mukaddesî, **Ahsenü't-tekâsîm**, 339; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 47-48; *Tarih-i Beyhak*'ta geçen bilgiye göre, Beyhak'ın Kûhnap köyünün dihkânı (köy ağası) olan Abdurrahîm Hamaveyh b. İbad en-Nîşâbü'rî es-Sirâc ed-Dihkân et-Tihmânî, burada bulunan eski bir su yolunu yeniden imar ettirmiş ve akar hale getirmiştir. Bu yüzden buraya “eski su” anlamına gelen “köhne âb” demişlerdir. Hatta aynı eserde Halîfe Harunürreşid'in Tûs'a giderken yaptığı yolculuk esnasında Hamaveyh ed-Dihkân et-Tihmânî'nin köyünde hastalanması üzerine Hamaveyh'in onu dört ay boyunca misafir ettiği ve çok güzel bir şekilde ağırladığı nakledilmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak Beyhak'taki dihkânlık müessesinin ne kadar eski olduğu, bölge için oynadığı önemli rol ve dihkânların malî güçleri hakkında ipuçları bulabiliriz. Eserde anlatılan olayın tarihi verilmemişse de nakledilen olayın 193/808-809 yılı civarında olması gerekir.; Turan, **Selçuklular**, 340; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, 173-174; Agacanov, **Selçuklular**, 166-167; Akbaş, **Nişabur**, 17-18; Xavier de Planhol, “Karız”, **Encyclopedie Iranica (EI)**, XV, 564-565, <https://www.iranicaonline.org/articles/kariz-parent> (Erişim tarihi: 27/05/2021).

⁵³⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 35, 44, 47, 149, 277, 280.

akar.” ifadesi, bölgedeki kanalların ne kadar çok olduğunu göstermektedir. Ancak bazılarına göre bu on iki bin kanal Nîşâbûr’a aittir. Ancak bu bilgi ne şekilde düşünülürse düşünülün Nîşâbûr ve onun coğrafi sınırları içinde kalan Beyhak’taki zengin yer altı kanalları hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır.⁵³⁷

Beyhak’ta Selçuklular zamanındaki mimarî unsurlarından birisi olan Hüsrevçird’in bir kilometre kadar güneyinde bulunan ve Minare-i Hüsrevçird adıyla da anılan işaret/ışık kulesi⁵³⁸ 505/1111-1112 yılında Melik Sencer döneminde inşa edilmiştir. Bölge ticaretini sekteye uğratan Bâtınî tehlikesine karşı kervanların ve diğer yolcuların yolculuk esnasındaki güvenliklerinin sağlanması amacıyla inşa ettirilen bu kule günümüzde yaklaşık 29 metre yüksekliğindedir.⁵³⁹

Fîrûzâbâd Minaresi/Kulesi⁵⁴⁰ Beyhak’ın Feryûmed bölgesinde Fîrûzâbâd’da bulunmaktadır. Güneye inen kervan yolları üzerinde yer alan Fîrûzâbâd Selçuklu döneminde gelişmiş durumdaydı. Şehir çevresinde bu minare dışında bulunan Selçuklu eserleri 11. yüzyılda inşa edilmeye başlanmıştır. Minare de bu kapsamda 11. yüzyıl sonlarında inşa edilmiş olmalıdır. Tamamen tuğladan yapılmış, silindirik gövdeli minarenin gövdesi üzerinde yatay yerleştirilmiş tuğlalar ile yazılmış bir kitâbesi bulunur. Kûfî kitâbe bugün okunamamaktadır.⁵⁴¹

Selçuklular zamanında Nîşâbûr ile Sebzevâr arasında inşa edilen diğer bir mimarî yapı Ribât-ı Zaferîyân⁵⁴²’dır. Bu yapı tuğla bir zemin üzerine tamamen kerpiçten inşa edilmiştir. Sâsânî dönemine ait bir kalenin içinde iki avlulu olarak merkezî mekân plan tipinde inşa edilmiş bir yapıdır. İlk inşası sonrasında yıkılan veya harap bir hale gelen kervansaray Selçuklular’ın bölgeye yerleşmeleriyle birlikte yeniden inşa edilmiştir. Bir süre sonra Selçuklu kervansarayının da bakımsız kalması sebebiyle Safeviler döneminde bu iki kervansaraydan bağımsız olarak hemen

⁵³⁷ **Mir’âtü’l-büldân**, I, 524.

⁵³⁸ **EK: 4-5** <http://www.selcuklumarasi.com/architecture-detail/husrevgird-minaresi>

⁵³⁹ Piyadeoğlu, **Horasan**, 166.

⁵⁴⁰ **EK:8** <https://www.selcuklumarasi.com/architecture-detail/firuzabad-minaresi>

⁵⁴¹ S.T. Janine, **Deux minarets d'epoque seljoukide en Afghanistan**, Suriye, S. 30, 1/2, 1953, 108-136, <https://www.selcuklumarasi.com/architecture-detail/firuzabad-minaresi>

⁵⁴² **EK:6-7** <https://www.selcuklumarasi.com/architecture-detail/ribat-i-zaferiyan>

yakınlarına üçüncü bir kervansaray inşa edilmiştir. Yapıda bulunan bir kitâbe parçasında yer alan “...*Büyük sultan zamanında inşa edilmiştir.*” anlamına gelen ibare sebebiyle Sultan Melikşah zamanında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Bu kitâbe günümüzde kayıptır. Ribâtlar ilk zamanlarda daha ziyade ekonomik ve askerî kaygılarla inşa edilmişlerdir. Ancak zaman içinde tasavvuf akımlarının gelişmesiyle bir şeyhin ve ona bağlı bulunan mürütlerinin toplanma mekânı olarak algılanmaya başlanmıştır.⁵⁴³

İbn Funduk⁵⁴⁴, Hamza b. Azerek el-Hâricî'nin 213/828-829 yılında Sebzevâr'da yaptığı katliamdan bahsederken buradaki Ulyabâd Kervansarayı'nın adını vermekle birlikte eserin akıbeti hakkında başka herhangi bir bilgi vermez. Bu sebeple Sebzevâr'daki bu kervansarayın varlığını öğrenmekle birlikte Selçuklular zamanında ayakta olup olmadığı hakkında bilgimiz yoktur.

Beyhak'ın riyâsetinden sorumlu reislerin kendi adlarına ve kendi imkânlarıyla inşa ettirdikleri başkanlık saraylarını da dönemin mimarî unsurlarından saymak gerekir. Bu yapılar bize hem Beyhak'ın güçlü ailelerinden gelen reisler ve bu ailelerin malî güçleri hakkında bilgi verirken hem de sosyal hayatta nasıl yer aldıkları hakkında da fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. İbn Funduk⁵⁴⁵, Fakih Reis Ebû Abdullah'ın oğlu Reis Hamza b. Muhammed'in meclisinin (başkanlık sarayı) Hüsrevcird'te bulunduğunu ve Emîr Reis-i Ecel Şemsü'l-Ümerâ'nın da bir başkanlık sarayı yaptırdığını bildirmektedir.

⁵⁴³ Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, 208-209; Piyadeoğlu, **Horasan**, 119, 207; Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular'da Şehircilik Faaliyetleri”, 383.

⁵⁴⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 44.

⁵⁴⁵ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, 79, 98.

SONUÇ

Beyhak, doğal zenginliğinin yanı sıra ilmî ve kültürel zenginliğe de sahip bir bölge olarak Horasan'ın ilim ve kültür hayatında önemli bir yer edinmiştir. Bu özelliğinin yanı sıra önemli ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu, verimli toprakları, çeşitli yeraltı ve yer üstü kaynakları ile de Horasan ekonomisine destek veren önemli merkezlerden birisidir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin adeta nabzının tutulduğu bölgelerden birisi olan Beyhak'ta ya da komşu bölgelerinde yaşanan sosyal ve siyasî olaylar Selçuklu Devleti nezdinde her dönemde ve derhal karşılık bulmuştur. Siyasî tarihini incelerken şahitlik ettiğimiz üzere özellikle fetret döneminin tüm gerçekliği ile yaşandığı Beyhak, bu dönemde sosyal ve ekonomik açıdan büyük zarar görmüştür. Aynı şekilde Bâtınîler'in faaliyetlerinden de olumsuz yönde etkilenen Beyhak, Sultan Sencer dönemiyle birlikte eski ihtişamına kavuşmaya başlamış olsa da tüm Horasan'ı etkisi altına alan Oğuz İstilâsı ile birlikte yine zor zamanlar yaşamıştır.

Selçuklu Devleti'ne bir miras olarak kalan Beyhak'ın köklü ve canlı ilim hayatını Selçuklular'ın ne kadar ileri götürdüğünü ve yücelttiğini Beyhak'taki eğitim faaliyetleri ve buradan yetişmiş birçok âlimin Horasan'ın ilim ve kültür hayatına yaptıkları katkılarda en canlı haliyle gördük. Küçük bir nahiye olan Beyhak'a nispet edilen bu kıymetli âlimlerden Selçuklular dönemimde yaşamış olanların sadece bir kısmını çalışmamıza alabildik ki bunların bile sayısı yüzün üzerindedir. Beyhak'taki ilim ve kültür faaliyetleri Selçuklular zamanında zirve dönemine ulaşmıştır. Bunun en büyük kanıtı da bu dönemde yürütülen yüksek kalitedeki eğitim faaliyetleri ve çeşitli ilim dallarında kaleme alınan eserlerdir.

Beyhak, uygun iklim şartları sayesinde zengin tarımsal çeşitliliği, hayvancılık ürünleri ve el zanaatlarıyla bölge ticaretinde önemli bir yere sahiptir ve bu yönüyle Horasan ekonomisine büyük katkı yapmıştır. Öyle ki sadece komşu şehirlerden değil uzak ülkelerden de gelen talep üzerine bu ürünlerin bir kısmı ithal edilmektedir. Bölgedeki canlı ticari hayatının en büyük kanıtı da ticaret kervanlarının güvenliğinin

sağlanması ve yollarını kaybetmemeleri için inşa edilen işaret/ışık kuleleridir. Bunlardan Sultan Sencer zamanında inşa edilen Hüsrevcird ve Fîrûzâbâd'daki ışık kuleleri günümüzde ayaktaadır. Bu kulelerden birisinin bulunduğu Fîrûzâbâd küçük bir köy olmasına rağmen önemli ticaret yolları üzerindeki coğrafi konumu sayesinde bölgenin ve Horasan'ın ticaret hayatında önemli bir yer edinmiştir. Bu kulelerin inşa ediliş amaçlarından bir diğeri de ticaret kervanlarını Bâtınî faaliyetlerinden korumaktır. Diğeri mimarî eserlere baktığımızda da küçük bir yerleşim yeri olmasına rağmen cami ve mescitler, medreseler ve diğeri mimarî eserler yönünden Beyhak'ın oldukça zengin bir mimarî yapıya sahip olduğunu gördük. Selçuklular'dan önce yapılan eserlere gerekli tamiratlar yapılarak sahip çıkıldığı gibi, yeni mimarî eserler de inşa edilmiştir. Bu eserler arasında saydığımız cami, mescit, medrese gibi eğitim müesseseleri daha ziyade Beyhak halkından ekonomik yönden güçlü kişiler tarafından inşa ettirilmiş ve hatta yaptıkları yardımlar ile bu müesseselerin devamlılıkları sağlanmıştır.

Bahsettiğimiz ekonomik yönden güçlü bu kişilerin mensup olduğu ve Beyhak'ta çok uzun yıllardır mukim mahallî aileler Selçuklu Devleti ekonomik sisteminin en önemli unsuru olan iktâ ile birlikte eş zamanlı olarak dihkânlıkların da devam ettiğinin en büyük kanıtıdır. Beyhak'ın sosyo-ekonomik gelişimine ve ilmî hayatına yaptıkları katkıların yanı sıra Beyhak'ın riyâsetindeki rolleri hakkında yaptığımız araştırmalar Büyük Selçuklu Devleti Horasan tarihi açısından kıymetli bilgiler içermektedir.

KAYNAKÇA

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul: Selenge Yayınevi, 2013.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, **Selçuklular**, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2006.

AĞARI, Murat, **İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002.

AĞARI, Murat, “Ya‘kûbî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XLIII.

AHMED B. MAHMÛD, **Selçuknâme**, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.

AKBAŞ, Murat, **XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.

ALİCAN, Mustafa, **Selçuklunun Öncü Vezîri Amîdülmülk Kündürî**, İstanbul: Erdem Yayınları, 2018.

ALKAN, Öznur, **Zeynü’l-Ahbâr’ın Tercüme ve Değerlendirmesi**, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2014.

ALPTEKİN, Coşkun, “Selçuklu Paraları”, **Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar**, haz. Osman Gazi Özgüdenli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.

ALTIKULAÇ, Tayyar, “Zehebî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XLIV.

ANSARI, A. S. Bazmee, “Cûzcânî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, VIII.

ARENDONK, C. V., “İbn Havkal”, **İslâm Ansiklopedisi**, V/2.

ARENDONK, C. V., “İbn Hurdâzbîh”, **İslâm Ansiklopedisi**, V/2.

ARİFOĞLU, Yunus, “Horasan Şehirlerindeki Alışveriş Mekânları ve Bu Mekânlarda Satılan Ürünler (8-10 y.y.)”, **İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Aralık 2018, III/2.

ARİFOĞLU, Yunus, “Horasan’da Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri (8-10 y.y.)”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Aralık 2018, IV/3.

ARİFOĞLU, Yunus, “10. Yüzyılda Horasan’da Ticaretin Unsurları: Yol, Konaklama, Taşımacılık ve Tüccar” **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXXVIII, S. 38, 2019.

AVCI, Casim, “Yâkût el-Hamevî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XLIII.

AYBAKAN, Bilal, “Sübkî, Tâceddîn”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXVIII.

AZÎMÎ, Ebû Abdullah Muhammed, **Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler 430-538=1038/1039-1143/44)**, çev. Ali Sevim, Ankara: TTKY, 2006.

BARTHOLD, V. V., **Orta Asya-Tarih ve Uygarlık**, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

BARTHOLD, V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

BARTHOLD, V. V., “Tâhirîler”, **İslâm Ansiklopedisi**, XI.

BAŞTÜRK, Nadir, **Büyük Selçuklular Döneminde Nîşâbûr’da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2019.

BEYHAKÎ, Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, **Tarih-i Beyhakî**, çev. Necati Lugal, haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara: TTKY, 2019.

BİLGİN, Orhan, “Âga Büzürg-i Tahrânî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, I.

BİLGİN, Orhan, “Gerdîzî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XIV.

BİRİŞİK, Abdulhamit, “Tefsir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XL.

BOSWORTH, C. E., **The New Islamic Dynasties: A Chronological And Genealogical Manual**, çev. Hande Canlı, **Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri Tarihi**, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.

BOSWORTH, C. E., “Bayhaq”, **Encyclopedia Iranica**, III/8,
<http://www.iranicaonline.org/articles/bayhaq-town> (Erişim tarihi: 27/05/2020).

BOSWORTH, C.E., “Khurasan”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, V.

BOSWORTH, C. E., “Ra’îs”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, VIII.

BOSWORTH, C. E., “Sabzawar”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, VIII.

BOWEN, Harold, “Nizâm al-Mulk”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, VIII.

BOZKURT, Nahide, “Nasr b. Seyyâr”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXII.

BOZKURT, Nebi, “Medrese”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXVIII.

BOZKURT, Nebi, “Müderris”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXI.

BOZKURT, Nebi-KAYA, Nevzat, “İstinsah”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXIII.

BROCKELMANN, C., “İbn Kesîr”, **İslâm Ansiklopedisi**, V/2.

BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud, **Fütûhu'l-büldan**, çev. Mustafa Fayda, **Ülkelerin Fetihleri**, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

BULLIET, Richard W., **The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History**, Cambridge: Harvard University Press, 1972.

BUNDÂRÎ, el-Feth b. Ali b. Muhammed, **Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra**, çev. Kıvameddîn Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Ankara: TTKY, 1999.

CAHEN, Claude, **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, çev. Yıldız Moran, İstanbul: e Yayınları, 1979.

CAHEN, Claude, “Arslan Arghun”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, I.

CAHEN, Claude, “İkta”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, III.

CEZAR, Mustafa, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.

CÛZCÂNÎ, Kadı Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsırî**, çev. Erkan Göksu, **Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabegligler ve Harezmşahlar**, Ankara: TTKY, 2015.

CÜVEYNÎ, Alaaddîn Ata Melik, **Tarih-i Cihan Güşa**, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTKY, 2013.

el-CÜVEYNÎ, Müntecebüddîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, **Kitâbu Atebetü'l-Ketebe Mecmûa-i Murâselât ve Dîvân-ı Sultan Sencer**, tsh. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, Tahran: Şirket-i Sihâmî-i Çâp, 1329 hş.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Gazzâlî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XIII.

ÇELİK, Aydın, **Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)**, Ankara: TTKY, 2018.

ÇETİN, Osman, "Horasan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XVII.

DIEZ, E., "Minâre", **İslâm Ansiklopedisi**, VIII.

DİLER, Ömer, **İslamic Mints (İslâm Darı Yerleri)**, II, İstanbul: Spink, 2009.

DUNLOP, D. M., "Bayhaki", **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, I.

DURMUŞ, İsmail, "Nahiv", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXII.

EBU'L-FİDÂ, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ali el-Eyyûbî, **Takvimü'l-büldan**, çev. Ramazan Şeşen, **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

EFENDİOĞLU, Mehmet, "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXVI.

ERKAL, Mehmet, "Âmil", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, III.

el-FÂRİSÎ, Ebu'l-Hasan Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî, **el-Halkatü'l-ula min Tarih-i Nîsâbûr el-Müntehab mine's-Siyâk**, seçki Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. el-Ezher es-Sarîfînî, haz. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, yay. Cemaatü'l-Müderrisin fi'l-Havzati'l-İlmiyye fi Kumm el-Mukaddese, 1362 hş.

FAYDA, Mustafa, “Abdullah b. Âmir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, I.

FAYDA, Mustafa, “Belâzürî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, V.

FAYDA, Mustafa, “Taberî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXIX.

FEHD, Tevfik, “İlm-i Felek”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXII.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, “İsnâaşerriyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXIII.

FİRDEVSÎ, Ebu'l-Kâsım, **Şehnâme**, II, çev. Necati Lugal, İstanbul: MEB, 1994.

FRYE, Richard N., “The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nîşâbûr”, **Zeki Velîdî Togan Armağanı**, Ankara: TTK, 2010.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, **Mekâtîb-i Fârsi-yi Gazzâlî**, çev. Gürsel Uğurlu, **İmâm Gazzâlî'nin Mektupları**, İstanbul: İnkılâb Yayınevi, 2002.

GERDÎZÎ, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, **Zeynü'l-Ahbâr**, çev. Öznur Alkan, **Zeynü'l-Ahbâr'ın Tercüme ve Değerlendirmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2014.

GERÂYİLÎ, Ferîdûn, **Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze**, İntişârât-i Hâverân, 1383 hş.

GÖKSU, Erkan, **Bilge Vezîr Nizamülmülk**, İstanbul: Erdem Yayınları, 2018.

GÜRBÜZ, Meryem, **Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

HAİG, T.W., “Sebzevâr”, **İslâm Ansiklopedisi**, X.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ, **Nüzhetü'l-kulûb**, İng. çev. G. Le Strange, **The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub**, Leyden – London: E – J. Brill – Luzac and Co., 1919.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ, **Tarih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)**, haz. Ayşe Ayna-Bilal Şahin-Ayşe Alhan-Sevgi Kübra Akdemirel-Ayşe Tepe-Sibel Temiz, edt. Erkan Göksu, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.

Hasan b. Abdülmü'min el-Hôyî'nin Kaleminden Selçuklu İnşâ Sanatı, haz. Cevdet Yakupoğlu, Namıq Musalı, Ankara: TTKY, 2018.

HATİBOĞLU, İbrahim, “Rihle”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXV.

HINZ, Walther, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, çev. Acar Sevim, İstanbul: Maramara Üniversitesi Yayınları, 1990.

HOCANİYAZOV, T., **Katolog Monet Gosudarstua Velikih Selcukov (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Katoloğu)**, Aşkabad: Red. Türkmenistan SSR İlimler Akademisi, 1979.

HONIGMANN, “Nîşâpûr”, **İslâm Ansiklopedisi**, IX.

HUART, C. L., “Beyhak”, **İslâm Ansiklopedisi**, II.

HUART, C. L., “Horasan”, **İslâm Ansiklopedisi**, V/1.

HUART, C. L., “İsnâ Aşeriye”, **İslâm Ansiklopedisi**, V/2.

HUART, C. L., “Türşiz”, **İslâm Ansiklopedisi**, XII/2.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2008.

HUNKAN, Ömer Soner, **Türk Hakanlığı Karahanlılar**, İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2007.

HÜMÂYÎ, Celâleddîn, **Gazzâlînâme şerh-i hâl u âsâr u akâyid u efkâr-ı edebî ve mezhebî ve felsefî ve irfânî-i İmâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Amed Gazzâlî Tûsî**, y.y: Kitâbfurûşîy-i Furûğî, t.y.

el-HÜSEYNÎ, SADREDDÎN, Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, **Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiye (Zübdetü't-tevârih)**, çev. Necati Lugal, Ankara: TTKY, 1999.

İBN FUNDUK, Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, **Tarihu Hukemâi'l-İslâm**, thk. Memduh Hasan Muhammed, Kahire: Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, 1996.

İBN FUNDUK, Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, **Lübâbü'l-Ensâb ve'l-Elkâb ve'l-A'kâb**, I-II, thk. es-Seyyid Mehdî Recai, Kum: 2007.

İBN FUNDUK, Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, **Tarih-i Beyhak**, nşr. Ahmed-i Behmenyâr, Tahran: Furûgi Kitabevi, t.y.

İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsım, **Kitâbu Sûreti'l-'arz**, çev. Ramazan Şeşen, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

İBN HURDÂZBÎH, Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullah b. Hurdâzbih el-Bağdadî el-Fârisî, **Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, çev. Murat Ağarı, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâil b. Ömer, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, X-XII, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

İBN RÜSTEH, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, **el-A'lâku'n-Nefise**, çev. Ali Fuat Eker, **Dünya Coğrafyası**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

İBNÜ'L-ADÎM, Kemâlüddîn Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, **Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb**, çev. not ve açıklamalar Ali Sevim, **Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)**, Ankara: TTKY, 1989.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Cemâlüddîn el-Bağdadî, **el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem**, çev. Ali Sevim, **el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem'de Selçuklular**, Ankara: TTKY, 2014.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm, **el-Kâmil fî't-tarih**, çev. Abdullah Köşe, VI/Abdülkerim Özaydın, IX, X, XI, XII/Ahmed Ağırakça, I, III, VII, VIII/M. Beşir Eryarsoy, II, IV/Yunus Apaydın, V, **İslâm Tarihi**, İstanbul: Bahar Yayınları, 1985-1986-1987.

İBNÜ'S-SALÂH, Takiyüddîn Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, **Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyye**, haz. Muhyiddîn Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, Tebyîz Ebu'l-Haccac Yusuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, thk. Muhyiddîn Ali Necîb, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.

İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed, **Mesâlikü'l-Memâlik**, çev. Murat Ağarı, **Ülkelerin Yolları**, İstanbul: ayıışığıkitapları, 2019.

İTİMADÜ'S-SALTANA, Muhammed Hasan Han, **Mir'âtü'l-büldân**, I, IV, tsh. Abdurrahmân Nevâî ve Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran: Müesses-i İntişârât ve Çâp-i Dânişgâh-i Tahran, 1368 hş.

İZGİ, Cevat, “Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXV.

İZGİ, Cevat, “Kûtvâl”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXVI.

JANINE, S.T., **Deux minarets d'epoque seljoukide en Afghanistan**, Suriye, S. 30, 1/2, 1953, <https://www.selcuklumarasi.com/architecture-detail/firuzabad-minaresi> (Erişim tarihi: 29/06/2021).

KAÇIN, Bülent, **Selçuklu Hatunları**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul: Ötügen Yayınevi, 2014.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Ankara: TTKY, 2000.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul: Ötügen Yayınevi, 2014.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Alparslan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, II.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular”, **İslâm Ansiklopedisi**, X.

KANDEMİR, M. Yaşar, “Abdülgâfir el-Fârisî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, I.

KANDEMİR, M. Yaşar, “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, VI.

KANDEMİR, M. Yaşar, “Hadis”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XV.

KANDEMİR, M. Yaşar, “Kırk Hadis”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXV.

KANDEMİR, M. Yaşar, “Muhaddis”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXX.

KARA, Seyfullah, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaıları**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

KARAMAN, Hayreddîn, “Fıkıh”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XIII.

KAYA, Pınar, **Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler İle Yapılan Mücadeleler**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.

KAYA, Seyfettin, **Selçuklular Döneminde Astronomi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2018.

KAZVÎNÎ, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd b. Yahyâ, **Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd**, çev. Murat Ağarı, **Kazvînî ve Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd’ı**, İstanbul: ayışığıkitapları, 2019.

KAZVÎNÎ, Mîrzâ Muhammed Hân, “Târîh-i Beyhak” çev. Mürsel Öztürk, **Belleten**, S. 199, Ankara, 1987.

KESİK, Muharrem, “Selçuklular’da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”, **Tarih Dergisi-Turkish Journal of History**, 71, 2020/1.

KILAVUZ, Ahmed Saim, “Akaid”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, II.

KİSÂÎ, Nurullah, **Medâris-i Nizâmiye ve Tesîrât-ı İlmî ve İctimâ-yî Ân**, Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1374 hş.

KONUKÇU, Enver, “Beyhak”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, VI.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Beyhakî”, **İslâm Ansiklopedisi**, II.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara: TTKY, 2013.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul: MEB, 1976.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri**, Ankara: TTKY, 2011.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara: TTKY, 2011.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, İkinci İmparatorluk Devri**, Ankara: TTKY, 2011.

KÖYMEN, Mehmet Altay, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı (1153)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, V, S. 1, Ankara, 1947.

KÖYMEN, Mehmet Altay, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları, *Atebetü'l-Ketebe*’nin Neşri Münasebetiyle”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S. 4, Ankara, 1951.

KRAUS, P., “Râvendî”, **İslâm Ansiklopedisi**, IX.

KUCUR, Sadi S., “İktâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXII.

KURPALIDIS G. M., **Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Ötügen Yayınevi, 2011.

KURT, Hasan, “Tâhirîler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXIX.

KURTULUŞ, Rıza, “Hudûdü’l-Âlem”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XVIII.

KURTULUŞ, Rıza, “Keyânîler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXV.

KUTLU, Sönmez, **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

KUTLU, Sönmez, “Kerrâmiyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXV.

KUTLU, Sönmez, “Mürchie”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXII.

LAMBTON, A. K. S., “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, çev. N. Kaymaz, **Belleten**, XXXVII, S. 147, Ankara: TTKY, 1973.

LAMBTON, A. K. S., “Bayhak”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, I.

LAOUST, H., “İbn al-Djawzî”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, III.

LEWIS, Bernard, **The Assassins: A Radical Sect in Islam**, çev. Kemâl Sarısözen, **Haşîşîler: İslâm’da Radikal Bir Tarikat**, İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.

MAKDÎSÎ, George, “al-Kundurî”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, V.

MERÇİL, Erdoğan, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara: TTKY, 1989.

MERÇİL, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, Ankara: TTKY, 2007.

MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.

MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.

MERÇİL, Erdoğan, “Ahmed b. Mahmûd'un Selçuknâmesi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 23, İstanbul:1969.

MERÇİL, Erdoğan, “Gerdîzî, Ebû Sa'id Abd el-Hayy b. el-Dehhâk b. Mahmûd, Zeyn el-Ahbâr”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 1, İstanbul:1970.

MERÇİL, Erdoğan, “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme”, **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Ankara:1995.

MERÇİL, Erdoğan, “Büyük Selçuklular Devrinde İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir: Nişabur”, **Selçuklular-Makaleler**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.

MERÇİL, Erdoğan, “Selçuklularda Meslekler”, **Selçuklular-Makaleler**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.

MERÇİL, Erdoğan, “Selçuklular ve Türkçe”, **Selçuklular-Makaleler**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.

MERÇİL, Erdoğan, “Saffârîler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXV.

MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, **Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, çev. Erkan Göksu, **Ravzatu's-Safâ Gazneliler (Mülûk-i Gazneviyye)**, İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, **Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, çev. Erkan Göksu, **Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)**, Ankara: TTKY, 2018.

MESÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin el-Mesûdî, **Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf**, trc. Ramazan Şeşen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

MUHAMMED İBN MÜNEVVER, **Esrâru't-tevhîd fî Makamâtı'ş-Şeyh Ebî Sa'id**, çev. Süleyman Uludağ, **Tevhidin Sırları**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.

MUKADDESÎ, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Bennâ el-Mukaddesî eş-Şamî el-Beşşarî, **Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm**, çev. Ahsen Batur, **İslâm Coğrafyası**, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

NASR, S. H., "İthna Ashariyya", **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, IV.

NÎŞÂBÛRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hâkim en-Nîşâbûrî, **Tarih-i Nîşâbûr**, Telhîs, (Halîfe-i Nîşâbûr adıyla bilinen) Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed Ma'ruf, **Telhîs-i Tarih-i Nîşâbûr**, Tahran: İttihad Yayınevi, t.y.

ZAHÎRÜDDÎN NÎŞÂBÛRÎ, **Selçuknâme**, çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul: Kopernik Kitap, 2018.

NİZÂMÜLMÜLK, Ebû Ali Kivâmüddîn Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî, **Siyâsetnâme (Siyerü'l-mülûk)**, çev. ve haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara: TTKY, 2013.

OCAK, Ahmet, **Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)**, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2002.

OCAK, Ahmet, **Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri**, İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.

ODABAŞI, Fatma, “Yezîd b. Mühelleb”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XLIII.

ÖNKAL, Ahmed-BOZKURT, Nebi, “Cami”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, VII.

ÖZ, Mustafa, “İbn Şehrâşûb”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XX.

ÖZ, Mustafa, “Tabersî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXIX.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)**, Ankara: TTKY, 1990.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, **Sultan Berkayaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Selçuklular’da Reislik Müessesesi”, **Prof. Dr. Erdoğan Mercil’e 75. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Amr b. Leys”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, III.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Beyhakî, Ali b. Zeyd”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, VI.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Bündârî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, VI.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Hamdullah el-Müstevfî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XV.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Esed b. Abdullah el-Kasrî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XI.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbnü'l-Esîr”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXI.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “el-Kâmil”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXIV.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Kavurd Bey”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXV.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Kündürî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXVI.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Nizâmülmülk”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXIII.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Sencer”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXVI.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Ayyâr”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, IV.

ÖZER, Sebahat, Sena, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2021.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, **Ortaçağ Türk-İran Araştırmaları**, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, **Selçuklular, I**, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Nîşâbûr”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXIII.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXV.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Zahîrüddîn-i Nîsâbûrî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XLIV.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Hüseynî, Ali b. Nâsır”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, EK-1.

ÖZTÜRK, Mürsel, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilasına Kadar)**, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

PEDERSEN, J, “Madrasa”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, V.

PEDERSEN, J, “Mescid”, **İslâm Ansiklopedisi**, VIII.

PIRLANTA, İsmail, **Orta Çağ'ın İncisi Nişabur**, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.

PIRLANTA, İsmail, **Ortaçağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar**, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.

PIRLANTA, İsmail, “İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi”, **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, II/I-Bahar, 2011.

PIRLANTA, İsmail, “Büyük Selçuklular’ın Horasan’da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları”, **Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XVI/II, 2012.

PIRLANTA, İsmail, “Büyük Selçuklular Döneminde Horasan’da Tarım ve Hayvancılık”, **Turkish Studies**, IX/IV-Spring, 2014.

PİYADEOĞLU, Cihan, **Çağrı Bey Selçuklular’ın Kuruluş Hikayesi**, İstanbul: Timaş Yayınevi, 2011.

PİYADEOĞLU, Cihan, **Güneş Ülkesi Horasan**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2012.

PİYADEOĞLU, Cihan, **Sultan Alp Arslan Fethin Babası**, İstanbul: Kronik Yayınevi, 2017.

PİYADEOĞLU, Cihan, **Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı**, İstanbul: Kronik Yayınevi, 2020.

PİYADEOĞLU, Cihan, “Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hıristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri”, **Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı**, İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011.

PİYADEOĞLU, Cihan, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, **Türkiyat Mecmuası**, XXIII/Güz, İstanbul: 2013.

PİYADEOĞLU, Cihan, “Büyük Selçuklular’da Şehircilik Faaliyetleri Hakkında Bir Değerlendirme”, **Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir**, Proje Koord., Orhan Işık, İstanbul: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Yayınları, 2015.

PİYADEOĞLU, Cihan, “Sultan Sencer’in Kürdistân Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme”, **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, Bahar/VI, 2017.

PİYADEOĞLU, Cihan, “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, Bahar/VIII, 2018.

PLANHOL, de Xavier, “Kariz”, **Encyclopedia Iranica**, XV, <https://www.iranicaonline.org/articles/kariz-parent> (Erişim tarihi: 27/05/2021).

RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, **Râhatü’s-sudûr ve Âyetü’s-sürûr**, çev. Ahmet Ateş, I, Ankara: TTKY, 1999.

REŞİDÜDDÎN FAZLULLÂH, **Câmi’ü’t-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âli Selçûk)**, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010.

SARIGÜL, Nilhan, **Selçuklu Başkenti Nîşâbûr: Kuruluşundan Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

SAYYID MAQBUL AHMAD, “İbn Rüste”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XX.

SAYILI, Aydın, **Higher Education in Medieval Islam The Madrasa**, çev. Recep Duran, **Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğrenim Medrese**, y.y., t.y.

SAYILI, Aydın, “Rasadhâne”, **İslâm Ansiklopedisi**, IX.

SEM‘ÂNÎ, Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem‘ânî, **el-Ensâb**, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, II, Haydarâbâd: Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, 1977.

SEM‘ÂNÎ, Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem‘ânî, **el-Müntehab min mu‘cemi şuyûhi’l-Îmâm el-Hâfız Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem‘ânî et-Temîmî**, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadîr, I, II, III, Riyad: Câmiatü’l-Îmâm Muhammed b. Suû’d el-İslâmiyye, 1996.

SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklu Devletleri Tarihi / Siyaset, Teşkilât, Kültür**, Ankara: TTKY, 2014.

SIBT İBNÜ’L-CEVZÎ, Şemseddîn Ebu’l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, **Mir’âtü’z-Zamân fî Târîhi’l-a’yân**, çev. Ali Sevim, **Mir’âtü’z-Zamân fî Târîhi’l-a’yân’da Selçuklular**, Ankara: TTKY, 2011.

STRANGE, G. Le, **The Lands Of The Eastern Caliphate**, çev. Adnan ESKİKURT-Cengiz TOMAR, **Doğu Hilâfetinin Memleketleri**, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

SÜBKÎ, Tacüddîn Ebû Nasr Abdülvahhâb b. Ali b. Abdulkâfi es-Sübkî, **Tabakâtü’ş-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ**, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Adülfettâh Muhammed el-Hulv, IV, VII, Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbi el-Halebî, 1964.

SÜMER, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999.

SÜMER, Faruk, “Arslan Argun”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, III.

SÜMER, Faruk, “Dihkan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, IX.

SÜMER, Faruk, “Müeyyed Ay-Aba”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXI.

SÜMER, Faruk, “Reis”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXIV.

SÜRGİT, Fatih, **Selçuklu Dönemi Alimleri (1040-1092)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

ŞEŞEN, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul: İSAR, 1998.

ŞEŞEN, Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara: TTKY, 2001.

ŞEŞEN, Ramazan, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İstanbul: İSAR, 2012.

ŞEŞEN, Ramazan, “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara, 2005.

ŞİBLİ, Mevlana Şibli Nu'mani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, çev. Talip Yaşar Alp, I-II, İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1986.

TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr'üt-Taberî, **Tarih-i Taberî (Târîh el-rusul ve'l-mülûk)**, II-IV, çev. M. Faruk Görtünca, İstanbul: Sağlam Yayınevi, t.y.

TAESCHNER, Fr., “Ayyar”, **Encyclopaedia of Islam (Second Edition)**, I.

TAHRÂNÎ, Âga Bozorg et-Tahrânî, **Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a ve hüve en-Nâbisü fi'l-karni'l-hâmis**, II, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2009.

TAHRÂNÎ, Âga Bozorg et-Tahrânî, **Tabakâtü A'lâmi's-Şî'a es-Sikâtü'l-'uyûn fi sâdisi'l-kurûn**, III, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2009.

TANERİ, Aydın, “Hârizmşahlar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XVI.

TÂRÎH-İ SİSTÂN, çev. Vural Öntürk, İstanbul: ayışığıkitapları, 2018.

TOGAN, Zeki Velidi, “Hamdullah Müstevfi”, **İslâm Ansiklopedisi**, V/1.

TOGAN, Zeki Velidi, “Reşîdüd-dîn Tabîb”, **İslâm Ansiklopedisi**, IX.

TOLMACHEVA, Marina, “İstahrî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXIII.

TOLMACHEVA, Marina, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXVII.

TUDELA’LI BENJAMIN-RATISBON’LU PETACHIA, **Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri**, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.

TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2014.

TURAN, Osman, “İktâ”, **İslâm Ansiklopedisi**, V/2.

ULUDAĞ, Süleyman, “Hankah”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XVI.

UNAT, Yavuz, “Zîc”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XLIV.

USLU, Recep, **Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997.

USTA, Aydın, “Sâmânîler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXVI.

USTA, Aydın, **Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.

UZUN, Mustafa İsmet, “Münşeât”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXII.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara: TTKY, 1988.

ÜNAL, Sonay, **Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası (Atabetu’l-Ketebe)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.

YA’KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya’kûb, **Kitâbu’l-büldân**, çev. Murat Ağarı, **Ülkeler Kitabı**, İstanbul: ayışığıkitapları, 2002.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah, **Mu’cemü’l-üdebâ irşâdü’l-erîb ilâ marifeti’l-edîb**, IV, V, VI, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1993.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah, **Mu’cemü’l-büldân**, I, II, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, edt. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1994.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Kelâm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXV.

YAVUZ, Yusuf Şevki-AVCI, Casim, “İbnü’l-Cevzî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XX.

YAZAR, Nurullah, “Büyük Selçuklular Döneminde Nişabur’un Siyasî Durumu”, **Journal of Islamic Research**, XXVII/II, 2016.

YAZICI, Tahsin, “Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, VI.

YAZICI, Tahsin, “Ebû Saîd-i Ebül-Hayr”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, X.

YAZICI, Tahsin, “Müntecbüddîn Bedî’”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXXII.

YEŞİLDURAK, Efe, **Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular’da İlmî ve Fikrî Hayat**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2015.

YILDIZ, Hakkı Dursun, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abdullah b. Tâhir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, I.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ebû Müslim el-Horasânî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, X.

YILMAZ, Remziye, **Büyük Selçuklu Devletinin Bâtınîlerle Siyasî, Askerî, Kültürel Mücadeleleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

YINANÇ, Mükrimin Halil, “Alp Arslan”, **İslâm Ansiklopedisi**, I.

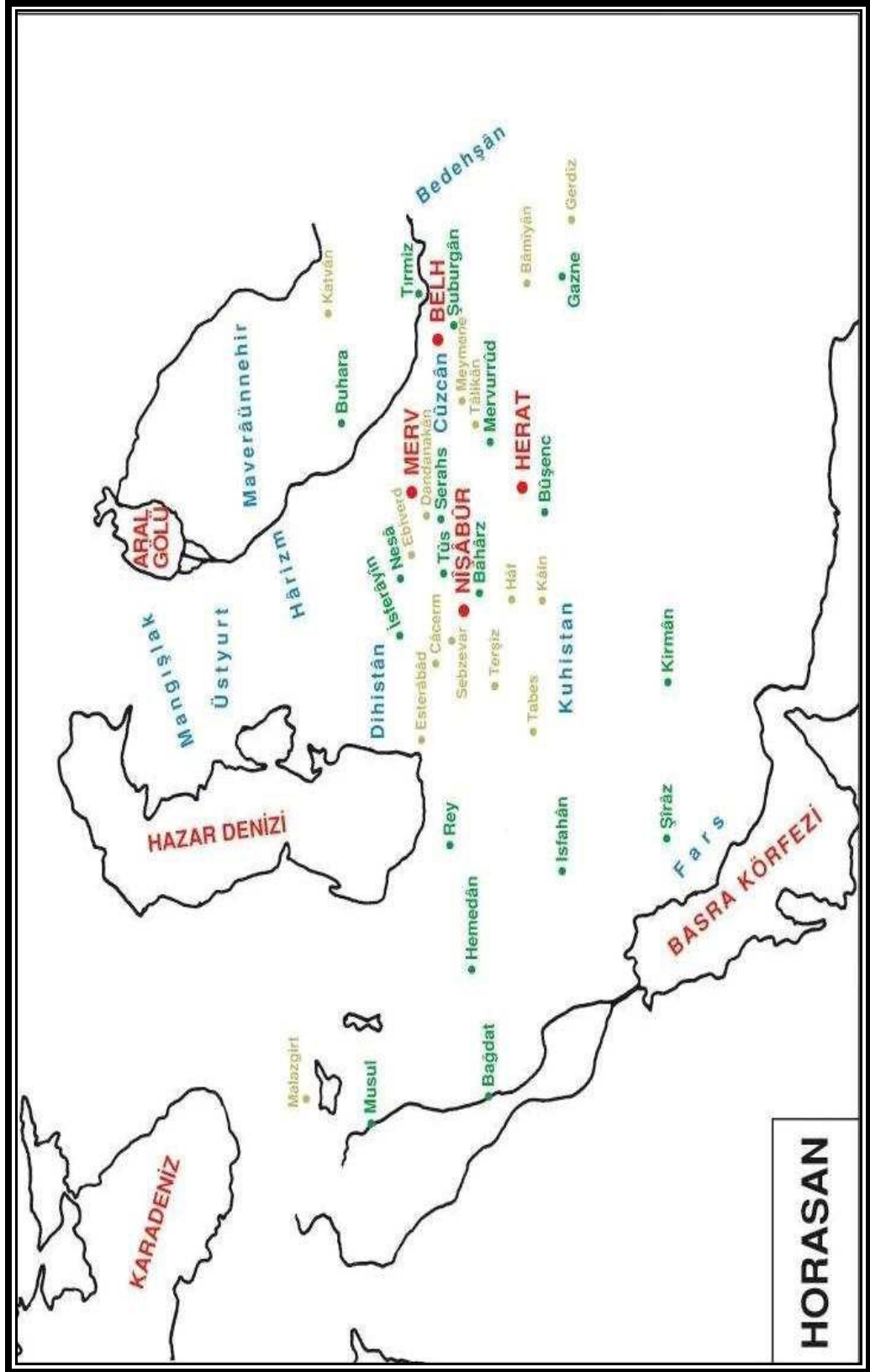
ZAHODER, B., “Dendanekan”, çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, XVIII/72, Ankara: TTKY, 1954.

ZAHODER, B., “Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, XIX/76, Ankara: TTKY, 1955.

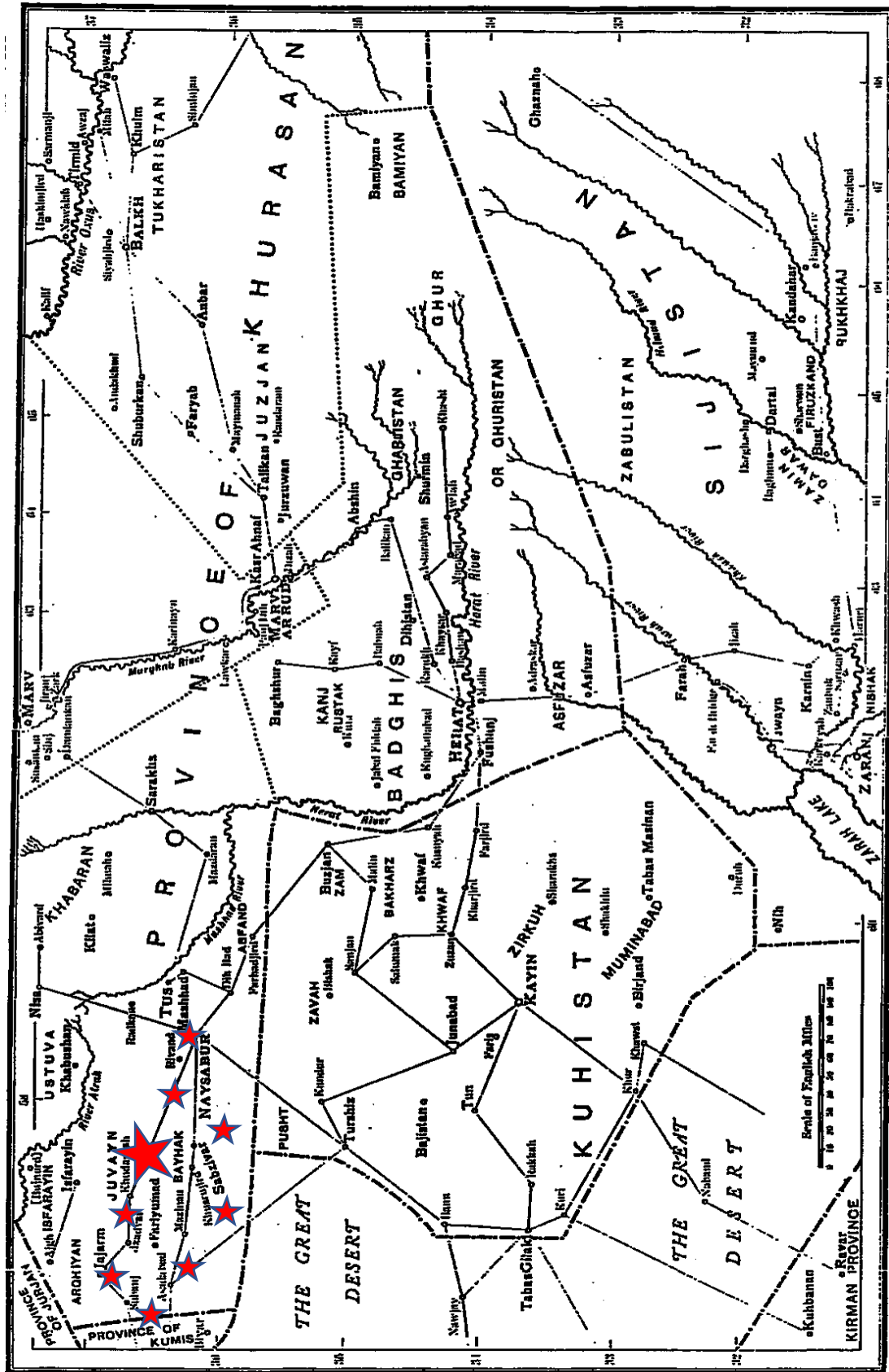
ZEHEBÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-nübelâ**, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, XVIII, XIX, XX, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.

ZERRİNKÛB, Abdülhüseyin, **Medreseden Kaçış İmâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri**, çev. Hikmet Gök, İstanbul: Ağaç Yayınları, 2007.

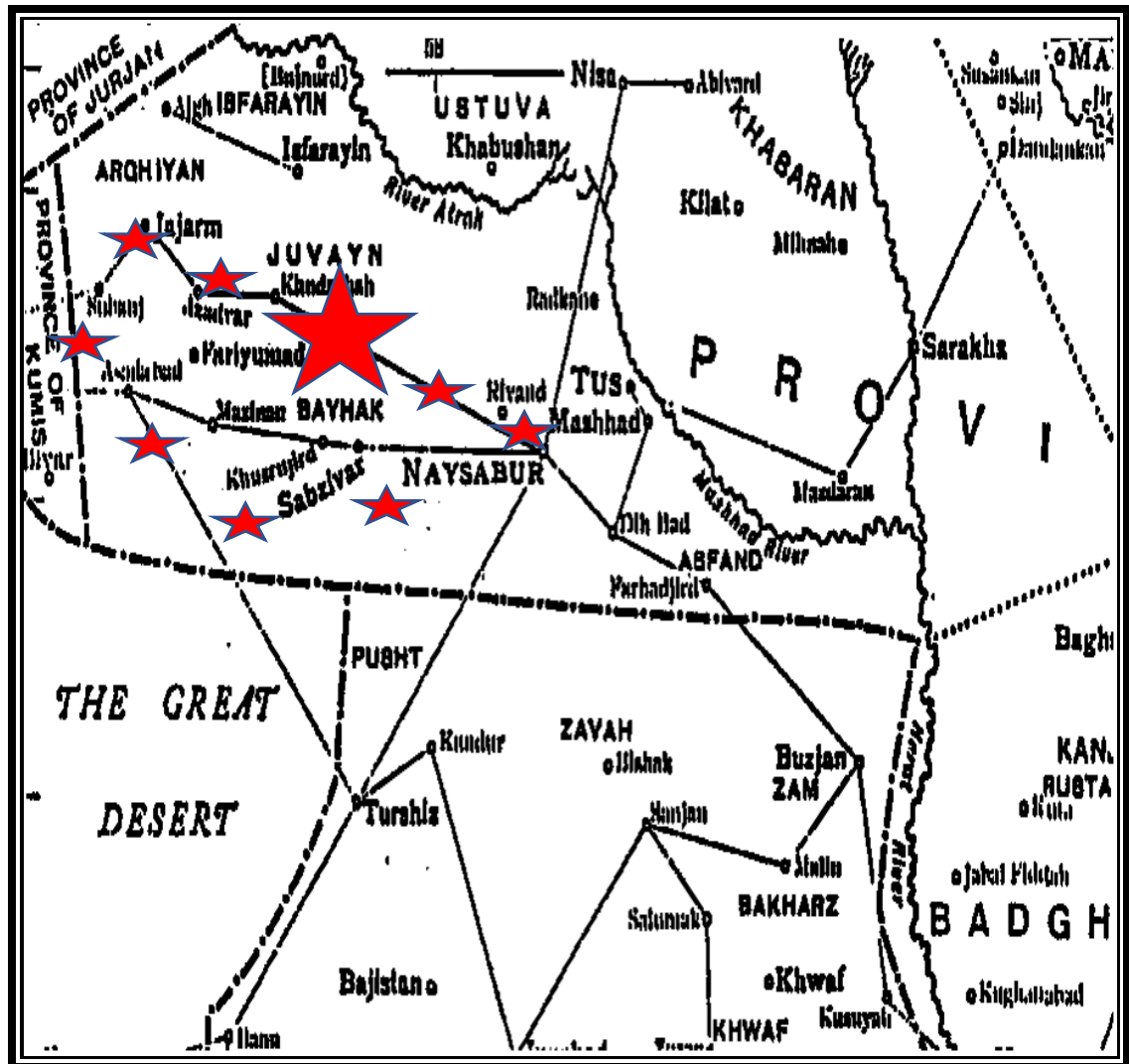
ZETTERSTEEN, K. V., “Abbâsîler”, **İslâm Ansiklopedisi**, I.

EK: 1 Horasan Haritası (Cihan Piyadeoğlu - *Güneş Ülkesi Horasan*)

EK: 2 Horasan - Beyhak Haritası (1) (Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*)

EY: 3 Horasan - Beyhak Haritası (2) (Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*)

EK:4 Hüsrevcird Minaresi (İşaret/Işık Kulesi) (1)

Beyhak'ta Hüsrevcird'in bir kilometre kadar güneyinde bulunan ve Hüsrevcird Minaresi diye anılan işaret/ışık kulesi Melik Sencer tarafından inşa ettirilmiştir (555/1111-1112).

<http://www.selcukluminirasi.com/architecture-detail/husrevgird-minaresi>

(Erişim tarihi: 29/06/2021)

EK:5 Hüsrevçird Minaresi (İşaret/Işık Kulesi) (2)

Beyhak'ta Hüsrevçird'in bir kilometre kadar güneyinde bulunan ve Hüsrevçird Minaresi diye anılan işaret/ışık kulesi Melik Sencer tarafından inşa ettirilmiştir (555/1111-1112).

<http://www.selcukluminirasi.com/architecture-detail/husrevgird-minaresi>

(Erişim tarihi: 29/06/2021)

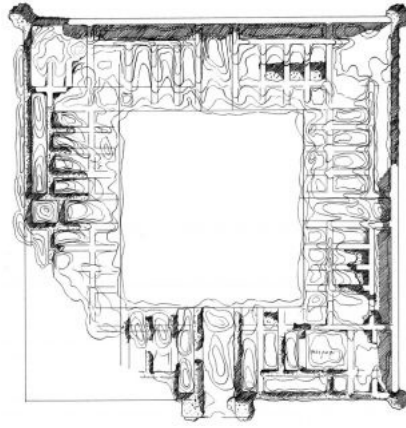

EK:6 Ribat-ı Zaferîyân (1)

Nîşâbûr ile Sebzevâr arasında inşa edilen yapıda bulunan bir kitâbe parçasında “...*Büyük Sultan zamanında inşa edilmiştir.*” anlamına gelen ibareye göre Sultan Melikşah zamanında inşa edildiği tahmin edilmektedir.

<https://www.selcuklumarasi.com/architecture-detail/ribat-i-zaferiyan>

(Erişim tarihi: 29/06/2021)

EK:7 Ribat-ı Zaferiyan (2)

Nişâbûr ile Sebzevâr arasında inşa edilen yapıda bulunan bir kitâbe parçasında “...*Büyük Sultan zamanında inşa edilmiştir.*” anlamına gelen ibareye göre Sultan Melikşah zamanında inşa edildiği tahmin edilmektedir.

<https://www.selcuklumarasi.com/architecture-detail/ribat-i-zaferiyan>

(Erişim tarihi: 29/06/2021)

EK:8 Fîrûzâbâd Minaresi

Beyhak'ın Feryûmed bölgesindeki Fîrûzâbâd'da bulunmaktadır (11. Yüzyıl).

<https://www.selcuklumarasi.com/architecture-detail/firuzabad-minaresi>

(Erişim tarihi: 29/06/2021)